

ממצ'ואיזם לפמיניזם

מחברי המאמר

עוז אלמוג (מבוסס על ספרו "פרידה משחולק - שינוי ערכים באליטה הישראלית")

נוצר ב-7/8/2009 | עודכן לאחרונה ב-11/7/2010

נשים בתקופת היישוב

'יהודייה חדשה?'

יש משום איחוינה בעובדה שהפמיניזם הישראלי החל את דרכו בגן הילדים העברי, אחד מ'גטאות העבודה' הנשיים המופלים לרעה ביותר עד ימינו מבחינת שכר ויוקרה. בעשור הראשון של המאה העשרים, בעיקר משנת 1906 ואילך, החלו להגיע ארצה גנות יהודיות בעלות דיפלומה ממוסדות חינוך גרמניים – מוסדות ממלכתיים שפתחו באותה תקופה את שעריהם לנשים. חב הגנות היו בגרות סמינר 'פסטלוץ-פרבל האוז', שדגל בגישה המהפכנית שכונתה 'האימהות החזנית'. הפמיניזציה והליברליזציה של מקצוע ההוראה באירופה היו תולדה של התפתחות המושג 'חופש' בעקבות המהפכה הצרפתית (1789), וצמיחתם של התעשייה האוטומטית, של המדע המודרני ושל מדינת האזרחים. גן הילדים ובית הספר נתפסו כמוסדות חשובים שתפקידם להכשיר אנשי מקצוע חרוצים ומיומנים לתעשייה, ולחנך לנאמנות וצייתנות למדינה ולמנהיגיה.

הגנות שהגיעו ארצה הקימו גני ילדים במושבות וביישובים העירוניים וגם מוסדות להכשרת גנות וחדשות והדרכת גנות ותיקות, שנועד להן תפקיד חשוב במהפכת התרבות הציונית (שלוש הדמויות הבולטות בדור המייסדות של הגן העברי בארץ ישראל היו חסיה פינסוד-סוקניק, פניה מטמן-כהן ורבקה בת לוי טאוב). עם העלייה במספרן של הגנות הן החלו לפתח זהות מקצועית וניהול מאבק משותף להשגת תנאים סוציאליים ולהכרה בחשיבותן כמנהיגות תרבות לאומית חדשה. בכך הן היו הקבוצה הנשית המאורגנת הראשונה ביישוב הציוני שלחמה למען זכויותיה.

במבט לאחור נראה כי הגנות תרמו לקידום מעמד הנשים בארץ בשלושה תחומים עיקריים: ראשית, חדירה לתחום אשר לנשים לא היתה בו לפני ק דריסת רגל. על פי המסורת היהודית, חינוך הילדים היה מופקד בידיהם של גברים בלבד, והוא נועד להכשיר את הבנים (ולא את הבנות) לקבל עליהם על תורה ומצוות. גן הילדים העברי שהוקם בארץ התנתק אפוא מדפוסי החינוך היהודי בן מאות השנים. מוסד זה היה, כדברי שושנה סיטון, 'חילוני בתכנון, מטרתו היו אחרות, והוא נפתח גם בפני בנות. נוסף על כך, הוא הפקיע את החינוך לגיל הרך מידי הגברים - "המלמדים", והעביר לידי הנשים - הגנות'. שנית, שיתפן של נשים בהוראה נתן להן לראשונה הזדמנות לרכוש השכלה פורמלית, מקצוע ופרנסה, דבר שלא היה מקובל בגולה או ביישוב היהודי הישן בארץ. שלישית, 'מאחר שחברם המכריע של המורים באותה עת היו גברים, בעוד שכל הגנות היו נשים, נעשה המאבק המקצועי, במידה מסוימת, גם למאבק בין המינים' וביטא אסרטיביות נשית חדשה. הקמתו של ארגון מקצועי משל עצמן, תחילה בתוך הסתדרות המורים ואחר כך כארגון עצמאי, המחשיה את יכולתן של הנשים להתאגד ולהשיג הישגים פוליטיים, וסללה את הדרך להתארגנות נוספות שלהן בתחומים מקצועיים אחרים.

עם כינון שלטון המנדט הבריטי, התגברתו של זרם העלייה לארץ ישראל, התבססותו של היישוב העברי בארץ והתעצמות כוחם ומעמדם של המוסדות הציוניים הלאומיים, חלה התפתחות נוספת במאבק לשוויון הנשים בארץ. ב-1919 התלכדו נציגות של כמה אגודות נשים, שפעלו למען נשים ביישובים שונים, והקימו ארגון ארצי בשם 'התאחדות נשים עבריות לשוויון זכויות בארץ ישראל'. מרכזו של הארגון היה בירושלים, וסימתו היתה 'חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה'. לוועד הראשון נבחרו ד"ר חזה וואלט-שטריוס (יושבת ראש), ד"ר מרים נפך (חפאת העיניים הראשונה בישראל וממייסדות מכן פסטר בירושלים), פניה מטמן-כהן, אסתר יבין, חסיה פינסוד-סוקניק ושרה עזריהו (המורה הראשונה בארץ ששימשה מורה ללימודים כלליים בבית הספר לבנות ביפו ואחת הפעילות הראשונות במאבק לשוויון זכויות לנשים). ההתאחדות ייסדה סניפים בערים ובמושבות, וב-1920 התקבלה כחברה ב'ברית הבינלאומית של נשים סופרז'יסטיות', שהקימה האמריקנית קאר צ'פמן קאט (Carrie Chapman Catt). את דעותיהן ורעיונותיהן ביטאו חברות הארגון ברחון הנשים הארץ ישראלי הראשון שייסדו, 'האישה - לחייה ולענייניה של אשה בארץ ישראל', שיצא לאור בשנים 1926-1928 בעריכת חנה טהון. במאמר הפתיחה של הירחון הגדירה טהון את חברות הארגון כ'נשות הביניים', כלומר, נשים החוגגות בפמיניזם מתון (ויש שיאמרו פסידו-פמיניזם) שעיקרה ההכרה שהטיפול בבית ובלידים הוא תחום נשי אך יש רצון להעלות את מעמדו כתחום יוקרתי 'הרבה יותר ממדרגה של סתם בעלת בית'.

את הארגון הנהיגה הרפאה ד"ר חזה וואלט-שטריוס (1868-1938), סופרז'יסטית יהודייה-אמריקנית שעלתה ארצה ב-1918 בהיותה בת חמישים. כעבור שנים מספר החליפה אותה הנרייטה סאלד, גם היא אמריקנית במוצאה. מאבקו של ארגון הנשים הארצי, ששינה פעמים מספר את שמו, נשא פרי רק בחלקו. זכות הנשים לבחור ולהיבחר למוסדות הלאומיים בארץ ישראל, שהיתה במוקד הוויכוח הציבורי כבר בתקופת העלייה הראשונה, אמנם עוגנה על ידי הממסד ההתיישבותי ב-1920, עם הקמת הסתדרות העובדים, ואף הושגו זכויות סוציאליות חדשות לאישה העובדת

העבריה, אך בכל ארבע מערכות הבחירות לאספת הנבחרים לא הצליחו להיבחר אלא קומץ קטן של צירות, לא יותר מ-12% ממספר הנבחרים, ולא היתה להן השפעה פוליטית של ממש.

פרט להשגת זכות בחירה לנשים למוסדות הלאומיים, אפשר לזקוף לזכות 'התאחדות הנשים העבריות' עוד שלושה הישגים חשובים שקידמו את מעמד האישה העבריה: הקמת לשכות משפטיות ברחבי הארץ שהעניקו יעוץ משפטי חינם לכל דורשת; קביעת גיל מינימום לנישואי נשים (ב-1936 פירסמה ממשלת המנדט חוק שקבע את גיל 15 כגיל הנישואים המינימלי של בנות); וביטול הכללתה של עקרת הבית בקטגוריה המעליבה 'תלויים' (יחד עם הילדים, הזקנים והחולים) בשאלון מפקד האוכלוסין.

עלייתה של תנועת הפועלים, ובראשה הסתדרות הפועלים העברים בא"י, לעמדת שליטה והנהגה ביישוב היהודי תרמה גם היא למאבקן של הנשים. תנועת הפועלות החלה להתארגן במחנה הפועלים כבר בראשית פעולתו, כתגובה לאכזבתן של כמה נשים מהתפקיד המוגבל והמעמד הנחות שמעיד להן בעבודה ובחיי החברה. מייסדות תנועת הפועלות היו מהגרות צעירות שעלו ארצה בשנים 1904-1914, רובן ממזרח אירופה. ב-1911 נוסדה במושבה כנרת חוות לימוד מיוחדת לנשים, לאחר שחנה מיזל (שוחט), ממנהיגות תנועת הפועלות, השיגה לצורך זה כספים מאגודת נשים ציונית בגרמניה. באותה שנה נערכה בכנרת אספת הפועלות הראשונה ש'נתנה לחלוצות הזדמנות ראשונה להחליף חוויות, לשתף אחרות בהתמרמרותן האישית, ולתת זו לזו תמיכה מוסרית'. אמנם רק שבע עשרה נשים השתתפו באספה והיא לא הביאה להקמת ארגון רשמי, אך הונח בה היסוד להתהוותה של סולידריות של הפועלות בארץ ישראל.

ציון דרך נוסף בקידומה של האישה היהודייה בתקופת היישוב היה כינוס ועידת הפועלות הראשונה במרחביה ב-1914, בהשתתפות 30 צירות שייצגו 209 פועלות. כעבור שבע שנים, ב-1921, נוסדה 'מועצת הפועלות' בהסתדרות, וב-1930 הוקם 'ארגון אמהות עובדות', גם הוא במסגרת ההסתדרות. ארגון זה הקים מוסדות תמיכה וסיוע חשובים לנשים שעבדו מחוץ לבית, כגון בתי תינוקות וגני ילדים.

בראש המאבק של תנועת הפועלות (ולמעשה של הנשים בכלל) להשגת שוויון זכויות לנשים התייצבה עדה פישמן מימון, אישה אמיצה וכריזמטית הנחשבת לדעת רבים ל'אם המייסדת' של הפמיניזם הישראלי. פישמן מימון נולדה ב-1893 בבסרביה ועלתה ארצה ב-1912 בתקופת העלייה השנייה. היא עבדה בחקלאות ובהוראה במושבות יהודה וב-1914 היתה מורה בצפת (לימים, ב-1930, ייסדה את חוות הלימוד לפועלות חקלאיות בעיינות). שנים רבות היתה גם צירה לקונגרסים הציונים וחברת הוועד הפועל הציוני. לימים כיהנה כחברת כנסת מטעם מפא"י בכנסת הראשונה והשנייה. בד בבד עם עבודתה עסקה בפעילות פוליטית: היא היתה חברת מרכז 'הפועל הצעיר' ונבחרה למוסדות ההסתדרות, לאספת הנבחרים ולוועד הלאומי.

ב-1919, לקראת 'האספה המייסדת' (אספה שמתוכה צמחה ההסתדרות הכללית של יהודי א"י), פירסמה פישמן מימון חוברת ובה קריאה תקיפה להכללת נשים במוסדות הנבחרים של היישוב. במסמך זה אפשר לראות את אחד המניפסטים הפוליטיים הראשונים בארץ, אם לא הראשון. בין השאר כתבה:

אם תרצו או לא תרצו, צריך להיות ברור לכולנו, כי עברה-חלפה אותה העת ה'מאוסה' שבה אמרה האישה 'קדוש-קדוש' אחרי כל מלה שייצא מפי פטרונו; הסתלקה אותה ה'שכינה' שהיתה שורה בבת-ישראל, בחיי המשפחות העבריות, שהיתה משרה רוח של 'בטלי' רצונך מפני רצון בעלך'. [...] אחריות גדולה מוטלת עלינו, נשים, ברגע הנוכחי! נתכונן ליום הבחירות! הזכות האקטיבית שהושגה באספה המכוננת השנייה מחייבת אותנו, מטילה עלינו חובות לעשות את מעשינו במחשבה תחילה. [...] בנות ישראל! הונו-נא ליום הבחירות [...] עלינו לדעת ולהודיע למפרע, כי אם האספה המייסדת תהיה בלי השתתפותנו האקטיבית והפסיבית - לא תהיה חוקית, כי היא תהיה רק באות כוח של פחות מחצי הישוב. הצדק אתנו - ובו הכוח! האישה העבריה לא תשמש יותר פסל לשחרור בידי אמנים, כי אם סמל השחרור ע"י עצמה!

בעקבות הקמת ארגוני הנשים, הופיעו לראשונה גם במות שיח, שבהן בוטאה בכתב הזהות והסולידריות הנשית החדשה. ב-1930 יצא הקובץ 'דברי פועלות' בעריכת רחל שזר, שתורגם לשפות זרות. לאחר הצלחתו נולד הרעיון להוציא לאור את העיתון 'דבר הפועלת'. ב-11 במרס 1934 הופיע הגיליון הראשון, שכלל תרגומים של מניפסטים פמיניסטיים חדשים מן העיתונות הסוציאליסטית, בעיקר במזרח אירופה, דיווחים על מאבקן של נשים למען זכויות האישה ברחבי העולם, ומאמרים שכתבו נשים עבריות בתנועת הפועלים שהטיפו לסולידריות, אסרטיביות ועצמאות נשית. בשנתו הראשונה ניתן 'דבר הפועלת' כתוספת ליומון 'דבר'. מאז שהופיע היומונים 'על המשמר' ו'למרחב' החלה החתמה למנינים בנפרד. לימים נקרא העיתון גם 'רחון האישה' ו'בעבודה ובמשפחה'. ב-1 במרס 1937 פורסם 'דבר הפועלת' מאמר ובו זיכרונות של כמה מחברות 'השומר' הראשונות. אחת מהן, שחתמה 'שרה ג.', סיפרה:

בימי פרעות בעיירה למדוני: 'אם הגבר מתחבא בחדרי חדרים, על האישה להסתתר במרתפים עמוקים'. כבר אז הרגשתי את העלבון הצורב והפרוש הנורא של החינוך הזה, אך לא עמדה בי הרוח להתקומם. ובכדי לחזק את החינוך הזה היו מוסיפים עוד: 'אם נתנגד לפורעים - ישחטו את כל העיירה'. נכנעתי - ואחבא. עם התחלת המאורעות האחרונים בארץ פקדו עלי רק לשכב על הרצפה בחדרי, והחברים עברו על ידי חלוני להגן עלי. ואדרוש את חלקי בשמירה בכל תוקף. וסוף סוף זכיתי.

היוזמה למאבקן של הנשים לשוויון בין המינים בתקופת היישוב נולדה קודם כול בהשראת אתוס השוויון הקומוניסטי, שהנשים נחשפו לו לפני הגעתן ארצה. המהפכה הקומוניסטית ברוסיה העמידה במרכז את שחרור הנשים ואף הביאה לחקיקת חוקים מהפכניים לטובתן, ובכלל זה חוק שהבטיח שכר שווה תמורת עבודה שווה, רעיון שהיה בחזקת טיחוף בכל מקום אחר בעולם באותה תקופה.

התפיסה האנטי-בורגנית והאנטי-דקדנטית שהתפתחה בארץ בקרב מתיישבי העליות הראשונות, תפיסת 'האדם החדש' והחווה החדשה' מבית המדרש הציוני, ותרבות השיתוף והאחוה המיוחדת בקומונות החקלאיות הראשונות - כל אלה היו גם כן המקור השראה חשוב למאבקן של החלוצות לזכויות ומעמד שווים בתוך הקהילה והחברה הציונית.

אולם במבט לאחור עלה השאלה האם ובאיזו מידה הצליח מאבק זה. מבחינות רבות תנועת הפועלים הציונית אק שינתה את יחסי המגדר (gender) בקהילה ובמשפחה היהודית המסורתית. כפי שמצינית הסוציולוגית דבורה ברנשטיין, מחלוצות חוקרי מעמד האישה בתקופת היישוב, הנשים בקיבוצים, במושבים ובגדוד העבודה המציאו דגמים חדשים של התנהגות נשית, שבאו לידי ביטוי בבניית דפוס חדש של זוגיות אינטימית, בשיתוף בוועידות ובמועצות, באימוץ עבודות 'גבריות' בחקלאות ובבניין, בלבוש שנחשב לנשי פחות, למשל מכנסיים קצרים, ובתיאורה וייצוגה של האישה היהודייה בתמונות, כגון כרזות תעמולה ציוניות. במאמרה 'שיבתנו לעבודת האדמה' כתבה דבורה דיון, ממייסדי נהלל:

בספר תולדות עמנו, שאין דומה לו בדברי ימי העמים, נחרתים זה יובל שנים דפי תפארת על שיבת עם לארצו ולמקור המקורות - לעבודת האדמה. לנו, לבנות ישראל, בישרה שיבה זו שני חיים יסודי. לא רחוק עוד העבר של העולות הראשונות בארץ, וקרובה מדי הגולה, כדי שתשכח מעינינו התמונה הקלאסית של הבת היהודית היושבת על יד החלון ומחכה. בנות בעלי הבתים שבעיירה, בנות דלת העם, הנאבקות על פת לחם, האינטלגנציות התלושות ממעשה, כולן - מנת גורלן בחיים היתה הציפיה, ושום מהפכה בחיינו לא היתה עלולה להנחיל לנו את הכרת ערכנו העצמי כעלייתנו לארץ. ואין פלא כלל אם אנחנו עושות היום את חשבוננו לא רק כבנות לעם וכסוללות דרך לעליה, כי אם גם כבני אדם, העושים את החשבון עם עצמנו, עם נפשנו ממש: מה הייתי? ומה אני עכשיו?

אין ספק שצערות עצמאיות, חילוניות ואסרטיביות, חוגמת דבורה דיון, שרה אהרונוסון, מניה וילבושביץ-שוחט, רחל ינאית בן-צבי, ציפורה זייד, חיותה בוסל, חנה ושרה צ'זיק, בבה אידלסון, עטרה שטרמן, יוכבד בת מרים, מרים ברץ, תחיה ליברזון, אסתר בקר, שרה מלכין, רחל כצמלסון-שזר, ברכה פלאי, דבורה נצר, זוהר כהן ורבות אחרות שיקפו בהתנהגותן דגם חדש ומהפכני של יהודייה מודרנית, שהיה שונה בתכלית מה'פייגלה' או ה'ידישע מאמע' של העיירה היהודית. הן ישבו בוועדים קהילתיים, ייסדו וניהלו מוסדות ציבוריים, כמו בתי ספר חקלאיים ובתי פעולות, כתבו מאמרים חשובים, השתתפו בהקמת יישובים חדשים ובהגנה עליהם, ותרמו לבנייתן של מסורת וזהות עברית חדשה. תפקיד חלוצי וחשוב במיוחד בשינוי דמותה ומעמדה המסורתי של האישה היהודייה וביצירת מודלים ראשונים של הצלחה ועצמאות נשית, נדע ליצרות של התקופה (תחום שהיה כמעט סגור לנשים בגולה) ובעיקר הסופרת דבורה בארון, מבקרת הספרות חוה שפירא, המשוררת אסתר ראב, רחל בלובשטיין, אלישבע ביחובסקי, לאה גולדברג, מרים ילן שטקליס ואנדה פינקרפלד-עמיר, שחקניות התיאטרון חנה חבינא, חזה ליכטנשטיין ורחל מרקוס, הציירת והפסולת אנה טיכו, אירה יאן (אסתר סליפאן), חנה אורלוף, רבקה אביבית, בתיה ליכטנשטיין, לאה ניקל, צינה תג'ר, אביבה אורי וצילה בינדר.

עם זאת, חוקרי מעמד האישה בתקופת היישוב תמימי דעים כי חרף התמורות במעמדה, לא מומש עד תום הפוטנציאל המהפכני בתחום יחסי המגדר ולא נחקק בתנועת הפועלים הארץ ישראלית הפער המעמדי המסורתי בין נשים לגברים. 'חב הנשים החלוצות', צינה בסיכומיה דבורה ברנשטיין, 'היו בין המנקות, התופרות, המורות והאחיות ולא בין החורשים, הבונים והסוללים'. את מרבית עמדות הכוח ומוסדות השלטון איישו גברים, ועבדה זו יצרה זיהוי בין הצלחה מהפכנית-ציונית להצלחה זכרית. אפילו בקומונות הראשונות, שיצרו את מיתוס השוויון הסוציאלי-ציוני, לא הוענקה תמיד לנשים חברות מלאה. הדעה שרווחה אז היתה שהקבוצה מורכבת מחברים-גברים בלבד והנשים אינן אלא עוזרות שכירות. הן גם לא נכללו כשותפות בחוזים השנתיים שנעשו עם ההסתדרות הציונית. יתרה מזו, אף על פי שעבודות הבית (תפירה, בישול, כביסה וכדומה) היו כרוכות במאמץ פיזי ניכר והיו חיוניות להישרדות המשותפת של הקהילה, היה הסטטוס שלהן נמוך בחברה החלוצית, שכן הן נחשבו לעבודות לא יצרניות. נשים רבות חשו מתוסכלות ממעמדן ומאוכזבות מהתקווה לשוויון שלא מומשה. הפובליציסט והעורך מרכזי קושניר, איש תנועת העבודה, כתב ב-1 במרס 1937 ב'דבר הפועלת':

פרשת החברה ומאבקה על מקומה, ערכה ומעמדה בחברה פרשה סבוכה היא. יש פסיעות ראשונות, פריצת המקובל וחגירת אונים, ויש מעגל קסמים עצוב ושומם, א-סיפוק, מצבי רוח, איבוד כוחות ואבידות. אכן יש ויש חוליות ושליבים כבר בסולם-המעלות של חיי עבודתנו וכיבושינו. פרשת החברה ב'השומר', מנת חלקה וגורלה - הנה היא מבוטאת בפרקים חשובים על ידי חברות ב'קובץ השומר' שהופיע זה לא כבר. אם כי אך בשפה עזרה, בלועז, מסופר על מלחמת החברה על זכותה ועל עלבונות.

גם ייצוגה של האישה בעיתונים העבריים שיצאו בתקופת היישוב לא עלה בדרך כלל בקנה אחד עם הדימוי המיתולוגי שנוצר לימים של שוויוניות האישה בחברה החלוצית. מדורי הנשים שהופיעו בעיתונות היומית - 'דבר הפועלת' ביומן 'דבר' בשנת 1934, 'לאשה ולילד' ב'דואר היום' בשנת 1935, ו'בשביל עקרת הבית' ב'הארץ' בשנת 1939 - אמנם ביטאו בעצם הופעתם סוג מסוים של עצמאות נשית חדשה, אך הכתבות שיקפו בדרך כלל את גידורה של האישה הארץ ישראלית בתחום סגור של ציפיות ותפקידים חברתיים. המדור 'בשביל עקרת הבית', שהתפרסם על פני כחצי עמוד, כלל טור מרכזי של 'תשובות לשאלות קוראותינו', שממנו אפשר ללמוד על עולמה ותדמיתה של האישה באותם ימים. למשל, 'כמה ירקות יש לתת לנפש בארוחה הגונה', 'מפני מה מתרככות הליבות', 'כיצד להרחיק משקע סיד מקומקום מים', 'עוד שיטה לקימוץ בסבון', 'כיצד לנמנע קלקול של מלבושי צמר של ילדים במרפקים ובברכיים', 'כיצד מנקים בגדי צמר'.

חריג ומתקדם לתקופה ביחסו לנשים היה העיתון 'תשע בערב'. עורכו אורי קיסרי לא רק העסיק עיתונאיות בתפקידים בכירים בעיתון, אלא גם פירסם כתבות שבהן נמתחה ביקורת על התנהגותו של הזכר הישראלי. כך, למשל, גיליון 22 באפריל 1937 עסק בהרחבה בנושאים הקשורים באישה הארץ ישראלית. אחת הכתבות, 'כיצד על האישה להיזהר מפני הגבר - שבעת התכסיסים של המפתה', מאת קלרה שרידאן, נכתבה בנימה המזכירה במעט את הכתבות האירוניות המתפרסמות היום בלעריה, בעיקר על ידי כתבות צעירות, העוסקות ביחסים בין המינים. לפני שהיא נפנית לתיאור התכסיסים האופייניים לגברים בצאתם 'לצוד אשה', היא כותבת:

עוד לפני הנשיקה הראשונה ולאחר הנשיקה הראשונה, יודעת האישה בדיוק נמרץ מה יגיד הגבר. איזו תנועה יעשה ובאיזו עמדה ינקוט. משים, צעירות, אחיות היקרות. האם נתתן פעם את דעתכן על כך ואתם בחורים צעירים, וגברים רציניים הרואים את עצמכם כקאזאנובה, עיינו-נא ברשימת התמרונים והתכסיסים ותסמיקו מבושה - עד כמה מחוסרי דמיון הנכם. אין לכם אפילו צל של מקוריות!

ולסיום:

לפעמים יש לי ההרגשה שבכדי להתחמק מהתכסיסים האלה הייתי בוחרת כבר להיות נאנסת או לפחות לפגוש גבר שיגיד לי בפשטות גמורה:

'את מוצאת חן בעיני ואני רוצה לשכב אתך. אם אינך מסכימה היום, אחזור על בקשתי מחר ומחרתיים.

בגיליון זה הופיעה גם כתבה שכתרתה 'מה הן סבורות בשאלת "האישה המודרנית באי"'. הכתבה פורסמה בעקבות דיון ציבורי שיזם ארגון ויצ"א (ארגון עולמי של נשים ציוניות שנסד בלונדון ב-1920 והקים נציגות בארץ בשנות העשרים) ונהל במתכונת של משפט ראווה. במשפט המבנים, שנערך ב'בית עם' בתל אביב, צפו על פי דיווחי העיתון כ-200 איש והשתתפו בו, ככתוב בעיתון: 'מרים כהן ברנשטיין אישיות בת אישיות, שעוד לפני עשרים שנה ויותר צלצלה במודרניותה ויצאה לבקש עלומות חדשים; נשיא בית הדין יהודה נדיב, מזכירה הנמרץ של העיר; הקטגורים: הסופר נתן גרינבלט, ועורך הדין זילברג. הסגורים: איתמר בן אב" שהסיח דעתו לערב אחד מן הקאנטונים, וגדליה ז'לוביצקי שאינה יכול להיות חשוד בקטרוג על האישה המודרנית. בין העדים: סופרים, אמנים, עסקנים ו...נשים, מודרניות ולא מודרניות'.

'תשע בערב' לא הביא את הדברים שנאמרו במשפט המבנים, אך פנה אל 'כמה נשים בעלות משקל-ערך בחיים הסוציאליים', כלומר נשים שנתפסו כ'מודרניות' בזכות השכלתן או המקצוע המסבד שרכשו, ושאל אותן: 'מה דעתך על אחותך, האישה המודרנית באי"?' עם הנשאלות נמנו שושנה פרסיץ, עסקנית ציבורית ובעלת הוצאת הספרים 'אמנות' ובעתיד חברת כנסת, הרופאה ד"ר חנה יעקב, עורכת הדין חמדה נופך, הכוריאוגרפית תהלה רסלר והמשוררת לאה גולדברג. תשובותיהן של שלוש מבין המחייבות מדגימות את המתח שהיה קיים באותה עת בין דגם החלוצה שמצח בהתיישבות העובדת ובין הדגם המסורתי של האישה המזרח אירופית שרווח בערים הגדולות, ואת הקושי הגדול שנוצר באותה עת ליישב בין המשימות המסורתיות של האישה במשפחה ובין האתוס הלאומי והערכים החדשים של שחרור האישה.

ד"ר חנה יעקב: במושג אשה מודרנית מבינים אנו טיפוס חדיש ובלתי רגיל של אשה. בטרם תבוא העליה ההמונית לארץ התבלטה האישה במכנסים הקצרות, כשהיא שלובה בזרועות בחור. זוהי התמונה הרגילה של הרחוב והמקובלה, עד עכשיו אצל היהודים, שראו בה את הטיפוס המודרני והחדש, שלא נמצא דוגמתו בשום מקום והאופייני במיוחד לאי" - כוונתי לחלוצה, שסמלה אז שווי זכויות מלא לאשה כלגבר, ושהבתכחותה לכל נשיות הרחיקה עד כדי כך, שבהיותה חברת הקבוצה התירה לעצמה אפילו להיפרד מילדה. עם בוא העליה ההמונית, בשנים האחרונות, השתלטה ברחוב היהודי אשה לבושת-הדר דוגמת הנשים שיש לראותן בירות אירופה - הטיפוס השלילי - לווייבן המפורסמות. נשאלת לכן השאלה: איזה טיפוס של אשה מתאים לתפקיד בנין הארץ והתחדשות האומה: ה'חלוצה' או ה'ווייבן'? ברור על כל פנים, כי ה'ווייבן' טיפוס זר הוא ובלתי מתאים כל עיקר לבנין הארץ. אם הטיפוס 'חלוצה' יכרנה מקומה כאן ויפתור את שאלת האישה בארץ - לעתיד הפתרונו! [...] עד היום נעדרת כאן התופעה הסוציאלית של טיפוס האישה שתכלול בה באופן הרמוני את התפקידים המוטלים עליה הן בתור יציר משפחתי והן בתור חלק מהאומה השואף לתחיה - אעפ"י שישנן נשים הממלאות תפקידים אחראיים בשטחים פוליטיים, סוציאליים וכלכליים, נשים כאלה נשארות אידיודואליות. המזיגה בין הנשיות, האמהות והעבודה הסוציאלית אינה קיימת עד עתה בתור תופעה המונית.

לאה גולדברג: שני סוגי נשים מודרניות קיימים לדעתי בארץ. האחת - האישה העובדת, ומקומה בקיבוץ (או הפועלת בעיר), והשנייה - האישה המודרנית, שכל חדישותה מתבטאת בתלבושתה החדשה ובישיבתה בבתי הקפה המפוארים שבעיר. חיי הראשונה קשים... בעיקר כשמפותחה היא במובן האינטלקטואלי. חיייה הפרטיים קשים אז פי כמה! השנייה - היא תופעה חולפת תודה לאל! שמקורה בחברה הבורגנית וביחס הבלתי מודרני של החברה הזו לאשה, ושל האישה אל עצמה.

חמדה נופך: לדעתי - מושכת האישה המודרנית באי" בעול המשפחה והכלכלה במידה גדולה וניכרת. אין כמעט צעירה גם אחת בימינו שלא תשאף לעמוד ברשות עצמה, במובן הכלכלי, ולהרוויח את כל צרכיה היא וצרכי משפחתה. יש להצטער על שאין השפעת האישה ניכרת גם בשטח המדיני, אולם תופעה זאת יש לנמק בעובדה של חוסר זמן; הואיל ואת עודף הזמן הנשאר לרשותה, לאחר עבודתה היום-יומית, עליה להקדיש לביתה היא. זכויות שוות לאשה באי" רק להלכה ישנן... אולם למעשה מקופחת היא (חוקי התעשייה, למשל, אוסרים על האישה לעבוד בלילה). הממשלה בתקנותיה, מזכירה את הנשים והילדים במשימה אחת, כאילו אין האישה מסוגלת לעמוד ברשות עצמה. לרגל טרדותיה הרבות, בעבודתה אין האישה יכולה להתמסר למשפחתה, כפי שהתמסרה לה אמה מהדור הקודם. וכתוצאה מכך באה הפחתת הילודה. לשבחה יצוין כי לוקחת היא חלק פעיל בעבודה לבנין הארץ, ואין פעילותה במובן זה נופלת מפעילותו של הגבר.

בתשובות אלו יש כדי להמחיש שהתפיסות המסורתיות ביחס לאישה החלו להתערער באותה עת ומעמדן החברתי החל להשתנות. אך בה בעת הן מעידות שזה היה רק ראשיתו של מפנה וארוכה היתה הדרך לשינוי עמוק בתפקידן, בזהותן ובמעמדן של הנשים בחברה היישובית. חוב הנשים בארץ המשיכו במתווה המסורתית של הגדרת הנשיות והוועידו (במודע ושלא במודע), את השינוי המהותי לבנותיהן ונכדותיהן. אורי קיסרי, שהיה נכח במשפט הפומבי, סיכם את הדברים בנימה מפוקחת בגיליון הבא של השבועון:

כאן, במקום הזה, טרם עוצבה דמותה של האישה המודרנית באי", כשם שטרם עוצבה דמותו של הגבר המודרני באי". כשם שבכלל טרם עוצבו וטרם קמו לנו דמויות משלנו ואורח חיים משלנו. [...] נשים מודרניות? במטותא, הניחו לי [...] אשה מודרנית לא, אבל חדשה ומחודשת, מסורתית - נראה אותה כאן, אצלנו. צורתה מי ישרנה, ורוחה מי ידענה! לא במהרה, דור רביעי, ואולי חמישי. רק לאחר שתקיא הארץ את כל הסיגים אז תהיה האישה שלנו מנופה ונקיה, פשוטה, וישרה, וגאה וזקופה.

מהן אפוא הסיבות לבלימתו ולקרטוועו של האתוס הפמיניסטי בתרבות העברית-ציונית בתקופת היישוב. אציע שבע סיבות שנראות לי מרכזיות: (א) האתוס הפמיניסטי טרם הבשיל באותה תקופה בעולם המערבי וחסר מנגנוני חיברות ותעמולה בעלי עוצמה שיטמיעו אותו; (ב) הרקע הדתי-שמרני של המהגרים מנע מהם לבצע מהפך כולל בתחום כה רגיש ושנוי במחלוקת; (ג) בתקופה המעצבת של הציונות החלוצית הנשים היוו מיעוט (-30% 20% מחלוצי העליות השנייה והשלישית), השכלתן הממוצעת היתה נמוכה מזו של הגברים ורק כ-30% ידעו עברית כאשר הגיעו ארצה, לעומת כ-60% מהגברים. נחיתות זו הקשתה עליהן לגבש כוח פוליטי; (ד) קשה, ואולי אין זה כלל אפשרי, לבצע בעת ובעונה אחת שתי מהפכות חברתיות. מימושו של רעיון גדול אחד (החזון הציוני) דוחה בדרך כלל את מימושו של רעיון גדול אחר (פמיניזם); (ה) אידיאל 'היהודי החדש' העומד בבסיס האידיאולוגיה הציונית שיקף חלום של 'מהפך גברי', משמע: מעבר מחולשה גופנית ופסיביות לעוצמה גופנית ואקטיביות המיוחסים בעיקר לגבר. עצם ניסוח הרעיון הציוני במונחים גבריים ואף פיזיולוגיים ופיזיולוגיים ('היהודי חדש' ולא 'היהודייה חדשה') משקף את העובדה שמדובר במהפכה

שבמרכזה עמד הגבר ושחותרה בעיקרה לטרנספורמציה זכרית; (ו) מפעל ההתיישבות בארץ, שהיה כרוך בעיקרו במאבק פיזי-שרירי, סיכל את מימוש החזון הפמיניסטי, שכן הוא יצר את המיתוס המניע לפעולה של האיכר-הבנאי-הלוחם, שהיה למיתוס יסוד בתרבות הישראלית, ודחק בכך את האישה מהזיכרון הקיבוצי ומהמיתולוגיה הלאומית. האנדרטה של נתן רפפורט בנגבה, שנראים בה חלוצה ליד חלוץ, היא היוצא מן הכלל המעיד על הכלל. שפת המיתוסים של המפעל הציוני - 'הושע בן נון', 'יהודה המכבי', 'בר כוכבא וכדומה - היתה בעיקרה גברית, ורק נשים ספורות זכו להימנות עם הפנתיאון הציוני: שרה אהרונסון גיבורת מחתרת ניל", מניה שוחט ורחל ינאית בן צבי מראשוני אגודת 'השומר', חנה סנש וחביבה רייק הצנחניות שנשבו והוצאו להורג על ידי הנאצים, ברכה פולד לוחמת ה'הגנה' שנהרגה על ידי הבריטים באחד מלילות ההעפלה, הנרייטה סאלד שעמדה בראש מפעל עליית הנוער, והמשוררת רחל שרבים משירה היו לפזמוני תנועות הנוער. במיוחד קופח בפנתיאון הלאומי תפקידן החשוב של ראשונות האחיות הרחמניות, שחירפו לא אחת את נפשן כדי להציל חולים, בתקופה שמגפות היו בה עניין שבשגרה; (ז) ההטרונגיות התרבותית שאיפיינה את היישוב היהודי בארץ, בעיקר משנות העשרים ואילך, לא איפשרה לדגם 'החלוצה' או לדגם 'הצברית', שירש אותה, להיעשות דומיננטי. שני הדגמים הארץ ישראלים האלה היו כאמור חדשים ומהפכניים בתולדות העם היהודי ושיקפו תמורה חשובה במעמד האישה, אך גם בשיא הפופולריות שלהם, הם היו נחלתו של מיעוט בחברה הישראלית. רוב הנשים שחיו בארץ ישראל בתקופת היישוב וראשית המדינה עלו ארצה בגיל שבו תפיסת עולמן כבר היתה מעוצבת, והן חיו על פי מודלים שמרניים ואי-שוויוניים שייבאו עמן מארצות מוצאן. רבות מהן סברו שמודל האישה שעוצב בהתיישבות העובדת אינו הולם עבורן, כשם שסברו שאורח החיים הקיבוצי-שתפני הוא מודל לא רלוונטי בשבילן.

יפות הבלורית והקוקו

בדור השני של המפעל הציוני - דור הצבריות שנולדו והתחננו בארץ בשנות השלושים והארבעים - חלו התפתחויות נוספות במעמדה ובאופייה של האישה. החיים המשותפים של בני ובנות בבית הילדים בקיבוץ, במוסדות החינוך השיטופיים, בקני תנועות הנוער, בהכשרות הפלמ"ח ופולגותיו, ומאוחר יותר גם בהיאחזויות הנח"ל, יצרו מודל מגדרי חדש, שוויוני יותר, ואף הולידו דמות נשית טיפוסית חדשה, עצמאית וקורבה יותר לעולם הגברי: הפלמ"חניקית הג'דע, ובגלגול צה"ל מאוחר יותר, 'הנח"לאית', 'מקפלת המצנחים', או 'הפקידה הפלוגתית'. חלק מסממניה הלשוניים (שפת הדגרי שאיפיינה את הבנות כמו את הבנים) והחזותיים של דמות נשית זו היו גבריים יותר בעליל וביטאו את פריצת הגבולות של המודל הנשי היהודי המסורתי.

במיוחד סימלה את השינוי התסרוקת הקצרה. אופנה זו, שהיתה פופולרית בקיבוץ, בתנועות הנוער, בגימנסיות העבריות ובפלמ"ח, שאבה את השראתה מתסרוקתן של נשות המהפכה הרוסית, מאופנת ה'צ'רלסטון' המערבית של שנות השלושים וממראן של מרלן דיטריך, גרטה גרב וקתרין הפבורן - סככות הבד ההוליוודיות האסרטיביות, שהשפיעו רבות על אופנת הנשים בתקופתן. זהו דגם מודרני שנוצר עקב שינויים מעמדיים ותדמיתיים שהתחוללו באותה תקופה בעולמה של האישה המערבית. למעשה, כבר בדור החלוצות אומץ הדגם הזה, כנראה בהשפעת מניה וילבושביץ-שוחט, אך הוא נעשה שכיח יותר בקרב הצבריות. השיער נמשך כולו לאחור (לעתים עם שביל בצד) ויצר מעין בלורית (בדומה לדגם הגברי). מאוחר נגזז השיער בקו אחיד בגובה הכתף ולעתים אף גבוה יותר - בגובה הלסת. בקרב המתולתלות ובעלות השיער הקשי יותר - ואלה היו הרוב - יצרה הגזיזה הקצרה מעין קן ציפורים, ששיווה לבנות מראה שובב ונערי. חבישת מטפחת היתה נהוגה בעיקר בקרב הנשים המבוגרות, אף שלא מטעמים דתיים אלא לשם הגנה מהשמש. הצבריות הצעירות העדיפו 'כפיה' ערבית, שהיתה חלק מתהליך אימוץ סמלי הילדות בהשראת התרבות הברזילאית. בדומה לצברים גם הצבריות הירבו ללכת בשיער פזור שהופקר לחוץ. הליכה בגילוי ראש ביטאה במודע ושלא במודע התרסה אנטי-דתית (על משקל נגד: 'שיער באשה ערוה' - ברכות כד ע"א) ושיקף התפתחות של צורת חיים יהודית פוסט-גלוטית שאינה כפופה למנהגי הדת ואיסוריה. גם היציאה של האישה הציונית אל מחוץ לכותלי הבית, שלא כאישה היהודית הגלוטית הספונה בביתה ('כל כבודה בת מלך פנימה' תהלים מה, 14) השתקפה בהסרת המטפחת, בהבלטת שפעת השיער ובהפקרתו למשבי הטבע.

אולם שוב, חרף האמור לעיל, גם בקרב ילידות הארץ, הצבריות, לא נסגרו הפערים עד תום ולא נמחקו הסטריאוטיפים המגדריים המסורתיים. הבנות שנטלו חלק פעיל במלחמת העולם השנייה, במסגרות ההתנדבות בצבא הבריטי ובמלחמת העצמאות צוותו בדרך כלל לתפקידי סיוע ומינהלה לטוחות הלוחמים - קשריות, חובשות, נהגות ואפסנאיות - ולא לטוחות המסתערות ולכן כמעט לא זכו לגלוריפיקציה. הנשים שנטלו חלק פעיל בלחימה, בעיקר בליווי שיירות ובטיפול בפצצות, היו כ-15% מכל הכוחות, ואף שזה שיעור פעילות גבוה מאוד בהשוואה לצבאות אחרים ולמלחמות אחרות, זה עדיין שיעור נמוך.

תפקידי המשנה שמילאו הבנות במלחמה דחקו אותן לשולי פנתיאון הגבורה הלאומי. במלחמת העצמאות נהרגו מאה וארבע עשרה נשים בשירות פעיל, אך רק מיעוט מהנשים הלוחמות (למשל, זהרה לברטוב) זכו להיכלל במיתולוגיה של תש"ח, שהורכבה בחובה מדמויות וסמלים גבריים: 'עקדת יצחק', 'גיבור חידה', 'הוא הלך בשדות', 'חזו הפלמ"חניק', 'חברים מספרים על ג'ימי', 'שועלי שמשון' וכיוצא באלה. אמנם בפואמה 'מגש הכסף' של נתן אלתרמן, שהיתה לאחד מסמלי המלחמה המרכזיים, מופיעה לוחמת לצד הלוחם, אך בפועל מקומם של הנערים בהרואיקה הלאומית שהתפתחה אחרי המלחמה היה דומיננטי בהרבה מזה של הנערות. האישה עוצבה בפולקלור הלאומי המלחמתי בעיקר בדמות האם השכולה, הרעה המחכה לגיבור שישבו, או לא, משדה הקרב, או האהובה בערף, מושא חלומותיו של הלוחם, מוקד לחיזורים בעת חופשה ושסתום לפירוק לחצים בין משימה למשימה. המחשה לתפקידן הערפי של הנשים מופיעה בספרו של אורי אבנרי 'בשדות פלשת', שהוא יומן מלחמה של לוחם בחטיבת 'גבעתי'. אבנרי מלין באחד הפרקים על כך שרוב הנשים אינן ממלאות את תפקידן (כפי שהוא וחבריו לנשק תפסו אותן) כמאהבות האמורות לפרוק לחצים ולטען את מצברי הלוחמים:

זר כי יכנס לחדר השינה שלנו לעת ערב ויאזין לשעה קלה לשיחותינו יהיה בטוח (אם אינו מומחה לצי'זבת) כי חבורת דון-ז'ואניס אנחנו. כל אחד מאתנו אינו צריך אלא לרמוז זרת, ולפניו גדוד של בחורות יפות וחמודות 'המשתגעות' אחריו. הסופר המחונן ביותר אינו יכול לחזור על פרושת הרפתקאותינו עם העלמות, או כל אשר אנחנו מתכוונים לעולל להן אם רק נצא מן המחנה לשעתיים-שלוש. [...] למען האמת אין אנו פרועים כל כך. אמנם, המדים משפיעים עלינו. אפילו אלה מאתנו שהיו פעם בחורים שקטים וצנועים לפני שבאו הנה - משעה שלבשו מדים חל שינוי רב בפסיכולוגיה שלהם. [...] ישנן בחורות שיש להן כשרון טבעי לקבל פני חיילים בחופשה. אתה מבלה בחברתן שעה-שעתיים, ואחר כך אתה חוזר למחנה כשבלבך מרץ מחודש למשך שבוע לפחות. אלא שהן המעוט - רוב הבחורות אינן מסוגלות להבין לנשמת החייל. לא פעם, ראיתי חייל חוזר למחנה לפני תום מועד חופשתו. 'נמאס' לו בחברת הבחורה, והוא עזבה לנפשה. ורק אדם היודע באיזו קנאות מתנגעת החייל לחופשתו,

לשעתיים 'בחוק', לשיחה עם בחורה, יבין אל נכון מה פירוש הדבר.

אפילו בקיבוץ, שנחשב לסמל השוויון בין צברים לצבריות, היה בפועל פער משמעותי בין המיתוס למציאות. גם כאן נוצרה כבר בראשית הדרך חלוקת תפקידים מגדרית מסורתית למדי - נשים למטבח, למכבסה, לבית הילדים וכו', וגברים לעבודת כפיים ולתפקידי ניהול. במאמרה 'החברה בקיבוץ', שפורסם ב'דבר הפועלת' ב-1936, כותבת הלה מוזס בת עין החורש:

הבחורה אין לה עמדה בחברה הקיבוצית, לא בשטח המשקי ולא בשטח התרבות-פוליטי, ואף המוסדות הנתונים להנהלת הבחורות, כגון מחסן הבגדים והמטבח, נמצאים כביכול במצב ירוד יותר משאר מוסדות הקיבוץ. [...] וכשנתבונן למבנה החברה הקיבוצית נראה יפה כי ממשלת הבחור נותנת אותותיה בחיי הקיבוץ, וכי הכל מותאם כאן לספציפיות של הגבר ולא של האישה. [...] הבחורה שותקת ומתוך כך חדלה לחשוב, ומתוך שחדלה לחשוב היא חדלה להתפתח ולהתקדם בשטח הפוליטי. הבחורה נופלת קרבן הבחור, יותר נכון קרבן קבלת דינו של הבחור על חייה.

התפתחותה ושגשוגה של התנועה הקיבוצית לא הביאו לשינוי ממשי במעמדן של הנשים בקיבוץ. מחקרים שונים, המשווים בין בנות לבנים בקיבוץ, כמו גם מחקרים המשווים בין בנות קיבוץ לבנות עיר, מצביעים על הבדלים משמעותיים לרעת בת הקיבוץ - בהישגיות, ביכולת לימודית, ביצירתיות, בדימוי עצמי ובתחומים אחרים. רק בעשור האחרון מסתמן שינוי במעמדה של בת הקיבוץ, שהוא חלק משינוי דמותו ואולי גם של היעלמותו של הקיבוץ מנוף התרבות הישראלית.

שוב עקרת בית

שווה ומופלה על פי חוק

במדינת ישראל אין כידוע חוקה כתובה, אך הסכמה כללית מוצהרת על שוויון הזכויות של האישה אפשר למצוא בכמה מסמכים רשמיים ורשמיים למחצה של מוסדות השלטון בה. את הצורך להגן על זכויותיהן של הנשים אפשר לייחס להשפעה האירופית על מנהיגי היישוב, לניסיונם המר של היהודים כמיטע נרדף ומופלה ולהשפעת האידיאולוגיה הסוציאליסטית על תנועת הפועלים שהנהיגה את היישוב היהודי והמדינה בשלושת העשורים הראשונים לקיומה.

המסמך החשוב הראשון בתחום מעמדה של האישה בחברה הוא מגילת העצמאות. בחלקה השלישי של המגילה, העוסק בחירויות הפרט, נאמר כי מדינת ישראל 'תקים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין'. גם בקווי היסוד של הממשלה, שאושר בכנסת ב-18 במרץ 1949, מדובר על שוויון הנשים: 'קיום שוויון מלא וגמור של האישה - שוויון בזכויות ובחובות, בחיי המדינה, החברה והמשק ובכל מערכת החוקים'. בפרק התשיעי, הדין בחוקי עבודה, נאמר: 'החוק יאסור העסקת נשים בענפים המזיקים לאמהות, יבטיח חופשת לידה בשכר עם זכות שמירה על מקום העבודה. תימנע עבודת לילה מפועלת-אם [...] יובטח שכר שווה לפועל ולפועלת בעד עבודה שווה. יפתחו מוסדות טיפול וחינוך לילדי אמהות העובדות מחוץ לביתן'. מקצת הדברים האלה הוגשמו לאלתר, מקצתם מצאו ביטוי בחוק והוגשמו אחר כך ומקצתם לא הוגשמו עד היום.

ב-1951 חוקקה הכנסת את 'חוק שיווי זכויות האישה' שבא לתת ביטוי קונסטיטוציוני למעמדה של האישה בישראל. הדיון שנערך בכנסת על ניסוח החוק (בקריאה שנייה ושלישית) הוא מרתק, שכן כל תו ותג בנוסחו של החוק המוצע עורר פלוגתא, בדומה לזו המצויה בתלמוד. ברוב המקרים, המחלוקת היתה 'לשם שמים', כלומר מתוך כוונה להגן עד למקסימום על זכויות האישה.

תפקיד מרכזי בדיון היה לחברת הכנסת רחל כגן-כהן (מפלגת יוצ"ו) שיזמה את החוק. כגן-כהן נולדה ב-1888 באודסה במשפחה מסורתית לאומית. ב-1919 עלתה ארצה והצטרפה (חברה לבעלה, שעלה חמש שנים לפניו, במושב יבנאל. בשנת 1921 עברו בני הזוג ליחשלים, ושם הצטרפה כהן ל'הסתדרות נשים עבריות' (התאחדות שקמה בתוך יוצ"ו) - ארגון שאותו נבחרה לייצג באספת הנבחרים השנייה (1925). השלישית (1931) והרביעית (1944). לאחר שעברה ב-1926 לחיפה השתלבה כהן בסניף החיפני של הארגון וב-1933 היא נבחרה לוועד הקהילה בעיר. במסגרת עבודתה העירונית הקימה את 'הלשכה לעבודה סוציאלית ליהודים' ובשנת 1938 נבחרה ליו"ר יוצ"ו. בשנת 1946 נבחרה להנהלת הוועד הלאומי, והיתה בין החותמים על מגילת העצמאות ב-1948. לאחר קום המדינה הקימה יחד עם חברותיה ביוצ"ו את מפלגת הנשים הראשונה והיחידה עד כה - רשימה על-מפלגתית שמיזגה בין 'הסתדרות הנשים הציוניות' ו'התאחדות נשים לשיווי זכויות'. בבחירות שנערכו בינואר 1949 זכתה המפלגה במנדט אחד (5,173 קולות שהיוו 1.18%). וכגן-כהן נבחרה לייצגה באספה המכוננת (הכנסת הראשונה). מפלגת הנשים התפרקה ונעלמה מהזירה הפוליטית בתום כהונתה של הכנסת הראשונה, אך חיסולה של המפלגה לא הביא לחיסול הקריירה הפוליטית של רחל כגן-כהן. ב-1961 היא התמודדה ברשימת המפלגה הליברלית ונבחרה מטעמה לכנסת החמישית.

עיון בפרוטוקול הדיון בהצעת 'חוק שיווי זכויות האישה' מגלה כי לא זו בלבד שכגן-כהן היתה בין הדוברים המרכזיים, אישה בודדה בעדת גברים, אלא שהיא הפגינה בקיאות מופלגת בהיבטים השונים של החוק ונאלצה לא אחת להגן עליו מפני מי שניסו לצמצם את תחולתו למינימום - קרי נציגי המפלגות הדתיות. השקפתם הנאטי-פמיניסטית של הדתיים באה לידי ביטוי בדבריו של זרח ורפטיג, מנהיג מפלגת 'החזית הדתית המאוחדת':

כבוד היושב ראש, כנסת נכבדה. קודמי רוצים מן החוק קצת יותר מדי. אם הם רוצים לעשות את החוק פלסטר, הרי עושים זאת כשהם דורשים שהחוק יבטיח לאשה שלא תשב במטבח. אם חבר הכנסת ניר רוצה להבטיח זאת, יש לזה עצה קלה יותר - תחליפו את תפקידיכם, תשבו אתם במטבח ואת הנשים תשלחו לכנסת. אך תסלחו לי רבותי, אם אינכם רוצים לעשות את החוק למגוחר, אל תבואו בדרישה, שהחוק יבטיח לאשה

למעשה שוויון בבית ובחברה. שום חוק אינו יכול להבטיח זאת. החוק יכול לתת את הנתונים, אך השוויון למעשה הוא עניינם של האישה ושל הגבר בינם לבין עצמם.

בלחץ המפלגות הדתיות, שהתנגדו לעצם הרעיון של שוויון זכויות לנשים, הוכנסו בחוק תיקונים שונים שהקו במעט את עוקצו הדמוקרטי. חשוב לציין שקבלת החוק נתאפשרה לא במעט בזכות המשבר הממשלתי שפרץ ב-1951, שהביא לפרישת המפלגות הדתיות מהקואליציה ולהקמת ממשלת מעבר. בשל התיקונים הרבים נמנעה חברת כנסת רחל כגן-כגן מהצבעה. היא טענה כי הצעתה סולפה וכי בניסוחו הסופי של החוק יש משום הונאת הציבור. אולם גם במתכונתו המסורסת היה החוק סימן דרך דמוקרטי חשוב. הסעיפים המהפכניים בחוק היו: דין אחד לאישה ולגבר בכל פעולה משפטית; אפוטרופוסות שווה לגבר ולאישה על הילדים; אי-פגיעה בקניין הפרטי של האישה בעקבות קשר הנישואים, כלומר, רכשה אינו עובר אוטומטית לבעלה. סעיף אחרון זה קיבל אשרור במחצית השנייה של שנות החמישים, כאשר ביטלה פסיקת בג"ץ את בעלותו של גבר על מעשה ידיה של אשתו, על קניינה שרכשה בתקופת הנישואים ועל פירות קנייניה מלפני הנישואים (בג"ץ 202/57).

מעמדה של האישה כאדם שווה זכויות ולא עוד כבת חסות לבעל ולמעסיק חוזק בשורה של חוקים נוספים שנחקקו בשנות החמישים והשישים: 'חוק אזרחות תשי"ב-1952' המבטיח שוויון זכויות באזרחות; 'חוק הדרכונים תשי"ב-1952' המבטיח שוויון זכויות בעניין חופש התנועה וכן זכות ל'חמיסיל' (מגורי קבע משלה); 'חוק השמות תשט"ז-1956' הקובע כי אישה המתחתנת בארץ רשאית לבחור כרצונה את שם משפחתו של בן זוגה, או את שם משפחתה שלה, או צירוף של שני השמות; 'חוק שירות המדינה (מינויים) תשי"ט-1959', 'חוק שיחת התעסוקה תשי"ט-1959' ו'חוק שכר שווה לעובדת ולעובד, תשכ"ד-1964' - כולם חוקים האוסרים להפלות נשים בקבלה לעבודה ובתגמולים בעד עבודה שווה (למרבה הצער החוקים הללו אינם מיושמים עד היום ברוב הארגונים והמוסדות); 'חוק הירושה תשכ"ה-1965' המבטיח את עקרון השוויון בין יורש לירשת - אלמנה ואלמן, בת וכן.

המחוקק הישראלי גם דאג להגן על האישה ההרה והיולדת: כך ב'חוק עבודת נשים תשי"ד-1954', הקובע שאין לפטר עובדת בהיריון - אם טרם יצאה לחופשת לידה - ללא היתר של שר העבודה. החוק מעניק ליולדת חופשה של שנים עשר שבועות בתשלום, וחופשה של שנה ללא תשלום, תוך הבטחת מקום עבודה. 'חוק פיצוי פיטורין תשכ"ג-1963' מגן גם הוא על היולדת בקובעו: 'התפטרה עובדת תוך 9 חודשים מיום שילדה על מנת לטפל בילדה - יראו לענין חוק זה את התפטרותה כפיטורים'. בית המשפט נתן לחוק תוקף מעשי כאשר בשני מקרים פסק חובת תשלום פיצוי פיטורין לנשים שהתפטרו מעבודתן בעקבות לידה. גם 'חוק גיל הנישואין תשי"ט-1950' מגן בעקיפין על נשים מפני ניצול אפשרי, שכן לפי הדין העברי אישה כשרה לנישואים במלאת לה 12 שנה (ואכן נישואים בגיל זה היו שכיחים בקרב עולים מארצות האסלאם). כדי למנוע נישואי בוסר כאלה, שיש בהם פוטנציאל גבוה של ניצול מצד הבעל ושל תמותת ילדות בלידה, קבעה הכנסת את גיל 17 כגיל המינימום לנישואים. חשוב לסייג ולהזכיר שהחוקיקה החדשה לא מנעה לחלוטין אפליית נשים. מערכת דיני העבודה, הביטוח, המיסוי וגיל הפרישה הכללה (ועדיין מכילה בתחומים רבים) אפליה על בסיס מגדרי. למשל, החוק שקבע 'איסור עבודת לילה לנשים' שהיווה מכשול לנשים רבות במקצועות רבים (רשימת העבודות האסורות על האישה, שנקבעה עוד ב-1945, בוטלה רק ב-1979) והחוק שקבע את גיל הפרישה של אישה מוקדם מזה של גבר בחמש שנים, היא בת 65 הוא בן 70 (החוק תוקן רק ב-1987). אפליה חמורה של הנשים בתחום חשוב ויומימי נוצרה עם חקיקתו של של 'חוק שיפוט בת-דין רבניים (נישואין וגירושין) תשי"ג-1953', הקובע שסמכות השיפוט בענייני נישואים וגירושים של יהודים בישראל נתונה ביד בתי הדין הרבניים. בית הדין הרבני, שיושבים בו דינים (גברים בלבד), דן על פי המשפט העברי - ההלכה, שבה לאישה יש נחיתות מובנית.

הטוענת הרבנית גיתית נחליאל סוקרת במאמר שכתבה במאי 1995 את גורמי הנחיתות שהביאו לריבוי מקרי סחטנות כלפי האישה בבתי הדין הרבניים, ולכך שנשים רבות נשארות מסורבות גט שנים ארוכות ואינן יכולות לשקם את חייהן ולהקים משפחה חדשה. אביא מדבריה בקיצורים ותוספות קלות: (א) כדי ליצור על פי ההלכה מצב של גירושין בין בני הזוג, על הגבר לתת לאישה מסמך הנקרא גט, ובו כתוב שהוא 'מגרש אותה' (עצם הבטוי מביע את עליונותו). הגט צריך להינתן בהסכמת שני הצדדים ובית המשפט אינו יכול לכפות אותו על בני הזוג. כיוון שגורם הזמן לוחץ על נשים יותר מאשר על גברים (שנות הפוריות של האישה מועטות בהרבה מאלה של הגבר), האישה נתונה בדרך כלל לסחטנות מצד הבעל. (ב) מבחינה הלכתית גבר נשוי יכול לחיות עם אישה פנויה והילדים שיביא אתה לעולם כשרים. אישה נשואה החיה עם גבר שאינו בעלה, לעומת זאת, מפסידה את זכותה למזונות והילדים שתלד מגבר זה נחשבים לממזרים. (ג) בתי הדין הרבניים מגינים על גברים מסורבות גט ממושכת של נשותיהם, אך אינם מגינים על נשים מסורבות גט של בעליהן. הבסיס למצב זה הוא שלפי ההלכה אסור לאישה נשואה להינשא לאחר כל עוד לא קיבלה את הגט מבעלה. אצל גברים המצב שונה: על פי ההלכה הקדומה היה גבר יכול לשאת כמה נשים. רק במאה האחת עשרה נאסר על גבר לשאת יותר מאישה אחת, אך ההלכה מאפשרת לו היום לעשות זאת בהיתר מיוחד שניתן בבית הדין הרבני. לאחר מתן ההיתר, הוא יכול לשאת אישה נוספת גם בלי שגירש את אשתו הראשונה. בתי הדין נתנים היתר נישואים כאלה לגברים שנשותיהם נעלמו או מסורבות לתת להם גט זמן ממושך. (ד) הסחבת שנוקטים בתי הדין הרבניים מצריכה עורף כלכלי - שכר עורף דון, הפסד ימי עבודה וכדומה. מאחר שבדרך כלל הגבר הוא הצד החזק יותר מבחינה כלכלית, הוא גם מסוגל לשאת הליכים ממושכים, בעוד האישה לחוצה יותר להביא אותם לסיימם ולק נוטה יותר לוותר על תביעותיה. (ה) מעמד האישה בבית הדין הרבני נמוך מזה של הגבר. הדבר נובע מכך שנשים אינן יכולות לכהן כדיינות, וכן מתפיסת העולם הדתית האורתודוקסית של הדיינים, הנושאים בכל בוקר תפילה הכללת את המשפט הנורא 'ברוך שלא עשני אשה'. (ו) בדיונים על גירושין מתעוררת בדרך כלל גם בעיות ממון וזכויות בקניין. בנושא זה קיים לא אחת פער בין הדין האזרחי המודרני הדמוקרטי ובין הדין הדתי. מעמדה של 'אשת איש' בחוק הדתי (היותה קניין בעלה) משפיע לא אחת לרעה על פסיקת הדיינים בענייני מזונות לבן הזוג וילדים ובעניינים אחרים. (ז) מעמדה של 'אשת איש' כקניין גורמת לא אחת להשפלת האלמנה בטקס החליצה המשונה. על פי ההלכה אישה שהתאלמנה, ואין לה ילדים ולבעלה אח, לא תוכל להיות בת חורין עד שתעבור טקס חליצה לשם קניית חירותה. הטקס נערך בבית הדין בנוכחות מניין גברים, תוך אמירת פסוקים מספר דברים, חליצת נעלה של היבם (הגיס) ויריקה על הרצפה. (ח) מעמדה הנחות של האישה בא לידי ביטוי גם בתחום העגיונות. עגונה היא אישה שבעלה אינו יכול לתת לה גט מכיוון שאינו נמצא (נעדר, ברח מהארץ) או מכיוון שאינו כשיר לכך מבחינה הלכתית (חולה רוח, נמצא במצב של תרדמת וכדומה). הפתרון היחיד שמציעה ההלכה לאישה עגונה הוא הפקעת נישואיה בידי בית הדין, כלומר הכרזתם כבטלים. פתרון זה מוגבל למקרים חריגים, ובתי

הדין בימים נמנעים בדרך כלל מלנקוט אותו, ולכן יש בישראל אלפי נשים עגונות שנגזר עליהן לחיות בבדידות בלתי מזדהרת.

השם: גב' ישראלי; המקצוע: כלכלת בית

למעט החוקים שעייגנו את זכויות הנשים ונמנו לעיל, שנות החמישים והשישים, שהתאפיינו בעליית המיליטריזם והדתיות בארץ, לא היטיב באופן משמעותי עם מעמד הנשים בישראל מבחינה מעשית, ובמובנים מסוימים אף הרעו אותו. מאות אלפי העולים שהגיעו ארצה בגלי העלייה ההמונית היו ברובם בעלי השקפה ואורח חיים מסורתיים, והשוויון בין המינים היה לדידם לא רק נושא רחוק ואזוטרי אלא גם מנגד לחוץ ההלכה ולמורשת התרבותית שעל ברכיהן גדלו. למעשה, בתנאים הקשים של הקליטה הראשונית בארץ - הקושי להבין את שפת המקום, למצוא פרנסה, לגדל ילדים העוברים את טראומת המעבר מארץ לארץ ובמקרים רבים סוחרים את טראומת השואה, ולשמור על היגיינה בתוך המגורים הארעיים - חלוקת העבודה בין נשים וגברים היתה כמעט בלתי נמנעת וכך האישה טיפלה בילדים והגבר יצא לעבודה. המוסדות הקולטים עודדו את החלוקה הזאת והכשירו את הנשים למה שכונה אז 'כלכלת בית' - הכשרה שטיבה מוסבר בשנתוני הממשלה כדלקמן:

מטרת ההכשרה בכלכלת הבית היא לעזור לעולים החדשים להיקלט בהתיישבות ולמצוא סיפוק בחיי הכפר. ההדרכה ניתנת לאשה ובני משפחתה, על ידי מדריכה שיעקר פעולתה לסייע בשיפור רמת החיים בכפר על ידי ניצול יעיל של האפשרויות במקום. נושאי ההדרכה הם: תזונה נכונה; חינוך הילדים והנוער; הלבשה הולמת; ניהול חסכוני של משק הבית; הכנת שימורים מעודפי תוצרת חקלאית; סידורי בית נוחים נאים וכדו'.

לכן אין זה מפתיע, לדברי דברה ברנשטיין, כי 'בעשור הראשון לקום המדינה, חרף הצמיחה הכלכלית המואצת ירד חלקן של הנשים בסכח העבודה מכ-30% בשנות הארבעים ל-25% מכוח העבודה בשנות החמישים, ונשאר ברמה זו, תוך תנודות קלות, עד לתחילת שנות השישים. רק אז, לאחר שחב חובם של הגברים המובטלים נקלטו בכוח העבודה, החלה עליה הדרגתית, איטית ופחות או יותר קבועה (למעט בתקופת המיתון) בחלקן של הנשים'.

חלוקת התפקידים הזאת בין הבעל לאישה לא היתה אופיינית רק למדינת ישראל. באותה תקופה קיבלו חוב הנשים בעולם בהבנה את תפקיד עקרת הבית והאם, ואלה שעבדו מחוץ לבית עשו זאת בדרך כלל במשרה חלקית ו/או במקצועות 'הצווארון הוורוד' (מורות, אחיות, מזכירות) ו'הצווארון הכחול' (עוזרות בית, מבשלות, מטפלות, פועלות). גם בקרב המעמד המשכיל והמבוסס כלכלית, בארץ כבעולם המערבי, היו נשים מעטות בעלות קריירה עצמאית שבצדה תגמולי שכר ויוקרה גבוהים. חוב תפסו את ייעודן כ'אשתו של...!', לאמור, כמי שאמורה לתמוך בקריירה של בעלה, להתמקד בגידול הילדים, תחזוק הבית (שבאותם ימים, ללא מקרר חשמלי, מסנת כביסה, שואב אבק ומדיח כלים, היה הרבה יותר קשה מתחזוקו היום), באירוח ובטיפול עזמן כאובייקט נשי אסתטי.

במודל זה של 'עזר כנגדו' תמכו כל כלי התקשורת באותה תקופה ובראשם: מדורי הנשים בעיתונות הימית והשבועית (מזר 'לאשה ולבית' בעיתון 'הארץ', ה'עמוד לאשה' של השבועון 'חיי שעה' והשבועון 'לאשה') ותוכנית הרדיו 'לעקרת הבית' בקול ישראל, בעריכת עוגניה שמחוני ובהגשת רבקה מיכאלי. התוכנית עסקה במתכונים, בעצות לניקוי הבית, גיהוץ ותפירה, בדיווחים על אופנת העולם ובעצות בנוסח 'כיצד לסלסל את השער במספרות בערב', 'כיצד למצוא חן בעיני גבר', 'כיצד לרענן את הפרחים המלאכותיים', ו'כיצד לערוך מסיבה מוצלחת'. בפרסומות לסבון הנוזלי לשטיפת כלים 'אמה', למרגרינה 'תלמה' או למרק 'אסם' נראו עקרות בית חייכוניות עם מני קצר, גיזרה דקה, סינר לבן ומטפחת ראש - דמות שביטאה את התפקיד הסטריאוטיפי הכפול של האישה: עקרת בית ומאהבת.

הטיפול במשק הבית נחשב למעשה למקצוע לכל דבר, עם כללי התנהגות ומיומנויות שעל האישה מוטל לרכוש כמעין טקס חניכה נשי. תפיסה זו הובילה בין השאר לפרסום סדרה של ספרי הדרכה 'לעקרת הבית', חובם בהוצאת ויצ"ו. המדריכים הללו מהווים מראה סוציולוגית מעניינת, ויש לומר שבמבט רטרוספקטיבי גם משעשעת, לא רק לציפיות של החברה באותה תקופה מנשים, אלא גם לדימויה החברתי של האישה בשנות החמישים והשישים. הם מתאפיינים ביחס פטרוני המזכיר את יחסו של מורה לתלמידתו, אם לילדיה הקטנים, ומפקד לטירנו. המחשה, הן להתייחסות אל תחזוק הבית כאל מקצוע הדרוש 'דיפלומה' והן לנימה הפטרונית של המדריכים הללו כלפי הקוראות, ובמשתמע של החברה כולה כלפי נשים, אפשר למצוא במדריך 'כך נבשל' (תש"ך). הוא נועד, כפי שמעידה ההקדמה, 'להדריך את עקרת הבית המנוסה בניהול ביתה'. המדריך כולל עשרות הוראות מפורטות ביותר - אין הן מנסחות כ'המלצות' אלא כהוראות הפעלה, על גבול הציווי: 'כיצד לערוך את השולחן', 'להגיש מאכלים', 'לנקות את הדירה' (ניקוי יומי וניקוי עונתי), 'להכין את הבית לסידור', 'לטפל בבגדים ובנעלים' (כיבוס, גיהוץ, קיפול, הברשה, הסרת כתמים, סידור הארון ועוד):

חשיבות רבה נודעת לא רק לטעמים של המאכלים המוגשים לשולחן, אלא גם לאופן ההגשה, ובעיקר לשולחן עצמו ולצורה שבה הוא ערוך. [...] אין צורך לומר שאת המפה יש לפרוש בצורה סימטרית ככל האפשר, שלא יהיה צד אחד משתלשל ויורד ואילו הצד השני קצר. [...] צרור פרחים יוסיף נופך לשולחן הערוך. [...]את הלחם פורסים לפרוסות בטרם יוגשו לשולחן (אפשר לכסות את הפרוסות בינתיים במפית). מעלים על השולחן, נוסף לכלי האוכל וללחם, גם סוכר ומלח, ולרוב גם את כל המנות הקרות. משקאות מעלים בכליהם אך אין מוזגים, אלא המבקש לשתות מוזג ושותה. [...] ברור שבשולחן הערוך עריכה אסתטית לא יצאנו ידי חובתנו. תשומת לב מיוחדת חייבים המסובים להקדיש לעצמם. [...] כל עקרת בית יודעת כי כלים וחפצים העומדים על גבי רהיטים מאיטים את קצב מלאכת הניקוי. מסיבה זו חשוב אפילו בהעמדת כלי-נוי על גבי מזנון וכד' ולמצוא להם מקום מתאים במקום מוגן מאבק ואוויר לח [...] ניקוי יום יומי: אבק מנגבים בשתי מטליות רכות, קודם אוספים את האבק ומקפידים על כך שלא יתפזר ואחרי כן מנגבים ומבריקים. שטחים משופעים או מאונכים מנגבים בכיוון מלמעלה למטה. את המטלית יש למער תכופות, אבל כמובן לא בחדר עצמו או ליד חלון, כי הרוח עלולה להעיף את האבק חזרה פנימה. [...] מטאטאים בכיוון לדלת (מלאכה זו עושים תוך התקדמות) אח"כ שוטפים בעזרת מקל. [...] את המיטבח נוהגים לנקות אחרי ארוחת הצהרים, מאחר שבשעה זו כבר נסתיימו הבישול ורוב ההכנות לארוחת הערב. עם גמר הארוחה מעבירים את השאריות בכלים מתאימים למקרר. יוצקים מים לסירים מיד אחרי פינוים, וכלי עבודה

כמו פומפיות, מסגרות, קרשים, מקצפות וכד' שוטפים עם גמר השימוש בהם (ראה פרק הדחת כלים). [...] כמונו, כן גם הדירה, פושטת ולובשת צורה בהתחלף עונות השנה. ומאחר שבסתיו ובאביב חלים גם החגים החשובים, יש סיבה כפולה ומכופלת לניקוי יסודי בבית. [...] מוציאים לאיורור את כל המיטה והמיזרונים. אחר כך מוציאים מן החדר את כל הרהיטים הקטנים הניתנים בנקל לטילוטל; מסירים את התמונות ומניחים אותן כשצידן האחורי כלפי מעלה; כל שנתר בחדר מכסים בדי ישי; מטאטים את החדר ומברישים את הרהיטים המרופדים שנשארו בו. [...] כל עקרת בית יודעת מניסיונה, מה רבות השעות היקרות שהיא מבלה בקניות, כמה כוח ותכופות אף מתיחות ועצבים היא מבזבת עליהן. ארגון יעיל ומתוכנן בשטח הקניות הוא בעל חשיבות ראשונה במעלה במשק הבית.

עיתון 'רגיל' לגבר ועיתון מיוחד 'לאשה'

מקום המדינה ואילך, ובעיקר בראשית שנות השישים, גדל פי חמישה יותר שטח המדורים המיוחדים שיועדו לנשים בעיתונות העברית. 'העיתונים שהיו להם מדורים שבועיים הגדילו את שטחם ואת תכיפות הופעתם, והחלו מדפיסים את "מדור האישה" שלהם פעמיים או שלוש בשבוע. כן הוכפל מספר העיתונים היומיים שהדפיסו בכלל מדור לנשים'. כמו כן גדל מספר כתבי העת המסחריים שנועדו לנשים. השבועון 'לאשה', שהוציא אותו לאור ב-1947 המו"ל של 'ידיעות אחרונות', היה ועודנו כתב העת הנשי המסחרי הבולט ביותר (קדם לו 'עולם האישה' [1940-1948] שהיתה לו תפוצה מוגבלת). 'לאשה', בעריכת אהרון שמיר (הוא כיהן בתפקיד בשנים 1947-1952) היה המגזין הישראלי הנפוץ הראשון שהדגיש נושאי פנאי ובידור והתרחק מבעיות חברתיות שבחמו של עולם. הוא יועד לעקרות בית ובונה על פי המתכנת הפופולרית של המגזינים המצולמים (Illustrated Magazines) בארצות המערב. היו בו מדורי הדרכה בענייני אופנה, יופי, סריגה, עצות לבית, למשפחה ולחיי האהבה, ידיעות על עולם הזוהר המערבי, וסיפורים בסגנון 'החמן הזעיר'. 'לאשה' החל להתפרסם כמוסף שבועי צמח בן ארבעה עמודים שצורף ל'ידיעות אחרונות', אך כעבור שישה חודשים כבר נעשה שבועון עצמאי ועד סוף שנות החמישים הגיע מניין עמודיו ל-12. השבועון זכה לאלפי קוראות והצלחתו העניקה השראה, בתחום סיקור תרבות הפנאי והבית, גם לעיתונות היומית. 'לאשה' היה ללא ספק כלי חיברות ותעמולה לתפקידי מגדר על פי המודל הגברי השוביניסטי, ולא ניסה להסתיר זאת. אך חייבים לציין כי עם השנים נעשו דגשיו התוכניים פחות ופחות סטריאוטיפיים ושיקפו את השינוי בדימויה ובמעמדה של האישה בישראל. בדבר המערכת, שהופיע בראש הגיליון הראשון, נכתב:

אמנם, האישה יש לה חלק בכל שטחי החיים הציבוריים והתרבותיים שלנו. היא יכולה להיות שותפה לבעלה בהתעניינותו בכללה, בספורט, בשחמט, בספרות, באמנות וכו'. היא יכולה לקרוא את כל המדורים המיוחדים שלו. אבל היא מקופחת בכל מה שנודע לטשחים הממלאים את עולמה המיוחד שלה: ניהול ביתה, חינוך ילדיה, תפירת שמלותיה וכו'. 'ידיעות אחרונות לאשה' הוא נסיון למלא את החסר הזה: להראות לאשה הארצישראלית כיצד לכלכל את ענייניה בתנאים המיוחדים שלה, כיצד לחסוך כסף ובכל זאת לקיים את כל מצוות האופנה, כיצד להזין את בני ביתה בצורה רציונלית וזולה, כיצד למצוא את דרך-הביניים המבורכת בין פינוק ילדיה להזנחתם וכו'. וגם הנערה העברית תמצא ב'ידיעות אחרונות לאשה' חומר שנכתב בשבילה: כיצד להכשיר את השמלה דאשתקד לעונה נוספת, ע"י שינויים קלים שאפשר לה לעשותם בעצמה, או ע"י תוספת קישוט שאינה מכבידה על תקציבה המצומצם. כיצד לשמור על חינה ולהגבירו. ונוסף על אלה ישתדל 'ידיעות אחרונות לאשה' לשקף את תפקידיה ובעיותיה המיוחדים של האישה בקרב הציבור העברי במולדת.

הנושאים שסוקרו ב'לאשה' והמדורים שהופיעו בו - בישול, אמנות סידור השולחן, טיפול בתינוקות ובילדים, עצות בתחום החיזור, האופנה והיופי וכדומה - תאמו את מודל הציפיות המגדרי הרווח והיו מנגנון אידיאולוגי ששיתק את דיכוי הנשים וניתב אותן לעולם הביתי. כך היה גם במגזינים שיצאו לאור מאוחר יותר והתחרו בו: השבועון 'עולם האישה' (אפריל 1958-דצמבר 1961) בחסות 'מעריב', והירחון 'את' שייסד 'מעריב' ב-1967.

בשנת 1950 יזם 'לאשה' את תחרות מלכת היופי הישראלית, אשר נועדה לסמל את אידיאל היופי הנשי התקופתי ואת חשיבותו של המראה החיצוני במנגנון החיברות של נשים. הזוכה הראשונה, שנשלחה גם לתחרות 'מיס תבל', היתה מרים יחון. בפברואר 1957 הכריז 'לאשה' על תחרות חדשה, בחירת 'בעלת הבית הישראלית'. המטרה, על פי נוסח המודעה, היתה 'להרים את קרנה של עקרת הבית הישראלית, בעיני עצמה, משפחתה וסביבתה'. 5200 נשים הגישו מועמדות. הפרס הראשון היה תנור משוכלל במושגי אותם ימים: כיריים בעלות ארבע להבות ומתקן אפייה. בשנת 1958 הגיעו לתחרות 12 אלף פניות. באותה שנה גם הכריז 'לאשה' על תחרות אפייה והכנת כריכים, בעקבות פנייתן של קוראות רבות 'עקרות בית אפוחות וממוצעות', כהגדרתן, המבקשות להוכיח את כשרונותיהן. 'לאשה' גם תרם להחדרת 'יום האם' לישראל, חג שחמם את מסירותה של האישה לילדיה, ולמעשה אישר ותמך במודל הפרדת התפקידים בין האב לאם במשפחה (החג יובא מחו"ל ובמסגרתו הוענק יום חופש לנשים).

עד לשנות השמונים היתה עיתונות הנשים והמדורים המיועדים לנשים בעיתונות הרגילה ובשבועוני הפנאי מנגנון אינדוקטרינרי חשוב לשיעתוק תפקידי מגדר מסורתיים של הנשים (אם ורעיה) לא רק משום שהם חממו ערכים כמו טיפוח היופי, ניקיון הבית, נאמנות לבעל ושירות בני המשפחה, אלא גם משום שהם עודדו את האישה בעקיפין ובמישרין להישאר בבית ולא לצאת לעבודה. למשל, בגיליון מרס 1964 שואלת כותרת כתבה ב'לאשה': 'לעבוד או לא לעבוד?', והתשובה שניתנת בגוף הכתבה היא: 'מחקרים שנערכו סביב בעיה זו, המטרידה מיליוני נשים נשואות, הוכיחו כי אשה עובדת מתאמצת פחות ומרויחה יותר - אך אושר משפחתה נפגם. לכן, עצת המומחים לכל הנשים הנשואות היא: לא לצאת מהכלים!'. אמנם באותן שנים, בעיקר בשל מבנה המשק (מיעוט אפשרויות העבודה ומספר מצומצם של כלי יוד, כגון מסננת משפחתית ועוד) ונורמות של נישואים ולידה בגיל צעיר מאוד, היה קשה למדי לשני בני זוג לתרום לפרנסת המשפחה, אך עיתונות הנשים לא עודדה אפילו עבודה במשרה חלקית וציירה את משק הבית כממלכתה של האישה ואת תפקידי האם והרעיה כמדד החשוב להערכתה החברתית.

אך כאן חשוב לסייג ולהבהיר. מפרספקטיבה של זמן, לעיתונות הנשים בעולם, ובישראל, נודע גם תפקיד חשוב בקידום מעמדה של האישה. עיתונות הנשים היא תופעה חדשה בהיסטוריה האנושית וקשורה לתהליך רכישת ההשכלה של נשים ולהפיכתן לחלק חשוב מכח העבודה היצרני ולפוטנציאל צרכני גדול, שהרי מרבית מוצרי הצריכה נקנו אז בידי עקרות הבית. הופעת העיתונות הזאת שיקפה אפוא התקדמות במעמד האישה (בהשוואה לדורות קודמים). לאמור: התייחסות אליה כאל אישיות אוטונומית יותר ובעלת זכויות רבות יותר. למשל, הזכות לממש הגאות ייחודיות

משלה, לרכוש דעת והשכלה ולדון בעולמה המיוחד. חשוב לזכור כי לפני הופעת עיתונות הנשים, העיתונים נערכו ונקראו על ידי גברים בלבד וכלל כמעט אך ורק נושאים המעניינים גברים.

זאת ועוד, הן ב'לאשה' והן במדורי הנשים בעיתונות הכללית הופיעו מדי פעם גילויים זעירים של חתרנות ומרדנות, שבישרו שינוי. למשל, במדור 'עמוד האישה', שכתבה וערכה מרים ידידיה בשבועון 'חיי שעה'. המדור אמנם נכתב על פי המתכונת המגדרית הסטריאוטיפית שרווחה באותה עת, והתפיסה הבסיסית שבאה בו לידי ביטוי היתה שהאישה אמורה לרצות את הגבר. אך סגנון הכתיבה שלה היה שונה במעט מהמקובל במדורי הנשים בארץ. היא הצטיינה בסגנון שנון, איחוי ולעתים 'חצוף' (במובן החיובי), שביטא דגם של אישה אסרטיבית ועצמאית. ידידיה נהגה 'להגיב' מדי פעם למדורה אמירות בעלות גוון פמיניסטי ולהטיח ביקורת בגברים. כך, למשל, בשתי הכתבות הבאות:

הגיעה השעה, שהבחורות בגיל של עשרים וחמש עד שלושים, שאינן נשואות עדיין - וישנן אלפים כאלה - תתכנסנה ותחלטנה לעשות דבר-מה בענין אותם האנשים בגיל העמידה, בעלי הרצון הטוב, הנוהגים לומר להן: 'כיצד יתכן הדבר, שבחורה מתוקה ומושכת שכמותך לא נישאה עדיין?'. שאלה מעין זו מביאה אותנו במבוכה, היא מכאיבה ומרגיזה. עייפנו מלשמע על נשואים בגיל הילדות ועל צעירות שנישאו בגיל של תשע-עשרה שנה והספיקו ללדת ארבעה ילדים עד גיל עשרים ושש; נמאסו עלינו הדיבורים על החשיבות שבנישואין בגיל צעיר. מה נפלא כל כך בנישואין למחרת הילדות? מה מוכיח הדבר? האם נישואין בגיל צעיר הם באמת בגדר של הישא גדול לבחורה? ומה יש להתפאר בתוצרת של חמישה או ששה ילדים בגיל שלמטה משלושים?

אחד הדברים המוזרים בעולמנו הוא שגבר הנאלץ לדבר אל אשה יותר מעשר דקות, נראה משועמם ביותר [...] ומשאלת השאלה: במי יש להטיל את האשמה למצב הזה? אין כל ספק ששני הצדדים אשמים בכך. ברם, אם אשה אינטליגנטית הופכת לפתע ליצור משעמם, הרי שכנראה שבעלה הוא האשם בכך. [...] אם אתה הגבר הופך את העתון שלך למעיין אוהל בידואי כשאתה חוזר הביתה, וכשאתה עונה בהעויות לכל שאלה שלה, אתה עושה עוול גם לאשתך וגם לעצמך.

ניצנים של פמיניזם מודרני

'נעלי גולדה'

בשנות השישים החלה התנועה הפמיניסטית לצבור תנופה בארצות המערב, והביאה לשינויים במעמדה החוקי של האישה. כך, למשל, חקיקת חוקים בארצות הברית המבטיחים זכויות שוות לנשים (חוק שוויון השכר, 1963; חוק זכויות האזרח, 1964); פסיקות ליברליות חדשות של בתי משפט אמריקניים (כגון קביעתו של בית המשפט העליון ב-1965 שחוקים האוסרים שימוש באמצעי מניעה נגדים את החוקה); הצהרת בית המשפט הפדרלי כי החוק של מדינת אלבמה, האוסר על נשים לשרת בחבר מושבעים, מפר את התיקון ה-14 לחוקה, המעניק הגנה שווה לכל על פי חוק. בשלהי שנות השישים הפמיניזם כבר היה לחלק בלתי נפרד ממרד הדורות והתרבות המערבית.

הכישלון הפוליטי והחברתי שנחל הפמיניזם באותה עת בארץ עמד לכאורה בסתירה לעובדה שבראש הממשלה עמדה אישה - תופעה שהיתה חריגה לא רק בישראל אלא גם במדינות מתקדמות יותר מבחינת מעמד הנשים. גולדה מאירסון נולדה ב-1898 בקייב שבאוקראינה. ב-1906 היגרה משפחתה לארצות הברית והשתקעה בעיר מילווקי, במערב התיכון, שבה חי גרעין גדול של מהגרים יהודים, בהם חברי התנועה הציונית הסוציאליסטית. בהשפעת אחותה הבכורה היתה מאירסון לפעילה במפלגת 'פועלי ציון' ובהשראתה של המפלגה עלתה ארצה ב-1921, לאחר שסיימה את לימודיה בסמינר למורים והתחתנה. היא ובעלה נקלטו בקיבוץ מרחביה וכעבור שלוש שנים, לאחר שעזבו את הקיבוץ, עבדה מאירסון בחברת 'סולל בונה' ונבחרה למועצת פועלי ירושלים. היא החלה לבסס את מעמדה בתנועת העבודה, וב-1929 נבחרה כציר לקונגרס הציוני. ב-1934 נבחרה לוועד הפועל של ההסתדרות ומנקודה זו ואילך התחילה הקריירה הפוליטית שלה לנסוק. כעבור זמן קצר התמנתה לתפקיד ראש הוועד המפקח של קופת חולים של הסתדרות העובדים הכללית וטיפסה בסולם ההנהגה עד לתפקיד ראש המחלקה המדינית בהסתדרות, שנחשב לעמדת כוח חשובה במנגנון המפלגתי. ב-1946 נבחרה בקונגרס הציוני ה"כ" לראשות המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית וב-1948, לאחר הקמת המדינה, התמנתה לשגרירת ישראל בברית המועצות. ב-1949 נבחרה לכנסת ומילאה תפקיד ראשון בממשלה כשרת העבודה. בן גוריון, שחיבב והעריך אותה, מינה אותה ב-1956 לתפקיד היוקרתית של שרת החוץ. לאחר מותו של לוי אשכול ב-1969 היא נבחרה, בגיל 71, לראשות הממשלה וכיהנה בתפקיד זה עד 1974, כאשר התפטרה בלחץ הציבור לאחר מלחמת יום הכיפורים.

הקריירה של גולדה מאיר היא ללא ספק דוגמה ומופת לנחישותה של אישה מוכשרת ואמיצה, שהצליחה להגיע למשרה הגבוהה ביותר במדינה, בסביבה הישגית שהיתה כמעט על טוהרת הגברים. אפשר להניח שבמובן זה היה לה תפקיד חשוב בעיצוב אופק השאיפות של הנשים בישראל, או לכל הפחות בהעלאת מפלס הגאווה הנשית ומפלס האמונה שגם אישה 'כולה לעשות את זה'. יתרה מזו, מינויה של גולדה לתפקיד הנהגה שונים קרא בעקיפין תיגר על השוני בינם המובנה במסורת היהודית האורתודוקסית, המבוססת על הבחנה לשונית בין זכר לנקבה ושוללת מן האישה את הזכות לדיינות והנהגה, שהרי אישה אינה יכולה לכהן כרב, מוהל או מגיד. לא בכדי עורר המינוי של מאיר הסתייגות ואף תרעומת בקרב ראשי היהדות הדתית והחרדית.

עם זאת, מבחינת קידום הרעיון הפמיניסטי היה תפקידה של גולדה מאיר זניח ואולי אפילו שלילי. אף על פי שדגלה במאבק למען שוויון בשכר לשני המינים וראתה בחיוב את התופעה של נשים עובדות, היא גילתה רגישות מועטה לקיפוח נשים - אולי משום שהיא עצמה מצאה דרך משלה לשלב במהלך שנות פעילותה הציבורית קריירה עם גידול ילדים - ועשתה מעט מאוד לקידומן של נשים ולמיניעת אפלייתן. בממשלתה, שהיתה אחת הממשלות הגדולות ביותר (24 שרים) לא מונתה אישה לשרה. זאת ועוד, הקהילה הבינלאומית אמנם ראתה בגולדה מאיר אישה חזקה והתפעלה מבחירתה (עד אז כיהנו נשים כראשי ממשלה בהודו ובסרי לנקה בלבד), אך תדמיתה הציבורית בישראל, שהיתה תערובת של 'ידישה מאמע'

'אשת ברזל', נחשבה בעליל כלא נשית - 'אישה עם ביצים', כפי שנהגו להתבדח - ולפיכך גם כמי שאינה מייצגת נאמנה את המין הנשי. הכינוי 'נעלי גולדה', שניתן לנעלי החיילות בצה"ל, ציין נעליים ארכאיות ומגושמות, לא נשיות ולא מצודדות (עם עקב נמוך ומחובע). הכינוי 'תחתוני גולדה' ציין תחתוני נשים מסורבלים שהיו מנפיקים למתגיטות והיו סימן לחוסר חן ונשיות. גם המושג 'המטבח של גולדה', שבו התכנס הקבינט המצומצם לדון בהחלטות הרוח גורל, חייד את תדמיתה של גולדה מאיר כמין 'סבתא לאומית'.

הפמיניזם האמריקני 'עושה עלייה'

תחילתו של המפנה בתולדות הפמיניזם הישראלי הסתמנה במחצית שנות השבעים, כאשר החברה הישראלית נחשפה לראשונה למושג 'פמיניזם' ולהשקפה הפמיניסטית המודרנית. את התמורה חוללה קבוצה קטנה של מרצות וסטודנטיות מאוניברסיטת חיפה, שעלו ארצה מארצות הברית, ובראשן מרשה פרידמן. פרידמן וחברותיה נחשפו בבחורות לכתבי היסוד של הפמיניזם האירופי והאמריקני, כגון 'המין השני' של סימון דה-בובאר (1953) ו'המיסטיקה הנשית' של בטי פרידן (1963), והיו עדות להתפתחות תנועות המחאה והשחרור של הנשים בארצות הברית ולשינויים שכן הביאו במעמדה החוקי של האישה. הן גמרו אומר ליישם את התורה ואת המאבק הכרוך בה במולדתן החדשה, אך לא שיערו בנפשן עד כמה קשה תהיה המשימה הזאת. ב-1972 ייסדו פרידמן ושבע נשים נוספות, רובן ממוצא אנגלו-סקסי, את 'התנועה לשחרור האישה' (משותפותיה של פרידמן ראו לציין במיוחד את הפסיכולוגית הקלינית ד"ר מרילין ספר, שעמדה לימים בראש המועצה הלאומית לקידום מעמד האישה ובראש החטיבה ללימודי נשים באוניברסיטת חיפה). התנועה, שהיתה 'מחנה הגדעונים' של הפמיניזם הישראלי, מנתה לא יותר מחמישים פעילות בכל רחבי הארץ, רובן בשלושה סניפים: חיפה, תל אביב וירושלים. ב-1973 הופיעה הגיליון הראשון של עיתון התנועה החדשה, 'נחל'ם' (נשים למען חברה מחודשת), אחד מארבעה גיליונות שיצאו לאור. עם הופעת העיתון נחשפה פרידמן לראשונה לתקשורת, תחילה בתוכנית רדיו בהשתתפותה ואחר כך בכתבת השער של עיתון 'לאשה', בינואר 1973. 'אנחנו רוצות לפוצץ את כל המיתוסים, שכל אשה תוכל לפתח את הכשרות שלה בלי הגבלות, עם חירות', אמרה פרידמן לכתבת העיתון.

התנועה פעלה להקמת מעון לילדי הסטודנטיות והמרצות באוניברסיטת חיפה, ייסדה ספרייה מאולתרת של ספרים וכתבים פמיניסטיים, שיגרה מכתבים לשרי ממשלה בנושאי אפליית נשים ואירגנה שתי הפגנות נגד תחרויות יופי. בראשית דרכן זכו הפמיניסטיות ותנועתן לקיתונות של בזז ולביקורת של חב הגברים והנשים בישראל ונתפסה כנטע זר, משונה ותמים. בספרה האוטוביוגרפי כתבה פרידמן:

הפחד והעוינות שהפמיניזם עורר בקרב חוגים הולכים ומתרחבים לא פסקו במהלך כל שנות ה-70. הם הוזנו על ידי יחס שלילי בלתי פוסק מצד התקשורת, שתיארה אותנו באופן קבוע כתוקפניות, צווחניות, רגשניות, מוזנחות, מכוערות, וכמובן, בלתי צודקות לחלוטין. 'הפמיניזם גובל לעתים באבסורד', כתבה הדה בושט. הפמיניסטיות, המשכיה, 'חושבות שכדי להפגין את שחרורן וזכויותיהם עליהן להיות מכוערות, שעירות... אולי אפילו לוותר גם על הרחצה'. תחת הכותרת 'חזית הקרב עברה אל תוך הבית', כתבה רות שרייבר כי 'גברים ישראליים יאלצו עוד מעט להגן על חזית שלישית. לא מספיק שהם נאלצים לשבת בחפירות ובטנקים בגבולות, ולהגן על ערינו מפני מחבלים. בעתיד יהא עליהם גם להגן על עצמם בבית, מפני נשותיהם. כך לפחות מקוות נשות התנועה הפמיניסטית בישראל'. אחרות כתבו שאינן רוצות שום מגע עם הפמיניזם, שהן אוהבות להיות נשיות. מעטות, כמו יעל דיין, אימצו את הפמיניזם כדרך חיים, אבל תקפו את התנועה. היא עצמה כבר משוחררת, כך כתבה בעיתון נשים רב תפוצה, ואינה זקוקה לתנועה כדי להיות כזאת.

התגובה השלילית לתנועה הפמיניסטית החדשה נבעה לא רק מבורות ומתפיסות גבריות שוביניסטיות מושרשות בחברה הישראלית, שסגדה למיתולוגיה הגברית, אלא ככל הנראה גם מהדימוי המחאתי האנטי-ממסדי שנקשר לפמיניזם האמריקני. בישראל לא אהבו אותה תקופה מחאה מכל סוג שהוא והדבר השתקף בין השאר ביחס ל'פנתרים השחורים' שהופיעו באותה עת וכן מהחשש של נשים רבות בארץ שפמיניזם פירושו דחיית הנשיות ואימוץ דפוסי התנהגות גבריים, כלומר תוקפנות ומאבק כוח. למעשה, חשש זה הוא נחלתן של נשים רבות עד היום והוא מרתיע אותן מלכנות עצמן 'פמיניסטיות'. אולם חרף ההתנגדות הצליחה התנועה החדשה בכל זאת להצית ניצוצות של תמיכה, ולדברי פרידמן פנו אליה נשים רבות מרחבי הארץ. כך עבר המומנטום, לפחות לפרק זמן קצר, למישור הפוליטי.

בשנת 1974, בהיותה בת 35, נבחרה פרידמן כחברת כנסת מטעם ר"צ, מפלגת שמאל חדשה שעיקר מצעה עסק במאבק לשוויון זכויות, ובכלל זה שוויון זכויות לנשים. קבלת הפנים שזכו לה בכנסת, פרידמן עצמה והנושא שהיא ייצגה, היתה מבזה ושיקפה את יחסם של הפוליטיקאים לנושא הפמיניזם באותה עת. חבר הכנסת עקיבא נוף, שעלה לחזן אחרי פרידמן כדי לברך אותה כמנהג המקום, אמר: 'אני מאחל לה ולמך כי במהלך מאבקה לשחרור נשים תגיע גם לשחרור גברים. אני מתכוון לכל אותם גברים שהנשים חדות בהם'. 'שהארץ הזאת תשוחרר מנשים - זה מה שצריך לקוות', קרא לעברו חבר כנסת ששמו נשמט מהפרוטוקול.

ר"צ לא היתה המפלגה הראשונה שחרטה על דגלה שוויון זכויות לנשים ולא הראשונה שהונהגה על ידי אישה. קדמה לה, כאמור לעיל, רשימת יוצ'ו בכנסת הראשונה שהונהגה על ידי רחל כגן-כהן. אולם בניגוד לרשימתה של רחל כגן-כהן שהיתה זעירה, אלמונית לחב הציבור וחסרת השפעה ממשית, ר"צ היתה רשימה בעלת השפעה והונהגה על ידי אישה כריזמתית, 'נביאת הזעם' של הליברליזם הישראלי בכלל ושל שחרור האישה בפרט, ולפיכך גם מוקד של שנאה של הדתיים והשמרנים מזה והערצה ציבורית של החילונים והליברלים מזה. בהקדמה לספרה 'נשים כבני אדם' (1976), שעיקרה עוסק באפליית האישה ביהדות, ובעיקר בבתי הדין הרבניים בישראל, כתבה אלוני:

ולכל הגברים 'האבירים', ובהם חברי כנסת, המתעקשים להסביר שכל החוקים 'הטובים' האלה באים להגן על האישה באשר היא אשה: יתבוננו נא סביבם ויראו, שלא כל הנשים הן 'סינדרלות' הזקוקות להגנה. אנו כבר התבוננו סביבנו, וראינו היטב: לא כל הגברים הם אבירים; 'הרובין הודים' הולכים ועמלים מן העולם. היחס בין התכונה הביולוגית 'זכריות' לבין חכמה, תושייה, עצמה, רוחב לב, תעוזה הוא יחס התכונה הביולוגית 'נקביות' לכל התכונות האנושיות האלה. הכל תלוי באדם באשר הוא אדם.

אף על פי ש'ר"צ חרטה על דגלה את שוויון הזכויות, הצלחתה בקידום מעמד הנשים בשנות השבעים היתה מוגבלת למדי. הישגיה העיקריים בתחום

זה היו: חקיקת 'חוק יחסי ממון בין בני זוג תשל"ג-1973', הקובע שבני זוג נשואים או העומדים להינשא יכולים לערוך הסכם ממון ולהביאו לאישור של בית משפט מחוזי או לבקש מרשם הנישואים לאמת אותו לפני הנישואים עצמם; הקמת 'הוועדה למעמד האישה' (ראו להלן); פתיחת תקנים ליועצות למעמד האישה' בשמונה משרדי ממשלה ומוסדות ממשלתיים; שני תיקונים לטובת האישה בחוק היחשה (1976); ועיגון ההפלות במסגרת החוק ('חוק העונשין תשל"ז-1977'). הסיבות העיקריות להישגים הדלים יחסית היו אדישותה של התקשורת באותה עת לסוגיית מעמדן של הנשים בחברה, התמקדותה של ר"צ בתחום יחסי החוץ והביטחון, והלחצים שהפעילו המפלגות הדתיות, עד כדי איום לפירוק הקואליציה. כך, למשל, הדיון בהצעת 'חוק יסוד: זכויות האישה' מטעם ר"צ, שהתקיים בכנסת ביולי 1975, היה סוער מאוד והביא בסופו של דבר להסרת החוק מסדר היום. גם ליחסים המתוחים בין מרשה פרידמן לשולמית אלון, שהביאו לדחיקתה של פרידמן מהמפלגה, היה ככל הנראה חלק בהצלחתה המוגבלת של המפלגה בקידום מעמד האישה הישראלית, שכן היא מנעה שיתוף פעולה הדוק למען מטרה משותפת.

בתום הקדנציה הראשונה עזבה פרידמן את ר"צ במפח נפש וניסתה, ללא הצלחה, להיבחר לכנסת במסגרת רשימה מפלגתית בשם 'מפלגת נשים', שכל מצעה הוקדש לקידום נשים. בתנועה היו חברות עיתונאיות, חברות סגל זוטר באקדמיה, סטודנטיות, עובדות סוציאליות, מנהלות חשבונות ועקרות בית. מרשה פרידמן כתבה על אותה התארגנות: 'אמרנו "זהו זה, מספיק!", וניסינו לחיות את חיינו כנשים חופשיות ועצמאיות בעולם שאינו מתיר לנשים לא חופש ולא עצמאות. לתנועה הפמיניסטית, אשר בה היינו כלנו חברות וכמה מאתנו אף נמנו על המייסדות, היה שם רע בישראל. בשש שנות קיומנו כתנועה המשכנו לעורר תגובות עיונות אצל גברים ונשים. עוד פחות הגיונית מהעיונות היתה העיקשות הלא רציונלית של הציבור שראה בנו מין נטע זר בקרקע הישראלית'.

כישלונה של 'מפלגת הנשים' בבחירות סתם את הגולל על רעיון מפלגת נשים עצמאית והניע את הפעילות הפמיניסטיות בארץ לפעול במסגרת הגופים הפוליטיים הגדולים. פרידמן עזבה את הארץ ב-1981 ושבחה רק בסוף 1999, לאחר שחזונה כבר החל לקרום עור וגידים.

יוצאים מהקיפאון

במחצית השנייה של שנות השבעים החל המאבק לקידום האישה לצאת מהקיפאון שהיה שרוי בו מאז שנות החמישים. ב-1976 הוקמה נעמ"ת (נשים עובדות ומתנדבות), גוף אוטונומי במסגרת ההסתדרות הכללית שירש את תנועת הפועלות. לארגון יש ועידה, מועצה, מרכז ומזכירות הנבחרים בהצבעות של חברות ההסתדרות, וסיפיים הפועלים באורח אוטונומי לצד מועצת הפועלים ברחבי הארץ. המזכירה הכללית הראשונה של נעמ"ת היתה תמר אשל שכינה בתפקיד שנתיים (עד שלהי 1977). בשנת 1977 נוסדה 'הקן לעזרת האישה', שמעדה 'לקדם את מעמד האישה בכל דרך שהיא, לרבות הוצאת ספרים ופרסומים'. הקמתם של שני המוסדות האלה היתה סימן דרך חשוב בתולדות הפמיניזם הישראלי. הם אמנם לא שינו מן הקצה אל הקצה את אי השוויון המגדרי בארץ, אך הפיחו רוח במפרשי האתוס הפמיניסטי וסייעו להעלות את הנושא על סדר היום התקשורתי והפוליטי.

תרומה חשובה לקידום האישה באותן שנים היתה גם ל'ועדה למעמד האישה', שבראשה עמדה חברת כנסת אורה נמיר ממפלגת העבודה. ההחלטה להקים את הוועדה התקבלה בממשלה ב-28.12.1975 עם סיומה של שנת האישה הבינלאומית ובעקבות לחצם של ארגוני הנשים ומפלגת ר"צ. המנדט שקיבלה הוועדה היה 'לבחון את כל ההיבטים שיש בהם כדי לקדם את זכויות האישה ולבטל אפליה מטעמי מין ולתת המלצותיה'. הוועדה, שכללה שמונה צוותי עבודה, הגישה בפברואר 1978 לראש הממשלה יצחק רבין דו"ח מפורט ובו 241 המלצות, ובראשן הקמת רשות ממלכתית לטיפול ומעקב בנושא מעמד האישה וחקיקת חוק שוויון הזדמנויות בעבודה לנשים ולגברים. למרבה הצער, המלצות מעטות בלבד הגיעו לכלל יישום, אולם היתה להן, ללא ספק, השפעה ניכרת על שינוי הגישה למעמד האישה בתחומים שונים. אחד ההישגים המעשיים של הוועדה היה יצירת 'כתובת' לבעיות האישה בממסד הממשלתי: מונתה יועצת למעמד האישה ליד ראש הממשלה, שתפקידה ליזום רעיונות לקידום האישה ולייצג את בעיותיה בדיונים בממשלה ובכנסת. כמו כן נקבעו במשרדי הממשלה ממונות לטיפול במעמד הנשים העובדות בשירות הממשלתי, ובכלל זה טיפול בתלונות על אפליה וקיפוח. במשרד החינוך מונתה יועצת לשר למעמד האישה ולצדה מועצה ציבורית שתפקידה הוגדר כ'שינוי הדימוי של שני המינים במערכת החינוכית, באמצעות עדכון של תכניות הלימוד ושל ספרי הלימוד והחדרת הערך השוויוני'.

המוסד הראשון שהרים את הכפפה בתחום הכשרת המורים להוראת המגדר היה מכללת 'אורנים', בית הספר לחינוך של התנועה הקיבוצית. המכללה יזמה קורסים העוסקים בדפוסי מין בחינוך, שבהם, כדברי שושנה בן צבי-מאיר שעמדה בראש הפרויקט הזה, 'נרכשו גישות ערכיות לשוויון-ההזדמנויות לשני המינים והוקנה בהם ידע בתחומי הפסיכולוגיה, החינוך והחברה, כשהדגש הוא על מקומו של המורה בקידומו של שוויון-ההזדמנויות'.

ועדת נמיר פעלה להקמתם של גופים ממשלתיים חדשים שסייעו, אמנם באורח צנוע מאוד, לקידום תעסוקת נשים. למשל, האגף לתעסוקה ומעמד האישה במשרד העבודה והרווחה, שהוקם כדי ליצור 'הכונה להכשרה מקצועית ועידוד ההתפתחות המקצועית והאישית של נשים ובעיקר פעולות להכוונת נשים למקצועות חדשים ובלתי מקובלים כנשיים'. בעקבות ממצאי הוועדה גם הונהגו שיפורים משמעותיים במערכת הזכויות והשירותים שהעניק המוסד לביטוח לאומי לאוכלוסיית האימהות והמשפחות החד-הוריות. למשל, החל בינואר 1977 הוקנתה זכות לדמי לידה גם לילדות שנמצאו בהכשרה מקצועית בתקופה הקובעת לעניין דמי הלידה (כגון אחיות), והחל באפריל אותה שנה הוצמדו דמי הלידה לתוספות היוקר המשולמות בחופשת הלידה. דמי המזונות המשולמים לנשים נטושות (על פי 'חוק המזונות - הבטחת תשלום') הוצמדו לעלויות בשיעור קצבת השארים עם תוספת הטבה סוציאלית.

לזכותו של דו"ח ועדת נמיר גם אפשר לזקוף באופן חלקי את העברת 'חוק ההפלות-תשל"ז', 'חוק הזדמנות שווה בתעסוקה-תשמ"א' ו'חוק הבטחת הכנסה לנשים - תשמ"ב'. על פי החוק האחרון, אישה זכאית לקבל גימלה חודשית להבטחת הכנסה או להשלמת הכנסה (במקום הזכות להטבה סוציאלית שהיתה קיימת עד אז), אם אין ביכולתה לספק לעצמה את ההכנסה הדרושה לקיומה. הנשים הזכאיות הן אישה בהיריון, אם לא נשואה,

עקרת בית נכה, אישה המטפלת בבת משפחה חולה, אישה במצוקה, אישה נטושה, אישה שבת זוגה אינו מפרנס אותה, אשת אסיר, אישה הנשואה לבן זוג אלים.

תרומה חשובה לתזוזה שחלה בשלהי שנות השבעים בנושא קידום הנשים בארץ היתה לשרה דורון, שרה ללא תיק בממשלת בגין, שהחזיקה לשכה במשרד ראש הממשלה. דורון החליטה להתמסר לקידום הנשים, ומיד עם תחילת פעולתה ב-1983 ריכזה חומר הקשור במעמד האישה והמשפחה בישראל. ב-1984 היא הקימה פורום מנהיגות של הנשים המובילות במקצועות השונים ונציגותיהן של ארגוני נשים בארץ בשם 'המועצה הלאומית לקידום של מעמד האישה', ואת חבריו מינה ראש הממשלה. בראש המועצה הראשונה עמדה פחפסור רות לפידות. באותה שנה (1984) גם העלתה דורון כמה הצעות לתיקוני חוק שנועדו לחזק את מעמד הנשים: הצעת חוק לתיקון פקודת מס הכנסה, הצעת חוק לתיקון ההזדמנות השווה בתעסוקה, הצעת חוק גיל פרישה לגמלאות והצעת חוק עבודת נשים (החזרה לעבודה). היא גם חיזקה את תפקיד היועצת למעמד האישה במשרד ראש הממשלה ועודדה אותה ליזום הצעות חוק לקידום מעמד הנשים, לטפל בתלונות על קיפוח ואפליה מטעמי מין, לאסוף מידע בנושאים הקשורים למעמד האישה, ליצור קשרים עם ארגוני נשים בחו"ל, וליחצן את נושא קידום מעמד האישה. הדבר נעשה באמצעות הפקת כנסים וסימפוזיונים והוצאה לאור של סדרת פרסומים בשם 'מעמד האישה', ובהם מחקרים, סקירות, דיונים ודיווחים במשא.

משלהי שנות השבעים ואילך החלה התקשורת הישראלית לשנות את גישתה לנושא מעמד האישה ובהדרגה מילאה תפקיד חשוב בעידוד שינויים בהתייחסות למגדר. למשל, ערכי מדורי הבישול, האופנה, גידול הילדים וטיפול הבית, שהופיעו בעיתונים היומיים, חדלו להשתמש במילה 'אישה' בכתבותיהם ובחרו בשמות חלופיים, כמו 'סגנון חיים', 'אדם ובית', 'עכשיו' ו'חוג בית'. השינוי בשמות המדורים שם קץ לתדמית ה'גטו' שלהם, והעניק לגיטימציה לגברים לקרוא בהם ללא בושה וללא התנצלות. אפילו עיתוני הנשים, ובעיקר הירחון 'את' בעריכתה של שרה ריפין, האישה הראשונה שערכה עיתון נשי מסחרי בארץ, החלו לשנות את זהותם כעיתונים המיועדים רק לעקרות הבית ולטפטי מסרים פמיניסטיים בקצב הולך וגדל.

התקשורת הישראלית, שנפתחה באותן שנים למערב, גם העלתה לראשונה על סדר היום התקשורתי את הדיון על דיכוי מיניותה של האישה - אחת הסוגיות החשובות שמעלה הפמיניזם ואחד מסמלי המהפכה הפמיניסטית במערב. הכתבים והעורכים נעזרו בכתבות שהופיעו בעיתונות האמריקנית בנושאי מין ומיניות וגם בממצאים ובתבונות עדכניים של המחקר המדעי. באמצעותם למד הציבור הישראלי לראשונה על שקריותם של כמה מיתוסי יסוד של מיניות האישה ('האישה לא נהנית ממין', 'האישה לא צריכה ליזום', 'חדירה היא מפתח לאורגזמה' ועוד) ועל המונפול הבלתי מוצדק שנטלו הגברים על הסקס. תנופה למגמה זו בתקשורת העניק פרסום ספרה של שר הייט 'זו"ח הייט' בעברית (כתר, 1977). הספר, שזכה לסקירות נרחבות בעיתונות הישראלית, עוסק במיניות האישה וחושף כמה מהשקרים המוסכמים שחוחו סביב נושא זה. בד בבד החל הציבור הישראלי להיחשף, בעיקר מהעיתונות, גם לתעמולה הדמוקרטית הקוראת לגבר להשתחרר מדפוס הכבש-נכבשת ולאישה ליזום וליטול לעצמה את חירויותה המיניות (על הנשוא בהרחבה ראו בשער 'החזית המשפחתית').

לראשונה גם הופיעו בכלי התקשורת השונים דיונים על מעמד האישה ועל האידיאולוגיה הפמיניסטית, מנקודת מבט אמפתית יותר וסטריאוטיפית פחות מבעבר. כך, למשל, ב-1979 שידרה הטלוויזיה הישראלית תוכנית בשידור חי בשם 'פמיניזם בישראל', במסגרת תוכניות האולפן הדו-שבועיות 'כניסה חופשית', שבהן אירח אלי ניסן קהל מומחים לנושא, שהתחלף לתוכנית לתוכנית (התוכנית הוגדרה ככאלה הנגועות בבעיות שיש בהן עניין לציבור).

באותה תקופה החלו הנשים הישראליות עצמן להשמיע קול קצת יותר אסרטיבי בשם הפמיניזם. אחד הנושאים שלמענם היו מקצתן מוכנות להיאבק היה חוק ההפלות, ובתחום זה נחלו הפעילות הפמיניסטיות לראשונה הצלחה לא מבוטלת. הפגנות הרחוב של נשים אכפתיות - דלות המשתתפות, יש לומר - הגיעו גם לעימותים עם המשטרה וסוקרו בעיתונות, אף על פי שבדרך כלל בשולי החדשות. יש לציין שכבר בפברואר 1971 העלה השבועון 'לאשה' לדיון את נושא הלגליזציה של ההפלות המלאכותיות, לאחר תביעה שהגישה המדינה נגד שני חפאים שביצעו הפלות מלאכותיות במחירת. באותם ימים היתה התנגדות נרחבת להפיכת ההפלות לחוקיות, מנימוקים דתיים ומשום שטובת החברה עמדה הרבה לפני טובת הפרט. בשנת 1977 התקבל בכנסת תיקון לדיני העונשין, שהתיר הפסקת הריון בתנאים מסוימים. על פי החוק, אישה זכאית לקבל אישור על הפלה מועדה מוסמכת, על פי קריטריונים מוסכמים: למטה מגיל הנישואים או אם מלאו לה 40 שנה, סיכון הולד או האישה, וכדומה. עוד קובע החוק כי הרופא המבצע את ההפלה הוא העובר עבירה ולא האישה שהפילה. החוק לא השביע את רצון אלה שלחמו עבורו בשל הסייגים בחוק שהוכנסו בלחץ הסיעות הדתיות. יתר על כן: ב-1984 אף בוטל בו, שוב בלחץ הדתיים, 'הסעיף הסוציאלי' החשוב, המאפשר לוועדות להתיר הפלות בשל תנאים משפחתיים וחברתיים קשים של האישה. עם זאת, החוק שינה את הסטטוס-קוו הקודם שבו הפלה נחשבה לעבירה פלילית, ולמעשה סלל את הדרך לנורמליזציה של ההפלות בישראל.

סנוניות של נשיות ישראלית משוחררת

'בא לי לצעוק אני פרח'!

בסוף שנות השישים, עם גילוי המתירנות האמריקנית ותרבות הפופ ההיפית, בעיקר באמצעות סרטים, תקליטים ומתנדבים בקיבוץ, הופיע לראשונה סימנים לשינוי בדגם ההתנהגות של הצברית של תנועת הנוער. השינוי התבטא בעיקר באימוץ גיוני התנהגות מערביים, ובעיקר חציאת מיני, שיער פזור ארוך יותר, איפור, לקה צבעונית לצפורניים, ריקודי דיסקו ומתירנות מינית (ראו להלן בשער 'החזית המשפחתית'). לאמיתו של דבר, שינוי זה בא לידי ביטוי בקרב שתי קבוצות. הקבוצה הראשונה היתה של אמניות ובלייניות תל אביביות שנחשפו לתרבות ההיפית האמריקנית, שכללה מרכיבים של שחרור נשים. עם הזן החדש של הישראלית האורבנית והמשוחררת שצמח באותה עת בבוהמה התל אביבית נמנו ג'וזי כץ,

אלונה איינשטיין, נורית גפן, ליהי חנוך, אהרונה דיין, חתה שבינצקי, עירית רזילי, אסתי זבוקו, ג'ניפר בר לב, תמרה יובל-ג'ונס, לביאה הון, הילת קטמור, אן טוכמאיר, מונה זילברשטיין, לילי אבידן, יעל אביב, דפנה ערוך, יהודית סולה, בחוריה דוידזון, אראלה וידר ועדית גודיק (חובן חברות בקבוצת 'העין השלישית' בהנהגת ז'אק קטמור או קבוצת 'הגר' בהנהגת אורי זוהר ואריק איינשטיין), ופרדריקה סגל, 'מלכת חיי הלילה של תל אביב'. באחד מפרקי היומן שהחלה לכתוב ולא הספיקה לסיים, כתבה עירית רזילי, בת החבורה, ומי שיזמה אחרי עשרים שנה את חידוש הקשר בין הבנות, שהתבגרו והזדקנו בינתיים: 'אני מתבוננת באהבה רבה בפנים של החברות שלי. זאת החבורה שלי ששרדה מהסיקסטיז. כולן יפות בעיניי. אני חאה בפנים שהתבגרו את העבר שלנו, של כולם, אני חאה איך הוא השאיר סימנים, ואני אוהבת את אותם סימנים, אני מתבוננת בכל אחת מהן, ואני יודעת שהן לא יתרו ושהן חיו חיים מלאים, שכולם הרחקנו עד הקצה וקלקנו גם עברו אותנו, אבל הן חזרו והן אתנו, וזה חשוב לנו'. הקבוצה הזו קטנה וזניחה מבחינת גודלה, אך בעלת השפעה מבחינת הדימוי הציבורי הזוהר שנקשר לה במדורי הרכילות של היומנים ושל השבועון 'העולם הזה', ולפיכך גם חשובה מבחינת הפצת המודל החדש של האישה הישראלית המשוחררת. חובן קמו ועזבו את הגברים שלהם, כל אחת בתורה, וחובן גם פיתחו לימים קריירה, בעיקר בעולם הקולנוע, המסעדות והאופנה.

עם חברות הקבוצה השנייה נמנו יותר נשים, אך התקשורת העניקה להן פחות תשומת לב בשל מוצאן העדתי ובשל העובדה שהתגוררו בפריפריה. מדובר בבנות שמילאו את רחבות הדיסקוטקים החדשים שנפתחו באותה תקופה ביפו, ברמלה, בעיר התחתית בחיפה ובלוד. הצעירות האלה כוננו אז בפי המעמד העליון האשכנזי בבזז ובהתנשאות 'פרח'ות' ('פרגיות' בערבית). הן נחשבו לצעקניות, ריקניות, וולגריות וזולות, והונגדו במפורש ובמשתמע למי שנחשבו 'בנות מבית טוב', כלומר הצבריות. הגם שהפרח'ות נשלטו ביד רמה על ידי בני זוגן, וגיבוייהן האקסצנטריים נוצלו לסטראיטיפיזציה של האישה בכלל ושל האישה המזרחית בפרט בעיני האשכנזים, במבט לאחור נראה שהיתה להן תרומה חשובה וחלוצית לשחרור האישה הישראלית. דפוס הבילוי בחברת גברים צעירים, לצד המיניות העצורה פחות שאיפיינו את הפרח'ות, תרמו לניתוקה של הצעירה המזרחית מתפקידיה המסורתיים בבית (לפחות עד לחתונה), המשעבדים בעליל, והוסיפו באורח עקיף לחילונה ולמדרניזציה של האישה הישראלית ושל החברה הישראלית בכללותה.

יש אפוא מידה של סמליות בעובדה שעפרה חזה (1958-2000), הזמרת הישראלית המצלחה ביותר בעולם, שגדלה בשנות מצוקה ונעשתה לימים גיבורת תרבות לאומית וסמל כפול של הצלחה ומוביליות חברתית, קנתה את פרסומה הראשון בפזמון הפופולרי והאמיץ 'אני פרח'ה' (מילים אסי דיין; לחן צביקה פיק), שאותו שרה בסרטו של אסי דיין 'שלאגר' (1979). באותה תקופה נדרש אומץ לב כדי לשיר בגאון את הפזמון הזה, כשם שלא אחת נדרש מהצעירות אומץ לב כדי להיות פרח'ות.

חשוב לסייג ולהעיר: עפרה חזה אמנם שרה את 'אני פרח'ה' אבל כל אישיותה, הופעתה ושירה שידח מהוגנות אנטי-פרח'ות. פרט לכך שהיתה יפהיפה וגם שרה בקול זמיר, היא נראתה כמו 'ילדה טובה': בגדים מהוגנים, תסרוקת מסודרת וכו'. ההצלחה האדירה שלה באה לא מעט בזכות האמרגן שלה, בצלאל מזרחי, אשר השכיל להוביל אותה אל לב הקונצרט הישראלי ולסלול את דרכה לקריירה בחו"ל.

ג'ון באז הישראלית

המוזיקה הישראלית היתה אחד השדות החברתיים הבולטים והראשונים בארץ שהצמיחו גיבורות תרבות. הבולטות היו הזמרות ברכה צפירה (ילידת 1910), שושנה דמארי (ילידת 1923), יפה ירקוני (ילידת 1925) ונחמה ליפשיץ (ילידת 1927), שנכנסו לפנתאון הלאומי כבר בשנותיה הראשונות של ירקוני ודמארי זכו לימים בפרס ישראל) לא רק כאמניות מוכשרות אלא גם כסמלים של ביזור ופולקלור ישראלי מקורי כמו גם של סולידריות לאומית.

גם נעמי פולני (ילידת 1927), במאית טריאוגרפית והמעבדת הקולית, החתומה על הצלחתן של להקות זמר רבות (ה'צ'זבטרון, להקת הנח"ל, החמצצים ובעיקר התרנגולים) ונעמי שמר (ילידת 1931), שרבים מהפזמונים שכתבה והלחינה הפכו לחלק בלתי נפרד מהקליטה הישראלית, היו דמויות מוכרות ומוערכות מאד בשנות השישים.

תרבות מוזיקת הפופ והרוק המערבית, שהחלה להשתלט על תרבות המוזיקה בישראל בשנות השבעים, לא זו בלבד שהביאה לעליה משמעותית במספרן של גיבורות התרבות בתחום זה, אלא שהיתה בעלת השפעה רחבה יותר על מודלים של התנהגות נשית. היא סדקה את דפוס המגדר המסורתיים משום שהיא ייבאה מודל של מיניות נשית משוחררת ומשום שהיא קראה תיגר על סמלים מסורתיים של גבריות. למשל, בתחום התספורת. שיער ארוך, כדוגמת זו שהיתה מקובלת בין זמרי ולהקות הפופ והרוק, העלימה את תספורת השיער הקצר של הצבר הקלאסי, שהיתה תספורת גברית. גם קול הטנור, הנשי יותר, של זמרים כמו צביקה פיק, עוזי פוקס ושלום חנוך, המנגד לקולות הבריטון והבס הגבריים שהיו מקובלים עד אז במוזיקה הישראלית, סימן את ראשיתה של אופנת היוניסקס והחל 'לרכך' מודלים ישראליים מסורתיים של גבריות חזקה.

בה בעת מוזיקת הפופ והרוק המערבית השפיעה גם על תזוזה של הנשים בעולם, ובישראל, לעבר הקוטב הגברי על סקלת ההתנהגות המגדרית. היא עשתה זאת בכך שהעניקה למוזיקאיות לגיטימציה לעמוד בחזית הבמה, כסוליסטיות, עם מופע משלהן וכיוצא בזה. ולא כנערות מקהלה ולווי או כחלק מלהקה, כפי שהיה מקובל בעבר. הזמרת הישראלית הראשונה שהופיעה בעצמה מלווה בגיטרה אקוסטית על במה היתה חוה אלברשטיין (ילידת 1946). את תקליטה הראשון ('בשרים עבריים') הקליטה אלברשטיין ב-1967 וכבר בו היו כמה להיטים, כגון 'פרח הלילך', 'מקהלה עליזה' ו'פנס בודד' שנהפכו לימים לקליטה ישראלית. בשלהי שנות השישים היא הוציאה עוד תקליט לילדים ואלבום ביידיש ועוד שני אלבומים עם לחנים ועיבודים של מישה סגל, דני ליטני, אלונה טוראל ואלברט פיאמנטה. אולם את פריצת הדרך החשובה שלה עשתה אלברשטיין בראשית שנות השבעים. האלבום 'מרדף' ומשירי ארץ אהבת' (1970) נעשו בצל מלחמת ההתשה והמרדפים בבקעה ושיקפו במילותיהם ולחניהם את האווירה המלנכולית של אותה עת. הלהיט 'מרדף' (מילים ירון לונדון; לחן נחום היימן) שיקף את ההזדהות עם קורבנות הטחור ואת הסולידריות הלאומית. ומנגד הלהיט 'שחמט' (מילים חנוך לוין; לחן אלכס כגן) שיקף את ראשית הספקות באשר למלכוד הפוליטי של המלחמה: 'לאן הלך ילדי/ילדי הטוב לאן/חייל שחור מכה חייל לבן'. שני האלבומים כללו להיטים רבים נוספים ('עץ הכוכבים', 'גוונים', 'ילדי איננו ילד עוד', 'אליעזר בן

יהודה', 'כל יום אני מאבדת' ועוד) שבזכותם היתה אלברשטיין לגיבורת תרבות ולירשת של שושנה דמארי ושל יפה ירקוני כ'זמרת הלאומית'.

ב-1975, לאחר עוד חמישה אלבומים ותכניות יחיד מצליחות בליווי תזמורת, הוציאה אלברשטיין את 'כמו צמח בר', אלבומה המצליח ביותר ואחד המצליחים ביותר בשנות השבעים. אלבום זה, שרובו שירי משוררים, כלל שירים שכמעט כולם הפכו לקליטה של אלברשטיין ושל הזמר העברי בכלל. אלברשטיין המשיכה לעבוד במרץ בשנות השמונים והתשעים וקצרה הישגים נאים, הקליטה אלבומים רבים, הופיעה במופעים מגוונים ואף שיחקה בסרטים. אולם רגע השיא בקריירה שלה סימן גם את תחילת השקיעה בפופולריות שלה, שנבעה בין השאר ממיצוי עצמי ומבחירתה שלא להתעדן בסגנונות חדשים ועכשוויים המדברים אל החר הצעיר. והיתה עוד סיבה לירידתה ממרכז הבמה: אלברשטיין היתה ועודנה פרפורמית מעולה שביטאה לכל אורך הדרך עצמאות נשית חדשה, אך עצמאותה לא היתה מלאה, שכן היא לא כתבה והלחינה את פזמוניה בעצמה והיתה תלויה באחרים, בעיקר בכותבים גברים. רק בשלב מאוחר בקריירה שלה היא החלה ליצור בעצמה, תחילה מילים ואחר כך גם לחנים, אך בשלב זה כבר לא זוהתה כיוצרת עצמאית.

הזמרת הראשונה שהרימה את הכפפה, הן בתחום הפופ והחוק והן בתחום היצירה האישית, והתוותה בכך דרך לרבות וטובות היתה יהודית רביץ. רביץ נולדה ב-1956 בבאר שבע למשפחה בעלת נטיות מוזיקליות. בגיל 12 החלה לכתוב שירים וכעבור שנה קיבלה גיטרה משומשת כדי שתוכל להלחין אותם. בגיל 14 הקימה יחד עם חברתה הטובה סימה עמיאל את הצמד 'לימון ממותק' והשתיים השתתפו בבמת הכשרונות של באר שבע. חרף כישונה הבולט במוזיקה, הסביבה הקרובה לא תמכה בה, והיא נשלחה ללמוד תפירה. אך רביץ לא אמרה נאש. לפני הגיוס היא ניגשה לבחינות ללהקות הצבאיות והתקבלה. את שירותה הצבאי עשתה בצוות הווי הנדסה קרבית, להקה צבאית צעמה ומוכרת פחות מרחב הלהקות הצבאיות. במהלך השירות הצבאי הופיעה רביץ גם שלא במסגרת הלהקה, בצוותא עם שותפתה ללהקה הצבאית קורין אלאל בשירים מקוריים שהשתיים כתבו ובלהיטים באנגלית. ב-1976, בהיותה חיילת, שמע אותה אריק איינשטיין בתוכנית כישרונות צעירים בגל' צה"ל, התלהב והזמין אותה ואת קורין אלאל לשיר קולות רקע באלבום 'ארץ ישראל הישנה והטובה', חלק ב'. להתפעלות ציבורית מיוחדת זכתה שירתן בפזמון 'עטור מצחק', שנחשב לאחד מהמוני הזמר העברי. ב-1977, עם שחרורה מהצבא ולאחר תקופה קצרה שבה נטלה חלק בהרכב הג'אז-רוק 'ששת' בהנהגת שם טוב לוי, הוצע לרביץ להופיע בפסטיבל הזמר והפזמון בשיר 'סליחות' (מילים לאה גולדברג; לחן עודד לרר). השיר זכה להצלחה עצומה וכן לילה נעשתה רביץ כוכבת. מוזיקליות נדירה, אינטואיציה ג'אזית-חוקרית, שירה צלולה ווירטואוזית, וכישרון להלחין מוזיקה מקורית - כל האיכויות האלה הקנו לרביץ דימוי של מוזיקאית ישראלית מזן חדש שטרם נראה עד אז על במת הזמר הישראלי. עד מהרה היא היתה לזמרת מבוקשת במופעים ובהקלטות ונעשתה חלק מהברנד'ה של המוזיקאים המובילים בארץ. יוני רכטר, שם טוב לוי, מתי כספי, שלמה גרוניך, דני ליטני, שלום חנוך, יצחק קלפטר, דיוויד ברזזה ועוד. היא השתתפה בהקלטות ובמופעי איכות מוזיקליים - 'בראש אחד' עם דני ליטני, 'באופן קבוע' ו'הכבש השישה עשר' עם יוני רכטר, 'ארץ טרופית יפה' עם מתי כספי ועוד. במופעים אלו הושמעו גם כמה מלחיניה החדשים, והיא הלכה וביססה את מעמדה המקצועי.

ב-1979 העזה רביץ לראשונה להופיע לבדה עם גיטרה במופעים אינטימיים בקיבוצים ובמועדונים קטנים. באותה שנה יצא גם אלבומה הראשון, 'יהודית רביץ', שכלל אוסף מהקלטותיה עד אז ושירים נוספים. בשנות השמונים היא הלכה והשכיחה מבחינה מוזיקלית, בשירה, בניגון, בעיבודים ובכתיבת לחנים, שבהם עיצבה סגנון מובחן וחיידה את הממד הרוקיסטי בלחינה. גם הופעתה החיצונית נעשתה סקסית ואסרטיבית יותר ותאמה את השינוי המוזיקלי: רעמת תלתלים מתבדרת, בגדים הדוקים, וכיזא באלה. מופיעה נעשו מלוטשים, משוחררים ואנרגטיים יותר (היא ליוותה את שירה בענטוזים של דיסקו סוער ושוחחה בחופשיות עם הקהל). בעזרת המנהל האישי שלה יעקב גלעד וצוותו נגנים ומעבדים מוכשרים היא עלתה למעמד של כוכבת הרוק בה"א הידיעה בארץ, גיבורת תרבות ומודל חיקוי לנערים ונערות רבים. תקליטה היו כולם אלבומי זהב (יותר מ-20,000 עותקים) - גלוי ונעלם (1980), 'מלה טובה' (1982), 'דרך המשי' (1984), 'באה מאהבה' (1987) - והופעותיה משכו מעריצים רבים ששח עמה בשעה שהשמיעה את להיטיה והרעו לה בהתלהבות. המופע 'דרך המשי', בהפקתה של טמירה ירדני, רץ לא פחות מ-450 פעמים.

רביץ הוסיפה להצליח ולבלוט גם בשנות התשעים, אך עם הזמן כוכבה דערך קמעה. הדבר נבע ככל הנראה מהתרחקותה מגיל הנעורים (צעירים נוטים להעריך זמר הקרוב אליהם מבחינת הגיל) ממיצוי מסוים של כישוריה, מחויה של הקהל מהז'אנר שפיתחה, מהמשבר שנקלעה אליו תעשיית המוזיקה כולה בארץ, ומהתחרות הגוברת בענף.

במבט סוציולוגי נראה שחשיבותה התרבותית של רביץ רבה לא פחות ואולי אפילו יותר מתרומתה למוזיקה הישראלית הפופולרית. היא היתה המלחינה-המבצעת הפופולרית הראשונה בארץ, מעין ג'ון באאז ישראלית, והזמרת הראשונה שהעלתה מופע חוק משלה (חוק נחשב לאחד הביטויים המערביים לשחרור מכבלים חברתיים). היא סימלה, בישרה וקידמה בעת ובעונה אחת דמות חדשה של צעירה ישראלית: תערובת של צבריות מסורתית בדגם הפלמ"חאי ונשיות מערבית עם קורטוב פמיניסטי: שירי משוררים שקטים ומלנכוליים לצד פזמוני רוק קצביים ורעשניים; גיטרה אקוסטית בגובה המותן, המקושרת בתודעה ל'ארץ ישראל הישנה והטובה'; לצד גיטרה חשמלית בגובה האגן, המקושרת בתודעה לילדי הפרחים האמריקנים; מבט ביישני-פורטני של חברת גרעין לצד מכנסי ג'ינס וחולצת טריקו הדוקים נוסח וודסטוק.

את הנתוב האמנותי וההתנהגותי שפתחה רביץ בראשית שנות השמונים הרחיב בשנות השמונים המאוחרות ובשנות התשעים זרם הולך וגובר של מוזיקאיות ישראליות, שהלחין וזימרו במגוון סגנונות מוזיקליים. הבלוטות שבהן: קורין אלאל, נרית גלרון, אסתר שמיר, יעל לוי, ריקי גל, גלי עטרי, סי הימן, לאה שבת, מרגלית צנעני, סיון שביט, שרון חזיז, זהבה בן, שרית חדד, אתי אנקרי, רנית שחר, שרון ליפשיץ, איגי וקסמן, מיקה קרני, דנה ברגר ולהקת המכשפות' (להקת הרוק הנשית הראשונה בתולדות ישראל) - כולן אמניות שתרמו להתפתחות של מודל חדש של נשיות משוחררת.

את בחור-בחורה, או להפך: בחורה-בחור

המשוררת יונה וולך, גם היא היתה גיבורת תרבות ומודל נשי חדש, שפריצתו בסוף שנות השבעים קשורה לצמיחת תרבות הפופ והרוק בארץ

ולהופעת הפמיניזם המודרני. וולך אמנם לא היתה מזיקתית אלא משוררת, אך כתיבתה ואישיותה היו רוקיסטיות באופיין, ואין זה מקרה שרבים משירה, כמו שיריהם של משוררים מסוגה בארצות הברית ובאירופה, הולחנו והיו ללהיטי חק.

וולך נולדה ב-1944 בקרית אנו. בהיותה בת ארבע התייתמה מאביה, שנהרג בעת שירותו ב'הגנה'. האירוע הטראומתי הזה טבע חותם בל"ימחה על אישיותה, מה גם שהיא גרה ברחוב שנשא את שמו. בריאיון לעיתונאי יעקב הכהן סיפרה: 'אני זוכרת אותו מצוין. יש לי זיכרון טוב, ואני גם עובדת על פיתוח כושרי. לכל הילדים היה אבא, ולי לא. כתוצאה, פיתחתי לעצמי, כשריון, מין גאוה משונה, ובכל פעם שהזכיר את שמו הייתי עומדת מתוחה כאילו משמיעים את ההימנון. [...] החיים בלי אבא גרמו לכך שגדלתי ללא מישהו חזק שיגן עלי. לעומת זאת חיים עם אב, משמעותם גם מערכת נוספת של חוקי משמעת: תעשי או אל תעשי את זה'.

ואכן, משמעת חברתית היתה עבור וולך ככלוב לציפור דחר. היא היתה נערה סוערת וחסרת מנוח, בגרת מכפי גילה ובעלת נטייה למרדנות ואקסהיביציוניזם. היא סירבה להתנהג על פי המוסכמות המגדריות באותה תקופה ואימצה לעצמה התנהגויות שנחשבו אז לבריות, ולפיכך גם חריגות לנערה. למשל, היא קראה בשקיקה את מערבוני קרל מאי, עישנה סיגריות בשרשרת, התהלכה יחפה, לבשה מכנסי ג'ינס גבריים, חולצה פחומת כפתורים, כובע מצחייה ושיער מפוזר ומרושל. הממסד החינוכי התקשה להתמודד אתה והיא סולקה מתיכון חדש בסוף הכיתה השישית. סמוך לסילוקה נכנסה להיריון ועברה הפלה ראשונה. בקיץ 1961, בהיותה בת 17, החלה ללמוד במכון אבני לאמנות הציור והפיסול בתל אביב, מוסד שאהבה ושהגביר בה את דחף היצירה הלירית. היא לא התגייסה לצה"ל וחייה מן היד אל הפה, נעה ונדה בין יידידים, מאהבים ומכרים מזדמנים בתל אביב. את הכסף למחייתה לקחה מאמה. בהיותה בת 18 עברה להתגורר בשכונה היחשלתית עין כרם. 'בתקופה הזו', אמרה ליעקב הכהן, 'גיליתי את הנצרות. הסתובבתי במנזרים, הייתי מעין חצי נוצריה. שנתיים גרתי במנזר נטרדאם. זה היה משהו שהרגשתי בתוכי'. אחר כך עקרה לתל אביב, עיר שהתאימה יותר למזגה הסוער ולנטייתיה האמנותיות.

במחצית שנות השישים, לאחר שהשתחררה ממוסד לחולי נפש, שבו התאשפזה מרצון לזמן קצר, החלה לפרסם את שירה במוספי הספחת של העיתונים היומיים ובחוברת 'עכשיו' של גבריאל מוקד. היא היתה לצלע השלישית בטרומוירט המוביל של הגל החדש בשירה הישראלית, ששתי צלעותיה האחרות היו המשוררים מאיר ויזלטיר ויאיר הורביץ. ספר שירה הראשון 'דברים' (הוצאת עכשיו, 1966) עורר סקרנות רבה, אך עדיין לא העמידה בחזית הבמה. לקראת סוף שנות השישים, בעקבות מחלתה של אמה, פסקה וולך לפרסם ומיעטה לעזוב את בית משפחתה בקרית אנו. ב-1972 היא אושפזה שוב במוסד לחולי נפש לאחר שעברה כמה הפלות וניסתה להתאבד בבליעת כדורים. עם צאתה מהאשפוז שבה לפרסם שירים בעזר מחודש במוספי הספחות, וסמלי המוות והאובדן החלו להופיע בשירה, כמו מנבאים את גורלה. בשלב זה היא נתפסה לאידיאולוגיה הפמיניסטית, שהתאימה לה ככפפה. ב-1975 אף חברה לשולמית אלוני, שאתה מצאה שפה משותפת, בסדרת מופעים לפני קהל. ההכרה של אנשי המקצוע בחשיבותה ובייחודה כמשוררת גברה, ובין קיץ 1977 לקיץ 1978 היא זכתה בשלושה פרסים ספרותיים.

בראשית שנות השמונים התגלתה בגופה מחלת הסרטן והיא החלה במאבק עיקש ומתיש על חייה. בד בבד עלה מינון החושניות, הפרובוקטיביות והאגרסיביות בשירה, והיא החלה לפרוץ את גבולות 'הרפובליקה הספרותית' אל התודעה הציבורית הרחבה יותר ונעשתה מעין גיבורת תרבות. השינוי במעמדה הציבורי בא לא רק מהכרה גוברת של הממסד הספרותי בה, אלא גם בזכות העיתונות הארצית והמקומית שנשבתה בקסמה האישי. וולך, בעלת החוש התיאטרלי והנטייה לנרקסיזם, שיתפה פעולה ברצון עם מראייה ו'סיפקה את הסחורה' בסיפורים אינטימיים על עברה. בזו אחר זו הופיעו כתבות שסיקרו את הופעותיה ושירה ואת אישיותה העצמאית, הדומיננטית וההיפר אקטיבית. הן הוכתרו בכותרות צבעוניות כמו 'האישה הכי יפה בעולם' או 'הבתולה הקדושה מקריית אנו'.

רבות נכתב על תרומתה של וולך להתפתחות השירה העברית, אך רק מעט על חשיבותה למהפכה הפמיניסטית. וולך היתה פמיניסטית בהתנהגותה ובהשקפת עולמה ושילבה פעמים רבות מסרים פמיניסטיים בשירה, למשל בשיר 'אתה חברה שלי' הולעג בין השאר לביטוי השוביניסטי 'אל תהיה לי בחורה':

אתה חברה שלי/ יש לך ראש של בחורה/ ואתה בחורה בחורה/ כמו שהילד המתוק ההוא/ אמר לי בהערכה/ את בחור בחורה/ או להפך בחורה בחור/ כי מההתחלה/ מפחיתים מערך הנשים/ מה אפשר לעשות/ אבל הראש המסובב שלך/ עושה אותך לגור עם בחורה/ היא אולי בחורה בחור באמת/ אבל אתם לא מדברים על זה.

את הקסם הלוחמני-פמיניסטי בשירה של וולך היטיב להגדיר מבקר השירה יאיר מזור:

את שלגיה לא תמצאו שם, אצל יונה וולך, בשירה ובין שורותיה. וגם לא את הנסיך הקטן. התרפקות מתפנקת מעולם לא היתה האלמנט הטבעי שלה. אך מאחורי השורות השריריות, ומאחורי השורות המאוגרפות, ומאחורי האגרסיביות הסואנת, שכביכול מחקה את המלה ריסון מהמילון שלה, מסתתר לא רק כעס, אלא גם כאב כוסס, ותלונה מתקוממת, ורגישות נוגעת ללב.

אחד מתווי ההיכר האמנותיים של וולך, הפמיניסטי, החריג ושובר המוסכמות לזמנה, היה השימוש שעשתה למכביר בדימויים סקסואליים, ובכלל זה מילים 'גסות' וביטויים שנחשבו אז לולגריים - סימולציות של חוויות מיניות ותיאורים מדוקדקים למדי של פנטזיות מיניות. למשל בשיר 'אוננות': 'האהבה שחדרה לרגע דרך בשרך/ ממלאת בחום את גופך ונפשך/ מקצה שערוחך לאברך הפנימיים' או בשיר 'לכשתבוא לשכב אתי': 'וכשתבוא לשכב אתי/ תבוא כמו אבי/ בוא בחושך'. הדימוי המיני הפחובוקטיבי ביותר שלה, שתרם יותר מכל יצירה אחרת שלה לפרסומה הרב, מופיע בשירה 'תפילין':

הנח אתה גם את התפילין עבורי/ כרוך אותם על ידי/ שחק אותם בי/ העבר אותם מעדנות על גופי/ חחק אותם בי היטב/ בכל מקום גרה אותי/ עלף אותי בתחושות/ העבר אותם על הדגדגן שלי/ קשור בהם את מתני/ כדי שאגמור מהר/ שחק אותם בי/ קשור את ידי ורגלי/ עשה בי מעשים/ למרות רצוני [...] אחר כך אני אעביר אותם על גופך/ בכוונה שאינה מוסתרת בפנים/ הו עד מה תהיינה אכזריות פני/ אעביר אותם לאט על גופך/

לאט לאט לאט/ סביב צוארך אעביר אותם/ אסובב אותם כמה פעמים סביב צוארך, מצד אחד/ ומהצד השני אקשור אותם למשהו יציב/ במיוחד כבד מאוד אולי/ מסתובב/ אמשוך ואמשוך/ עד שתצא נשמתי/ עד שאחנוק אותך/ לגמרי בתפילין/ המתמשכים לאורך הבמה/ ובין הקהל המוכה תדהמה.

קוראי כתב העת 'עיתון 77' - ועם התפשטות השמועה על השיר הפרובוקטיבי גם אנשים אחרים - הגיבו בתדהמה ומקצתם בזעם. 'יום אחר שפורסמה החוברת', כתב יגאל סרנה, שפרסם ביוגרפיה מקיפה ומצליחה על וולך, 'החלו להגיע תגובות חזומות [לעורך העיתון יעקב בסר]. הטלפון הוצף. שיר פורמגרי, אמר לו חברים. יש לה שירים טובים יותר. הגיעו מכתבי איום, חבילה עם תפילין שנחתכו בפראות בסכין. "תשתמש בזה לדפוק עצמך בתחת", כתב השולח. ערב מלחמת הפלישה ללבנון התערבבו האיומים על בסר ברוחה העטרה של המלחמה. 'בראיון עם יעקב בסר הגיבה מרים תעסה גלזר, אז סגנית שר החינוך והתרבות, על השיר במילים: 'וולך פשוט מופרעת [...] בהמה מיוחמת שכותבת שיר כזה, ועוד מפרסמת אותו [...] זה גל עכור [...] אנרכיה'. אגודת הסופרים שלחה בתגובה מכתב חרף לכל שיר הממשלה, וחבר הכנסת יוסי שריד שאל את זבלון המר, שר החינוך דאז: 'עולמה של סגנית השר שטוף מין וטרף ערוה. מה בדעת השר לעשות כדי שהסגנית תוכל למצוא את סיפוקה המלא בעבודת החינוך?' מערכת 'עיתון 77' נאלצה להתגונן ובגיליון הבא פירסמה תגובה של קוראת נזעמת בשם מלכה כהן ולצדה את ההערה הבאה: *אנו מבינים את תגובתה של הגב' מלכה כהן מכ"ס, כפי שאנו מבינים ללבם של קוראים אחרים שכתבו לנו בנושא זה, והביעו התמרמרותם גם בדרכים אחרות, כמו אימוי טלפון למשל... יחד עם זאת אנו שלמים עם החלטתנו להדפיס את שירה של יונה וולך, וזאת, מתוך דבקותנו בעקרונות הפרסום המנחים את 'עיתון 77' מיום היווסדו. [...] צר לנו שחלק מהקוראים נפגעו, אולם זה התשלום שיש לשלם לעתים, עבור חופש היצירה, אשר מחיר הגבלתו גבוה לאין שיעור.*

השיר 'תפילין' גרם למיני-סקנדל ועורר בעיקר את חגזם של אנשים במחנה השמרני והדתי, לא רק בשל השימוש האיחוני, החריג והפרובוקטיבי מאוד, באיזר של פולחן יהודי קדוש (תפילין) לתיאור מין סאדו-מזוכיסטי והביקורת המרומזת על הגבר הטובש, אלא גם משום שבאותה תקופה ביטוי מיני משוחרר (ובכלל זה מילולי), במיוחד בפי אישה, נחשב לבלתי מקובל והמוני. אמנם גם בשירה של דליה רביקוביץ, שהקדימה את וולך בפרסומה כמשוררת מודרנית חשובה, קיימים ביטויים ארוטיים, אך הם מרומזים, ואילו אצל וולך זו היתה ארוטיות גלויה ובטה, 'ללא חשבון'. ההבדל הזה נבע בין השאר מן המזג השונה של שתי המשוררות החשובות האלה, ובדרך שהן יחצו את עצמן, כפי שציין יאיר מזור: 'מי ששמע, או קרא פעם, ראיון עם יונה וולך מזה, ועם דליה רביקוביץ מזה, מבין בקלות את מקור הפער בשירתן בין מיניות מרוסנת לבין מיניות אגרסיבית'.

וולך מתה ב-1986 בגיל 41. התקשורת נפרדה ממנה בכתבות רבות, שקשרו לה כתרם וביכו את אובדנה. אך הימים הסוערים של האינתיפאדה והמחלוקות בממשלת האחדות הלאומית השכיחו אותה. קובץ נבחר של שירה, 'תת הכרה נפתחת כמו מניפה', שיצא לאור שש שנים אחרי מותה (הקיבוץ המאוחד, 1992) בעריכת הלית ישרון, ובעיקר הספר 'יונה וולך: ביוגרפיה' מאת העיתונאי והסופר יגאל סרנה (כתר, 1993), השיבו את וולך למרכז השיח הציבורי וחיזקו את דימויה המיתולוגי כגיבורת תרבות ישראלית. אין ספק שדימוי זה נוצר בזכות המיזוג בין אישיותה הסוערת, האסרטיבית והמסתורית, חייה כאישה יצרנית ואנרגטית, המסרבת להכפיף עצמה למסגרות ממוסדות, ושירה המיוחדים, הבלתי ממושטרים, המשחררים רגשות במינן גבוה ומשרים תחושה של גולמיות נערת. 'אצל יונה וולך', כתב מזור, 'הקשר שבין אישיות לשירה נראה שקוף יותר, שריר ושרירי יותר, מאשר בגושים אחרים של שירה שנכתבו על ידי משוררים אחרים. כי יונה וולך לא רק כתבה כמשוררת אבל חייתה כאשה, כאדם. יונה וולך התייחסה אל עצמה בחיי היום יום שלה, כאל דמות ספחתית שהגיחה מגבולות שירתה, שהיגרה מגבולות שירתה וחיה חיים עצמאיים'.

הסופרת ומבקרת הספרות אלאונורה לב כתבה אחרי פרסום הביוגרפיה של וולך:

וולך הולכת ונבנית, בעיקר לאחר מותה, כמין משוררת לאומית חדשה ובוטטת, נביאה מטורפת שחיה חיי פרא קיצוניים מחוץ לגבולות המחנה, שכתבה שירים פרועים ביד אחת (כי השנייה היתה עסוקה במקום אחר), שמעולם לא חזרה מטריפ של T.O.D., והיא ממשכה ומדווחת לנו משם גם אחרי מותה. הביוגרפיה של סרנה איננה אפוא רק סיפור טוב ומרתק, הצלחתה מעידה אולי גם על הצורך שמתעורר בנו, אחרי מות המיתוסים הלאומיים, ב'משוררת מקוללת' מתוצרת הארץ.

אך העניין המחודש שגילתה התקשורת בוולך בא לא רק בשל פרסום אוסף שירה והביוגרפיה של סרנה, שגילתה לציבור רבדים עלומים באישיותה המסוכסכת. וולך היתה לנביאה במותה גם משום הבשלתה של מהפכת הפמיניזם בארץ שהיא נמנתה עם חלוצותיה. האליטה המשכילה, ובעיקר התקשורת והאקדמיה, ראו בה מטפורה וסמל לזעקת השחרור הנשית בארץ, שפרצה בשנות השבעים והשמונים. היא נעשתה מעין ז'אן דארק של הפמיניזם הישראלי משום שהביוגרפיה והאישיות שלה התאימו למודל הפמיניסטי שהחל לצבור עצמה פוליטית ותרבותית. בגיליון מיוחד על הנשים הישראליות שעשו היסטוריה, '50 שנים, 50 נשים', שהוציא הירחון 'את' לכבוד שנת היובל למדינה, כתבה חנית ויס-ברקוביץ, שיצרה סרט דוקומנטרי על וולך:

היא היתה אגדה בעודה בחייה, דוהרת על סוסים משוגעים של צירופי ניגודים גאוניים, חוצבת דימויים מתוך המרתפים החשוכים של האסתטיקה, קושרת חבלים מפותלים בין קדוש לשטן, בין יופי לכיעור, בין מיסטיקה לטכניקה, מתפלשת בהנאה בשדות התותים שבין איברי החשיבה לאיברי המין, מתעטפת בהינומות שקופות של חיפושי זהות וטירוף מבוקר. הכתיבה הסקנדליסטית, הפורה-להבהיל, של יונה וולך חוללה מהפכה לא רק בשירה העברית, אלא גם בנשמתו של הקורא. אבל אישיותה היתה מרתקת יותר משיריה [...]. עד היום אני יכולה לשמוע איך היא אומרת: 'זובה גריזלית גידלה אותי. חלב כוכבים היה מזוני העיקרי. יש לי זמן להגיד את כל הדברים אשר בעולם'.

הפצת הבשורה

הגות ומחקר פמיניסטיים

כמו בארצות מערביות אחרות, הגנרטור הגדול של הפמיניזם הישראלי היה האקדמיה. בשנות השבעים נעשו האוניברסיטאות בארץ (בעיקר החוגים במדעי החברה) פעילות יותר ויותר בהפצת ההגות הפמיניסטית, בין השאר בזכות מרצים ומרצות שהשתלמו בחו"ל. אחת החלוצות, וללא ספק הדמות הבולטת בפיתוח מדע המגדר בארץ, היא דפנה יזרעאלי, ילידת קנדה (1937), שעלתה ארצה ב-1958. יזרעאלי, מוסמכת אוניברסיטת מנצ'סטר באנגליה, היתה גם החוקרת הראשונה שקיבלה דרגת פרופסורה בישראל, באוניברסיטת בר-אילן, שהתבססה בעיקר על הישגיה המחקריים בתחום המגדר בישראל. יזרעאלי, שנפטרה בטרם עת ב-2003, גם פעלה רבות לקידום נשים באוניברסיטה והקימה דור של מרצות פמיניסטיות שהמשיכו את דרכה והרחיבוה.

חדירתו של הפמיניזם לאקדמיה הישראלית תרמה להגדלת מספר ספרי העיון והמאמרים המקוריים והמתורגמים שהופיעו על מדפי חנויות הספרים והספריות בארץ (במיוחד באוניברסיטאות), העוסקים במנגנון השיעוּק הגברי, בסילוף שמאחורי מיתוס העליונות הגברית ובדמיון ובשוני הפסיכולוגיים והביולוגיים בין גברים לנשים. הבולטים והמשפיעים ברשימת ספרי ההגות הפמיניסטית שהופיעו באותה עת: קוונטין בל, 'ורג'יניה וולף' (שוקן 1972); אריקה ג'ונג, 'פחד גבהים' (זמורה ביתן מודן, 1973); תחיה בת אוחן, 'שחרור האישה לאן?' (בוסתן, 1975); ספר זה נחשב לספר הפמיניסטי העברי הראשון שפורסם בישראל; רינה שלף ואחרות (עורכות), 'אשה, נשים נשיות - אנתולוגיה של כתבים פמיניסטים' (התנועה הפמיניסטית בישראל, 1976); שולמית אלון, 'נשים כבני אדם' (מבט, 1976); ננסי פריידי, 'אמי ואני' (זמורה ביתן מודן, 1977); לסלי הייזלטון, 'צלע אדם - האישה בחברה הישראלית' (עידנים, 1978).

בשנות השמונים, ובעיקר לקראת שלהי העשור, הופיעה בעברית מסה חדשה של ספרים, מאמרים וגיליונות מיוחדים של עיתונים וכתבי עת הקשורים ללימודי המגדר, שהרחיבו את תשתית הידע בתחום זה ונקראו על ידי עשרות אלפי קוראים וקוראות ישראלים, בעיקר סטודנטים באוניברסיטאות ובמכללות. היקפם ונושאייהם של חיבורים אלה, שמספרם הוסיף לגדול בשנות התשעים, ממחישים את השינוי שחל בחשיבותו המדעית והאינטלקטואלית של הנושא הזה בארץ, אם כי יש להדגיש שעדיין קיים מחסור על מדף הספרים העברי בהגות פמיניסטית.

ערוץ נוסף שבאמצעותו תרמה האקדמיה להפצת הבשורה הפמיניסטית בארץ היה אספקת מידע אמפירי עדכני על מצבן של הנשים בישראל בתחומים שונים - אי-שוויון בהכנסות, באיוש תפקידים ומשחת, בייצוג במוסדות השלטון וכיוצא באלה. מדובר בממצאים של סקרים שערכים חוקרים מדיסציפלינות שונות, או עיבוד נתונים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ושל מכוני מחקר אחרים. עם הזמן הצטברו עוד ועוד ראיות מדעיות לא רק לאפלייה בטוה של הנשים הישראליות בתחומים רבים אלא גם לשיעור המוח השוביניסטי, לאמור: הדרך שבה מנגנוני עיצוב דעת הקהל, כגון ספרי הלימוד, תוכניות טלוויזיה ופרסומות, מפיצים סטריאוטיפים מגדריים ותורמים לשיעוּק התפיסה המגדרית השמרנית. ראיות אלו, המופצות מפעם לפעם בכלי התקשורת וחושפות לציבור ולפוליטיקאים את ממדי התופעה, מהוות עוגן חשוב לתביעה פוליטית לשינוי הסטטוס-קוו המגדרי בארץ, ובסופו של דבר גם ל'ניקוש' הדרגתי של 'עשבים שוביניסטיים' (חשוב להדגיש שהמלאכה עדיין מרחבה) ולכתיבה חדשה לילדים ולנוער ברוח הפמיניזם.

האקדמיה היתה ועודנה גם הגוף הפעיל ביותר בארגון סימפוזיונים וימי עיון העוסקים בסוגיות סוציולוגיות ופסיכולוגיות הקשורות למעמדן ותפיסתן של הנשים בחברה וליחסים בין המינים בארץ ובעולם. במאי 1976 התקיים באוניברסיטה העברית יום עיון מטעם הוועדה למעמד האישה, שהוצגו בו ממצאים של חוקרים וחוקרות ישראלים על קיפוח ואפליית נשים בארץ. זה היה הראשון בסדרה ארוכה של ימי עיון במקומות ובפורומים אקדמיים מגוונים. הדברים שנאמרו ולובנו בכינוסים הללו זכו לא אחת להתודה תקשורתית, שהרחיבה את השפעתם גם מחוץ לאקדמיה. המחקר בתחום המגדר צבר מאז תנופה רבה והיום הוא אחד התחומים הפופולריים והפוריים ביותר במדעי החברה והרוח בארץ.

האקדמיה עוסקת היום לא רק במעמדה של האישה בחברה בימינו, אלא גם במעמדה בתולדות היישוב והמדינה. משלהי שנות השבעים ואילך אנו עדים לתהליך הפמיניזציה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית, כלומר, למסה חדשה של מחקרים על מקומן ופועלן של האימהות-המייסדות באפוס הציוני, וגם על קיפוח הנשים בתולדות החברה הישראלית. תהליך זה, הקשור בהתפתחות ההיסטוריוגרפיה הפוסט-צינית, תורם לשינוי הנרטיב הלאומי ההגמוני, שבעבר הושתתה עליו גם המיתולוגיה הלאומית הגברית. ההיסטוריונית בילי מלמן, העוסקת במחקר על נשים בהיסטוריה הצינית, תימצתה את התהליך הזה כך:

חשיפה זו של ניסיון העבר הנשי, במיוחד בתקופה שלפני 1948, היא בלא ספק בבחינת גילוי 'ארץ לא נודעת'. התנסות לאומית מיוחדת לנשים הובלעה ועומעמה באתוסים המכוננים של היישוב. [...] השוליות נעוצה, כך נדמה, גם בעובדה, שההיסטוריה של הנשים בארץ ישראל עדיין נכתבת ונתפסת כספח של הסיפור הציוני המרכזי.

בד בבד עם התרחבות המחקר והספרות בתחום המגדר החל להתפתח במוסדות להשכלה גבוהה גם מסלול 'לימודי הנשים'. בקורסים הבסיסיים, דוגמת 'מבוא לסוציולוגיה' או 'מבוא לפסיכולוגיה חברתית', שובצו תחילה שיעורים ומאמרים הסוקרים על נשים יחסי מגדר שנעשו בעולם המערבי; בשלב שני נפתחו קורסים וסמינרים בנושא יחסי המגדר וחומרי ההוראה גדלו בהתמדה. ב-1982 יצא הקובץ האקדמי הראשון שהוקדש לעיון ולמחקר בנושא: 'נשים במלכוד: על מצב האישה בישראל' (הקיבוץ המאוחד, 1982). בקובץ כלולים, נוסף על מאמריהן של העורכות, דפנה יזרעאלי, אריאלה פרידמן ורות שרפט, גם מאמריהן של פרנסיס רדאי ויהודית בובר אגסי. בהקדמה לקובץ, המכיל סקירות תיאורטיות ואמפיריות על זהות מגדרית, נישאים, עבודה ומעמד חברתי ומשפטי של נשים בישראל, נכתב:

במשך כמה שנים אנו עובדות יחד כמנחות התוכנית ללימודי נשים באוניברסיטת תל אביב. מטרת תוכנית זו היא לבחון ולהבין את מעמדה ומצבה של האישה בחברה משתנה, תוך כדי הגברת המודעות האישית של הנשים המשתתפות. [...] שני תהליכים חשובים התפתחו במהלך התנסות זו. האחד קשור להכרה שהבעיות אינן פרטיות אלא משותפות לנשים רבות ואולי לרובן. ההתלבטות בחיפוש דרך, התסכול מחוסר מימוש עצמן, המבוכה בעטיים של לחצים סותרים, אינם נובעים מטבען המיוחד של נשים אלא הם תוצאה של מערכת עקבית של ציפיות, מסרים כפולים והתייחסויות שונות אל שני המינים. [...] התהליך השני היה שהנשים גילו זו את זו; עם תום כל תוכנית סיפרו רבות מהמשתתפות

החטיבה הראשונה ללימודי נשים באקדמיה הוקמה ב-1984 באוניברסיטת חיפה ('חטיבה' פירושה מקבץ של קורסים מחוגים שונים). הרוח החיה היתה הפסיכולוגית פחפסור מרילין ספר (ילידת 1938), ממיסדות התנועה הפמיניסטית בשנות השבעים. לאור הביקוש הגובר פתחו מוסדות להשכלה גבוהה נוספים (אוניברסיטאות, סמינרים ומכללות) חטיבות ללימודי נשים במסגרת התואר הראשון והשני, והנושא נעשה אחד מתחומי הלימוד המבוקשים במדעי החברה, ההתנהגות, הרוח והחינוך.

ב-6 במרס 1998 התקיים באוניברסיטת בר אילן כנס היסוד של האגודה הישראלית ללימודים פמיניסטיים ולחקר המגדר (ג'נדר), שסימן את התבססות ההוראה של נשא המגדר באקדמיה. נציגות, וגם נציגים, של החטיבות ללימודי נשים מכל המוסדות האקדמיים בישראל התכנסו לחגוג את כשרת הדרך הארוכה והחשובה שעברה המהפכה הפמיניסטית בארץ. בכנס גם אושר התקנת של האגודה ונבחר ועד מייצג. עם השנים חדרו לימודי נשים לדיסציפלינות אקדמיות נוספות במדעי החברה והרוח (ספרות, מדע המדינה, פילוסופיה ועוד) ואפילו בלימודי הדת. למשל, באוניברסיטת בר אילן מוצע היום לתלמידים קורסים העוסקים בנושאים כמו 'פמיניזם מול ההלכה'.

התרחבות לימודי נשים במוסדות להשכלה גבוהה עודדה הכנתן של תוכניות ללימודי מגדר גם בבתי הספר התיכוניים ולריבוי שידורים בתחום זה בערוצי הלימודיים: ערוץ המדע, ערוץ הטלוויזיה החינוכית וערוץ הילדים. ב-1998 נבחר 'בית ספר מדגים' במערכת החינוך, שבו נוסדה תוכנית לימודים אינטגרטיבית להוראת השוויון בין המינים. התוכנית נערכה ביזמתו ובהנחייתו של המרכז לשוויון בין המינים של סמינר הקיבוצים ומשרד החינוך, והחלה להילמד במערכת החינוך בשנת 2001. בד בבד הורחה שרת החינוך לימור לבנת לבדוק את כל ספרי הלימוד הקיימים, ולא לאשר להוראה ספרים שבהם מופיעות רמיזות המנציחות את האישה במעמד נחות לעומת הגבר. במרס 2002 פירסם 'ידעות אחרונות' ידיעה שבה נמסר כי 'תולדות הפמיניזם והפערים בין נשים לגברים יילמדו לבגרות במסגרת מקצוע חדש, 'לימודי מגדר', החל משנת הלימודים הקרובה. בנוסף יוכלו התלמידים לכתוב עבודת-גמר בהיקף של ארבע יחידות לימוד'. הממונה על שוויון בין המינים במשרד החינוך, מרים שכטר, אמרה לכתבת העיתון: 'החלטנו לקיים תוכנית לימודים מסודרת לבגרות, כיוון שכך יהיה הנושא חלק ממערכת הלימודים וכאשר הלימודים הם לבגרות, המסר כולו מחלחל למורים וכמובן לתלמידים'.

בישראל, כמו בארצות מערביות אחרות, האקדמיה, שהיא מקום מפגש בין צעירים וחממה להחלפת דעות ורעיונות, הצמיחה גם התארגנויות פוליטיות סביב זכויות הנשים. כאמור, הגרעין הראשון של הפמיניסטיות בארץ התגבש באוניברסיטת חיפה כבר בראשית שנות השבעים, אך הוא לא יצר תנופה להתארגנויות נוספות ברחבי הארץ ולא האריך ימים. ב-1984 הקימה אליס שלי, פחפסור לאנגלית באוניברסיטה העברית, את 'שדולת הנשים בישראל', ארגון עצמאי ובלתי מפלגתי ועמדה בראשו ארבע עשרה שנה. שלי, ילידת גרמניה (1926), עלתה לישראל ב-1949. בשנות השבעים נמנתה עם מקימי תנועת 'אהל יוסף' (לימים תנועת 'אהלים' ואחת מתנועות המחאה העדתית הראשונות בארץ) בקטמונים בירושלים, ומשנות השמונים ואילך היא אחת הדמויות החשובות במאבק הפמיניסטי בישראל. 'שדולת הנשים' הוא ארגון שהציב לעצמו מטרה לקדם את מעמד האישה באמצעות 'קידום מדיניות וחקיקה, חינוך, ייצוג נשים בבתי משפט במקרים תקדימיים, איסוף נתונים, עריכת מחקרים והעלאת מודעות ציבורית'. מאז הקמתו תורם הארגון למאבק הפמיניסטי, בעיקר באמצעות הפעלת לובי בכנסת, בלימת הצעות חוק מפלות, עתירות לבג"ץ, ייזום תוכניות חינוך לשוויון בין המינים, ליווי נפגעות אונס בהליך המשפטי, מחקר בתחום בריאות הנשים, ארגון כנסים בנושאים הקשורים לפמיניזם, וקמפינים לקידום נשים בפוליטיקה המקומית. בסוף 1997 נערכו בחירות לארגון, שהיו חבחות בו אז 200 נשים, ונבחרה לעמוד בראשו עו"ד רבקה מלר אולשיצקי. פורום נוסף לקידום נשים שצמח באקדמיה הוא 'פורום הנשים' שנוסד ב-1985 באוניברסיטת תל אביב. מדובר בפורום של חוקרות הפועלות למען קידום מעמד האישה באוניברסיטה ובציבור.

התקשורת מתגייסת למאבק

התרחבות החומר העיוני והמחקרי בתחום המגדר והתפתחות לימודי הנשים העלו את מפלס הרגישות התקשורתית לנושא והביאו להתגייסות אינטנסיבית יותר של התקשורת לייחצון הפמיניזם. אחד הסימנים הראשונים לכך היה פולמוס תקשורתי שפרץ ב-1985 בסוגיית הצגתן הסטריאוטיפית של נשים בפרסומות. המחלוקת התלקחה בעקבות מסע הפרסום לג'ינס (מתוצרת Ball Jeans) שהגה אהוד פרידן וכלל את המשפט 'אני אוהבת שהם נוגעים בי'. נטען כלפיו ש'זוהי קריאה לאומית לאונס'. בהדרגה החלו להופיע בתקשורת הישראלית גם טורים ותוכניות שהתמקדו בעולמה של האישה המודרנית, בעלת הקריירה. למשל, התוכנית 'אשה בין היתר' בגלי צה"ל בעריכתה של אימי גינצבורג והטור שלה במעריב 'אשה עסוקה'.

פעילים במיוחד בגרין הדין סביב הפמיניזם הישראלי היו כתיבי העת החדשים 'נגה', 'כותרת ראשית', 'מוניטין' ו'פוליטיקה' והיומונים 'חדשות' ו'הארץ', שנכתבו ונצרכו בעיקר על ידי אוכלוסייה משכילה ומבוססת ('אפית'). 'נגה' נוסד ב-1980 ביזמת 'הקן לעזרת נשים' ובסיוע ארגון 'נשים אל נשים' בארה"ב. כתב העת הזה שימוש ומוסיף גם היום לשמש שופר ובמה למידע עדכני על אפליה וקיפוח נשים, ובכלל זה נתונים שנאספו באמצעים מדעיים. במאמר הפתיחה של הגיליון הראשון כתבו העורכות רחל אוסטרוביץ, ענת בן ארי ויונה הדרי, את האני מאמינה הפמיניסטי של 'נגה':

הסימן של נגה כפי שמופיע בכתובים עתיקים ביותר הינו סמל האישה. בדומה ללבנה ובדומה לנשים, נגה עוברת מחזורים. היא מתמלאת (הצעירה, הנימפה); היא מלאה (אשה, אם); היא מתמעטת (הזקנה, החכמה) ומתמלאת מחדש. תשעה חודשים נגה הינה כוכב הבוקר (איילת השחר), הכוכב האחרון שנתר בשמיים לפני זריחת השמש. ותשעה חודשים נגה הינה כוכב הערב, הכוכב הראשון שמופיע בשמים לאחר שקיעת השמש. מתוך גאווה נשית אנו מקדישות את עיתוננו לנגה. נגה נולדה מהריון משותף של קבוצת נשים מכל רחבי הארץ. נגה היא ילידת מאמצים של נשים בלבד - אין לה אבות מאמצים. נגה יצאה לאור העולם בדירות פרטיות בלילות לאחר יום עבודה. נגה היא ילידת ההכרה שבעיותינו אינן אישיות בלבד אלא חברתיות. נגה מכניסה למעגל חיינו תחומים שדוחקים אותם אל הפינה. [...] נגה היא במה לביטוי ולהחלפת דעות ולקשר בין נשים. יצא מנגה אור לנשים ותצא כנגה צדקת הנשים.

ב-28 בדצמבר 1986 החל להתפרסם במוסף 'סגול' של העיתון 'חדשות' טור קבוע בשם 'פמיניסט', שהופיע בו ברציפות עד 1991. קובי ניב, כותב

של הטור, היה העיתונאי הישראלי הראשון שהתמסר לנושא ומבחינה זו נחשב לפרוץ דרך. את המאמר 'הפמיניסטי' הראשון שלו פירסם ניב כבר ב-1973 בעיתון הסטודנטים הישראלי 'פי האתון' וותרתו היתה 'בת זונה'. הכתבה עסקה בידיעה שפורסמה ב'ידיעות אחרונות' על תעשיין מסובד שיצא לאסוף במכוניתו יצאנית וגילה לתדהמתו שזוהי בתו. ניב לעג לצביעות ולשוביניסטיזם של ההורים ושל הכתב שהתמקד בכתבה ב'כאבם הגדול מנשוא של ההורים שהם אזרחים למופת', כאשר גילו שבתם היא 'צעירה סוטה', והתעלם מתחביבו המיני של האב. בסיום המאמר כתב ניב:

האב זקוק לזונות, ולכן קשה לשער שהוא מצפה שלא תהיינה כלל זונות. אז מה כל כך נורא בכך שבמקרה גם בתו היא זונה? פשוט מאוד - זונות צריכות להיות 'סתם ילדות' מבית לא טוב, ואילו בתו היא כאמור אשכנזייה מבית טוב עם הורים מכובדים. חברה המקדשת את המוסר המחליא והזנותי הזה היא הראויה לתואר 'סוטה'. ולאב, לאם, לעיתונאי ולשאר הסוטים האמתיים ייאמר: 'בלכתך אל זונה - אל תופתע לפגוש את בתך'.

במחצית שנות השמונים פירסם ניב מאמרי ביקורת על היבטים שונים של השוביניזם הישראלי, ואז קיבל פנייה לכתוב טור קבוע בנושא. חשיבותו וייחודו של הטור היתה לא רק בעצם ההתמקדות החלוצית בנושאים פמיניסטיים, אלא גם בעובדה שכתב אותו גבר. כתיבתו של ניב, שביקר את השוביניזם הישראלי 'מבפנים', היתה אפקטיבית גם משום שהוא היה כבר באותם ימים דמות ידועה בעולם הסאטירה הישראלית (הוא נמנה עם חברת 'ZOO הארץ' המיתולוגית) ומשום שכתבתו התאפיינה בסרקזם נוקב ובביקורת קומוניקטיבית וישירה המטיחה את הדברים 'ישר בפרצוף'. בדרך כלל הגיב ניב לגילויי שוביניזם שהופיעו בעיתונות היומית. להלן טור אופייני:

בידיעה קצרה של סוכנות עת"ם, שהתפרסמה בעיתון 'חדשות', מסופר כי 'קצינת ח"ן ראשית, תא"ל אמירה דותן, אמרה אתמול לתלמידות י"ב מהתק"ם, שאין מקום לקצר את השירות הצבאי לחיילות'. עוד מספרת הידיעה כי אחת התלמידות שאלה 'למה חיילות לא משרתות בתפקידים קרביים', ועל כך ענה תת אלוף אביגדור קהלני, שנכח גם הוא במקום: 'צריך לשאול את הגברים, אם הם רוצים אשה לוחמת. אני, למשל, מעדיף את אשתי עם צפורניים משוחות ואודם על השפתיים, במקום שתסתובב במטבח עם סכין בין השיניים'. אז בואו נראה איזה 'השקפת עולם' מסתתרת בתוך דברי הקצין הבכיר: מה זה? למה 'צריך לשאול את הגברים'? הצבא הוא של הגברים או של אבא שלהם? ואני לתומי חשבתי שהצבא הוא של כל עם ישראל, שלפחות מחציתו הן נשים. [...] אז קודם כל, חבוב - מי שאל אותך בכלל? נערה אחת ביקשה לשרת בצה"ל כחיילת קרבית. זה הכל. היא לא שאלה אותך מה דעתך על אשתך. דבר שני - אם אתם כבר מזכיר את אשתך, אז אני רוצה להבין - אתה משוי לכלבה אפגנית או לחתולה סיאמית? כי אם בן אדם אומר שהוא 'מעדיף את הכלבה שלי' עם צפורניים משוחות, או שהוא 'מעדיף את החתולה שלי' עם אודם על השפתיים - זה נשמע די סביר, אבל להתייחס לבן אדם כאל חיית שעשועים, אדוני הגנרל!'

'כותרת ראשית' היה המגזין הראשון בארץ שהקצה מקום נכבד לנושא הפמיניסטי. בגיליון 22 באפריל 1986, גיליון-נושא שכותרתו היתה 'הפמיניזם בישראל', פורסמו תוצאות סקר של אוניברסיטת בר אילן, שיזמו דפנה יזרעאלי ואפרים תבורי, על עמדות הציבור ביחס לפמיניזם; פרק ראשון בסדרה 'נשים פמיניסטיות הכותבות על בנותיהן'; מאמר של סילביה ביז'אווי 'מדוע אין פמיניזם בישראל'; סקירה של גבי ניצן על ארגוני הנשים בארץ; וריאיון של תום שגב עם צילה שוהם בת ה-91 על פמיניזם בתקופת העליות השנייה והשלישית. במבוא לגיליון כתב העורך: 'פמיניזם הוא גם מבחן לדמוקרטיה. מבחינה זו מצאנו עניין מיוחד בטענה שאין בישראל פמיניזם של ממש ואין סיכוי רב שיהיה. ק, זה מרגיז גם אותנו. כמעט כל מה שאפשר להגיד על פמיניזם ירגיז משהו'. כתב, ולא ידע שתחזיתו הפסימית ביחס לפמיניזם הישראלי לא תתקיים, בין השאר ובאופן פרדוקסלי בזכות העיסוק החולק וגובר של התקשורת בנושא, ובכלל זה גיליונות-נושא בדומה לגיליון זה של 'כותרת ראשית'. כתב העת 'פוליטיקה' הקצה גם הוא גיליון מיוחד לנושא הנשים בישראל. בפתח גיליון יולי 1989, שנכלל בו מאמרים בסוגיות שונות של הפמיניזם הישראלי, כתב העורך גדעון סמט:

מוזר עד כמה מפגרת הגישה לנשים גם אצל אלה המחזיקים עצמם נאורים. השוביניזם של גברים חזירים עדיין חוגג כאן, כמו בכל חברה. אולי רק בעוד שנים אחדות יהיה ברור עד כמה מלזזה, לדוגמא, מודעת המזרנים האומרת 'רק תיגע בה והיא משכבת'. [...] מדהימה באותה מידה, למי שטורח להתעמק מעט בעניין הזה, היא הקהות של גברים רבים כל כך (ואף של נשים לא מעטות) כלפי מצוקות חברתיות ואפילו של האישה בפרטי היום-יום הקטנים כביכול. עד כדי כך מושרשים דעות קדומות והרגלי-ניסוח, שכמעט כל בן-תרבות נכשל בהם אפילו בהיסח דעת. מבחינה זו אנחנו מדברים כאן - בהרבה קולות - על נושא שרק דמה להיות שגור: האמת היא שהוא בלתי מוכר, קורבן של בורות קשה. ממש כמו האישה מאחורי הדלת הסמוכה. אם תחשבו עליה היטב, בתבונה.

כתב העת ה'אפיים' הללו היו גם הראשונים שהחלו לנקש מילים ומושגים מפלים. למשל, הוצאת המושג 'עקרת בית' מאוצר המילים, והחלפת המושג 'בית אב' ב'משק בית', ברוח התקינות הפוליטית - מגמה שנקלטה בהדרגה בשנות התשעים בעיתונות הישראלית החילונית כולה. מושגי של התקינות הפוליטית טרם חדרו ממש לשפה העברית, אבל בשנים האחרונות החלו העיתונות והאקדמיה לאמץ כמה כללי עידון בסיסיים ולסלק מילים וביטויים פוגעים ומכתימים. עצם הדיון הער בנושא התקינות הפוליטית, שממנו עולה גם ביקורת קשה כלפיו, מלמד על המודעות הציבורית ההולכת וגדלה לנושא.

לסיכום חלק זה חשוב לסייג: הפעילויות הרבות שתוארו לעיל אכן מעידות על מגמה של שינוי משמעותי ביחסה של החברה, ובעיקר של האישה הישראלית, לסוגיית מעמד האישה, שהחלה בשלהי שנות השבעים וצברה בשני העשורים האחרונים תנופה. עם זאת, הדרך עוד ארוכה, לא רק בהפצת המסרים הפמיניסטיים, אלא אפילו בחלחול החשיבה הפמיניסטית ללב החברה הישראלית, ובכלל זה לתודעתם של רבים מהמשפילים.

נשים מובילות

תלמידות חכמות

בשנות השישים. עם התייצבות מערכת החינוך הממלכתית. לאחר הזעזוע של קליטת גלי העלייה הגדולים. החלו להיסגר פערי ההשכלה בין בנות

לבנים במגזר היהודי. בסוף שנות השבעים כבר היה שיעור התלמידות בקרב תלמידי בתי הספר היסודיים והתיכונים שווה לשיעור הבנים, ומסוף שנות השמונים ואילך היה שיעור הבנות הזכאיות לתעודת בגרות, מבין הניגשות לבחינות, גבוה מזה של הבנים. יתרון של הבנות בתחום זה הוסיף לגדול: ב-1999 56% מהבנות קיבלו תעודת בגרות לעומת 47% מהבנים שניגשו לבחינות הבגרות. כבר במחקר השוואתי, שפירסם בראשית 1994 הארגון 'פופוליישן אקשן אינטרנשונל' הפועל בווינגטון, נקבע ש'ישראל היא אחת מ-20 המדינות המובילות בעולם בתחום שוויון ההזדמנויות לנשים בחינוך ולמעשה אין בה כל פער בין גברים לנשים בתחום זה'. ארצות הברית דורגה במקום השישי, אחרי צרפת, קנדה פינלנד, נורווגיה ובלגיה.

סגירת הפערים בין המינים בחינוך היסודי והתיכוני הכשירה את הקרקע למהפכת המינים בהשכלה הגבוהה. בשנות השישים היה שיעור הגברים שלמדו באוניברסיטה כפול משיעור הנשים. בסוף שנות השמונים כבר היה שיעור הנשים בקרב הלומדים בשנה הראשונה באוניברסיטאות כמעט זהה לזה של הגברים. השינוי היה לא רק כמותי אלא גם איכותי. בסוף שנות השמונים חל צמצום ניכר של פערים בין בנים לבנות לא רק במדעי הרוח, בעבודה סוציאלית ובחינוך אלא גם במדעי החברה (44% נשים), במדעי הטבע (42% נשים), במשפטים (41% נשים) ובחקלאות (36%) - מקצועות שנחשבו בעבר ל'גבריים'.

עד למחצית שנות התשעים הצטמצם מאוד הפער בין גברים לנשים ואף הסתמן יתרון מזערי לנשים בכמה תחומי השכלה. 1996 כבר היו הישגיהן של נשים בישראל במדרגות השונות של מערכת ההשכלה הגבוהה בארץ גבוהים מאלה של הגברים, למעט שלב התואר השלישי. 1998 היתה השנה הראשונה שבה חציון שנות הלימוד של שני המינים היה שווה (12.4), וגם מספרם של בני שני המינים שלמדו 13 שנים או יותר היה שווה (38%). ב-1999 כבשו הנשים את הבכורה גם בתואר השלישי (50.3%). באותה שנה דיווחה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ש-57% מבוגרי ומוסמכי האקדמיה היו נשים (לעומת 36.1% בתשכ"ד ו-48% בתשמ"ח). רק בשתי מדינות בעולם, נורווגיה ודנמרק, שיעור האקדמאיות היה גבוה באותה עת משיעור בישראל.

הפערים נסגרים גם במקצועות הנחשבים ליוקרתיים, ובהם נשים היו בעבר מיעוט זניח: רפואה, משפטים, פסיכולוגיה, ארכיטקטורה, מינהל עסקים, הנדסת תעשייה וניהול. רפואה היתה אחד המקצועות הראשונים בקטגוריה זו שבו נסגרו הפערים בין נשים לגברים. בסוף שנות השבעים היה שיעור הסטודנטיות לרפואה 20%-30% בבתי הספר השונים. בסוף שנות השמונים היה שיעור 46%, ובשנים 1995-2000 הוא נשאר יציב - 48%.

יש לסייג את הדברים שלעיל ולציין שעדיין קיימים 'גטאות' מגדריים במקצועות אקדמיים מסוימים. נשים ממעטות לבחור במדעים המדויקים ובחלק ממקצועות הטכנולוגיה וההנדסה, וגברים ממעטים לבחור במקצועות החינוך, הספרות והסיעוד, אף שגם כאן מסתמנת מגמה של צמצום הפערים. למשל, בעשור האחרון גדל ב-50% שיעור הנשים הלומדות לתואר ראשון בהנדסה.

מהפכת ההשכלה הגבוהה של הנשים הישראליות משמשת מאץ למהפכת הפמיניזם, לא רק משום שהיא מצמצמת פערים בין גברים לנשים בסמלי סטטוס, בהון אנושי ובמעמד כלכלי, אלא גם משום שהשכלה פירושה מודעות מעמדית וגם נכונות הולכת וגדלה להיאבק להשגת שוויון הזדמנויות.

שוק העבודה לא לגברים בלבד

אחת התופעות הבולטות, אם לא הבולטת מכולן, במהפכת הנשים בעולם המערבי, ובישראל, היא כניסתן של הנשים לשוק העבודה החל בשנות השישים. כאשר שוחררה האישה מן 'הכלא הביתי', לא מעט בזכות המצאת הגלולה למניעת הריון, ששווקה לראשונה ב-1960, היא גם החלה להשחרר מן 'הכלא התרבותי'. כיום, כ-60% מהנשים במערב עובדות מחוץ לבית - כפול משיעור בשנות השישים.

ישראל היתה כאמור שותפה לתהליך הזה, שהחל אחרי מלחמת ששת הימים והואץ אחרי מלחמת יום הכיפורים. הסיבות לעיתוי השינוי בשיעור הנשים בכוח העבודה היו התבגרותן של בנות הדור השני לעול שנות הארבעים והחמישים, המחסור החמור שנצר בכוח העבודה בארץ לאחר מלחמת יום הכיפורים, שהצריך גיוס של כוח עבודה מקרב הנשים, והעלייה ברמת החיים. חשוב להדגיש שרוב הגידול בתקופה זו התרחש בשירות המדינה, בעיקר במקצועות 'האזרחון החדד', כלומר, חינוך, בריאות, סיעוד ורווחה (מורות, גננות, אחיות, מטפלות וכו'), במקצועות פקידותיים (מזכירות, מנהלות חשבונות וכו'), ובמקצועות עזר בתחתית הסולם החברתי (עובדות ניקיון, מטבח ומכבסה, מוכרות וזבניות), המוגדרים כעיסוקים נשיים 'מסורתיים'. ההסבר הניתן להתרכזותן של הנשים בעיסוקים האלה הוא עומס נמוך יותר של שעות עבודה, ובכלל זה האפשרות לעבוד במשרה חלקית, והיותם הרחבה של תפקידי האישה במשפחה, כלומר מצויים בגבולות הציפיות המסורתיות מאישה. מן הראוי לציין כי מקצועות 'האזרחון החדד' לא היו תמיד 'נשיים', על כל פנים לא כולם. ב-1956, 19.8% מכל הנשים המועסקות עבדו בשיחות החינוך הבריאות והרווחה, ב-1961 עלה שיעור ל-25.9% ונשאר ברמה זו גם ב-1972, ב-1977 הוא עלה ל-32.6%. ענף החינוך, שהיה גבר בחוב בתקופת היישוב (61.3%) נהפך לנשי בחוב בשנות השישים, וב-1977 כבר היו הנשים 71.3% מכוח העבודה בחינוך.

ענף נוסף שחלה בו עלייה משמעותית במספר הנשים בשנות השישים והשבעים הוא ענף הפיננסים (בנקים, קרנות ביטוח ופנסיה, וכדומה). דא עקא חוב הנשים בענף הזה עבדו ועדיין עובדות בתפקידי פקידות, שאינם מחייבים שעות עבודה ארוכות. ב-1961 היו הנשים 35.9% מהעובדים בענף זה, וב-1977 עלה שיעור ל-53.7%. חשוב להדגיש שהמקצועות הפקידותיים אמנם איפשרו לנשים רבות לצאת לעבוד מחוץ לבית, אך מחובר במקצועות בעלי יוקרה נמוכה ואפשרויות קידום מוגבלות ביותר.

אחרי 1975 הוסיפו שיעורי ההשתתפות הנשים בכוח העבודה לעלות בקצב מהיר. בשנים 1975-1997 גדל שיעור זה מ-10% (מ-33% ל-46%).

שיעור הנשים העובדות גדול עוד יותר בקרב נשים צעירות (למעלה מ-60% בממוצע בגילים 24-54 ב-1995, לעומת פחות מ-30% ב-1967) וכן בקרב הנשים המשכילות (יותר מ-80% מהנשים שלמדו שלוש עשרה שנים ויותר נכנסו לשוק העבודה). בדו"ח מקיף של 'שדולת הנשים', שהתפרסם ב-2001, נמסר כי שיעור הנשים המועסקות כיום מגיל 15 ומעלה הוא 47.3%, כמעט כפול משיעורן לפני ארבעים שנה, אף שהוא עדיין נמוך משיעור הגברים המועסקים במשק - 60.5%. יתרה מזו, בתחילת שנות השישים והשבעים התבטא הגידול בכוח העבודה הנשי בשיעור הנשים העובדות בעבודה חלקית, ואילו משנות השמונים ואילך עלה שיעור הנשים המעדיפות עבודה במשרה מלאה, ובשנים 1987-1997 עלה מספר שעות העבודה של נשים בכ-77%. בהשוואה למדינות המערב האחרות, ישראל ממוקמת באמצע טבלת שיעור הנשים בכוח העבודה: מתחת לקבוצה המובילה, שבה מצויות ארצות סקנדינביה, ארצות הברית, קנדה, יפן, אוסטרליה, ועוד מספר מדינות, ומעל למדינות כאירלנד, בלגיה, ספרד ואיטליה.

את הגידול בשיעור הנשים בכוח העבודה במשק, שהיה מקיף עוד יותר אילו עבדו הנשים החרדיות והערביות תהליכים זהים לאלה שעבדו הנשים החילוניות והמסורתיות, יש לסייג במספר נתונים שמפרסמת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ומוסדות מחקר אחרים. ראשית, שיעור העובדות במשרה חלקית מכלל המועסקות עדיין גבוה למדי בישראל (יותר מפי שלוש מהגברים). שנית, כמחצית מהנשים העובדות מרכזות עדיין במשלחי יד נשיים מסורתיים: מורות, אחיות, עובדות חוזה וסעד, מזכירות, זבניות ועובדות נקיון ושירותים למשק הבית. שלישית, מרבית הנשים בישראל (למעשה משני שליש) מועסקות כשכירות.

עם זאת, המגמה הכללית של כניסה מסיבית של נשים לשוק העבודה עומדת בתוקפה והיא משמעותית ביותר לתהליך הפמיניזציה של החברה הישראלית. הגורם הראשון ליציאת נשים לעבודה הוא 'העלייה ברמת ההשכלה בכלל האוכלוסייה ובייחוד בקרב הנשים, שהעלתה את שכן של הנשים המשכילות, כתמורה להשקעתן ב"הון האנושי" שלהן. תמריץ זה של שכר עבודה גבוה, יחד עם הרצון להגשמה עצמית והאתגר המקצועי, מסבירים את רוב העלייה בהשתתפות הנשים בכוח העבודה'.

הגורם השני הוא הגמתן של שעות העבודה ומקום ביצוע העבודה שאיפשרו לאישה לצאת לעבודה ובה בעת לטפל בילדים ולנהל את משק הבית. הגמשה זו מקורה באימוץ דפוסי עבודה קפיטליסטיים, כגון שכר דיפרנציאלי, חוזה אישי ועבודה לפי שעות, בהתפתחות תחומי תעסוקה חדשים המתאימים לעבודה מהבית, כגון מכירות, שיווק, טלמרקטינג, קוסמטיקה, כתיבה ועריכה ספרותית, הנהלת חשבונות וגרפיקה, ובחירת הטכנולוגיה הממוחשבת. תוצאת הלואי, הלא סימפטית בלשון המעטה, של הגמת שעות העבודה היא כמובן העומס העצום שהוטל על הנשים.

הגורם השלישי הוא תהליך הקפיטליזציה של המשק הישראלי. השפע במוצרי הצריכה בחנויות ומודלים של צרכנות אמריקאית שהפיעו בתוכניות הטלוויזיה המיואבות דירבנו נשים לצאת לעבודה משום שהם יצרו לחץ חברתי לצרוך טובין והעלו את הוצאותיה של המשפחה הישראלית הממוצעת.

הגורם הרביעי הוא שינויים בנורמות הקשורות בהקמת משפחה, בטיפול בילדים ובניהול משק הבית. מאמצע שנות השבעים ועד 1997 עלה הגיל הממוצע של הנישואים הראשונים של שני המינים בכ-2.5 שנים: 24.7 בקרב נשים ו-27.3 בקרב גברים, וגם גיל הולדת הילד הראשון עלה בהדרגה. תופעה זו בולטת במיוחד בקרב נשים שבחרו במקצועות הנחשבים לקריירה. בד בבד נמשכה מגמת הירידה במספר הלידות, שהחלה בשנות השישים והתייצבה עד מחצית שנות השמונים על 2.7 לידות בממוצע לאישה היהודיה. דחיית גיל הנישואים וגיל הולדת הילד הראשון איפשרה לאישה לרכוש השכלה ומקצוע לפני שהיא נכנסה למחויבויות משפחתיות. הירידה במספר הצאצאים הפחיתה מעול עבודות הבית ובכך הקלה על הנשים לצאת לעבודה. בה בעת התרחב משמעותית אפשרויות הטיפול בתינוקות מחוץ לבית שגם הן עודדו את האישה לצאת להתפרנס: מעונות יום ופעוטונים, שהוקמו ביזמת ארגוני הנשים ויצ"ו נעמ"ת ו'אמונה'; משפחתונים וגני טרום חובה פרטיים; ובתי ילדים בקיבוץ המאפשרים קליטת עירונים. מובן שהתהליך היה גם הפוך: מאחר שיותר נשים יצאו לעבודה הופיעו יותר פתרונות. גם הבעלים החלו לסייע יותר בטיפול בילדים ובעבודות הבית, כתוצאה מנורמות מגדריות חדשות.

זאת ועוד, אביזרי הבית השונים - מכונת כביסה, מכונת יבש, שואב אבק, מדיח כלים, בלנדר ומיקרוגל - נעשו בשנות השמונים מוצרי צריכה המוניים והפחיתו את הזמן הממוצע הנדרש לביצוע עבודות הבית. גם שכלולים טכנולוגיים קטנים לכאורה הפחיתו באופן משמעותי את מספר שעות העבודה בבית ובטיפול בילדים ונשים רבות ניצלו את הזמן שהתפנה לעבודה במשרה חלקית וללימודים. כך, למשל, חולצות, סדינים ומגבות מחומרים גמישים כטריקו, דיון ואקרילן, החוסכים גיהוץ; נייר אלומיניום לריפוד תבניות אפייה המונע הידבקות האוכל וחוסך זמן שטיפת כלים; מגבות נייר חד-פעמיות שהחליפו את מגבות הבד המצריכות כביסה; דטרגנטים משוכללים לכביסה ולניקוי הבית המאיצות את קצב הקירצוף; חיתולים חד-פעמיים, המזרזים את קצב החיתול ומבטלים שעות ארוכות של כביסה (חיבורי הסקוטש המהירים, שאינם מצריכים קואודינציה עדינה, מאפשרים לבעל לסייע בחיתול); ומזון לתינוקות באבקה ובצנצנות, החוסך שעות הנקה ומאפשר גמישות בהזנת התינוק.

הגלגלות למניעת היריון, מכשיר הבדיקה העצמית לאימות היריון, הטמפונים והתחבשות ההיגייניות, שהיו בשני העשורים האחרונים למוצרים זולים ושווים לכל נפש, גם הם שיחררו בהדרגה את האישה הישראלית ממגבלות גופניות וחברתיות ומאי-נוחות, והקלו על השתלבותה בשוק התעסוקה. זאת ועוד: החלפת המכולת והצרכנייה בסופרמרקט ובקניון שינתה את אופי קניית המוצרים הביתיים מעיסוק נשי מובהק לבילוי משפחתי פופולרי משותף, ואף ליעוץ גברי, וכך חל שינוי מסוים בחלוקת התפקידים הלא שוויונית בבית. גם הבישול הביתי - מעזה המסורתית של האישה - עבר דמוקרטיזציה באמצעות התפתחות תעשיית ספרי הבישול, שסייעה ודחפה גברים ללמוד לבשל בעצמם. כך גם צמיחת מזללות המזון המהיר והמזון התעשייתי המוכן הפחיתו את מעמסת הבישול הביתי מהנשים.

הכניסה המסיבית של נשים לשוק העבודה יצרה דינמיקה נורמטיבית, ששינתה את מעמדן של הסטטוס 'עקרת בית'. היום מושג זה לא רק נעלם כמעט מהזרעון ומהשיח הציבורי, אלא נעשה ממקור של גאווה למשהו שנמנעים מלהתדר בו. הנה כי כן, במחקר שערכה הסוציולוגית רינה שחר ב-1997, שנעד לבדוק עמדות של זוגות צעירים בנושאים שונים, השיבו 90% מהנשאלים בחיוב לשאלה אם אישה צריכה לעבוד כמו גבר. מהמחקר עלה כי בתוך פחות מרבע מאה נהפך הסטטוס של 'עקרת בית' לסטטוס המציין בדרך כלל מעמד כלכלי והשכלתי נמוך. עם זאת, חשוב

להדגיש כי את עבודות הבית עדיין עושות בעיקר נשים, אף שגם בתחום זה ניכר בשנים האחרונות שינוי הדרגתי וגברים רבים יותר שוטפים כלים ורצפות, מורידים את הזבל ועוד. לאחרונה אף דווח בתקשורת על הופעתו של House Husband - תופעה שולית המצויה בקוטב הסקלה ההתנהגותית, אך עצם נכחותה מלמדת על עומק השינוי והיקפו.

'נשות קריירה'

בד בבד עם העלייה בשיעור השתתפותן של נשים בכוח העבודה ניכרת עלייה, אמנם מתונה בהרבה אך חשובה לא פחות, בכניסת נשים למסלול של קריירה, כלומר משרות המאופיינות במסלול קידום רציף והכרוכות בשכר ופרסטיז'ה גבוהים. תחומים יוקרתיים, כגון משפטים ורפואה, שהיו בעבר על טהרת הגברים, חדלו להיות גבריים מבחינה סטטיסטית והיו לעיסוקים בלתי מופרדים במונחי מיגדר. מקצועות מסוימים אף עברו משליטה גברית לשליטה נשית. כך, למשל, פרמקולוגיה, טכנאות כימית, וראיית חשבון. גם בתחומים שהיו עד לפני זמן קצר כמעט מחוץ לתחום לנשים, כמו תעשיית ההיי-טק, ניכר תהליך של גיזול עקיב, אף שאיטי יותר, בשיעור הנשים המועסקות בהם.

יש לסייג ולומר שמחקרים עדכניים 'מצננים' במעט את התלהבותנו מהשינוי, שכן הם מלמדים כי במקצועות המשפטים והרפואה, למשל, בתקופת ההתמחות (הגיל שבו נשים מקימות משפחה) ובמהלך הקריירה המקצועית הפער בין נשים לגברים גדל ומסתמנת הייררכיה פנים מקצועית שבה נוצרת הבחנה מעמדית בלתי פורמלית בין נשים לגברים. כלומר נוצר סגרגציה לתת-התמחויות יוקרתיות יותר שבהם לגברים יש רוב בולט.

עם זאת, אין ספק שהמילה 'קריירה' מאבדת מהאסוציאציה הגברית שלה ונהפכת עם הזמן לקוד של שאפתנות לגברים ונשים כאחד. גם המילה 'ניהול' כבר אינה מיוחדת, כבעבר, לגברים בלבד. הנה כי כן, ב-1975 היו בישראל כ-2,520 מנהלות (7% מעמדות הניהול) וב-1995 כ-18,400 (19%). אחד הארגונים הראשונים שהחל במינוי אינטנסיבי של נשים לעמדות ניהול בכירות היה רשת ה'קו אופ'. ב-1989 כבר היו ברשת 11 מנהלות סיניפיים, מקצתם סיניפיים מרכזיים, ו-40 סגניות. גם ענף התיירות והתעופה - משרדי נסיעות, חברות תיירות ונפשו ופיוצא באלה - מאופייני ברובי נשים בתפקידי מפתח.

מקומן של הנשים אינו נפקד היום גם בעמדות הניהול של תעשיית ההיי-טק, הנחשבת לתחום התעשייתי בעל הסטטוס הגבוה ביותר. מסקר שערכה התאחדות התעשיינים ב-1997 בקרב 152 חברות מתחומי ההיי-טק עלה שכ-14% מכלל המנהלים בתעשיות אלו היו נשים. 44% מהחברות הגדולות בתחום זה העסיקו באותה שנה יותר ממנהלת אחת. עוד נמצא בסקר כי לכשני שלישים מהמנהלות השכלה אקדמית, למחצית תואר בהנדסה או במדעים מדויקים. גילן הממוצע הוא 39 שנים, 77% מהן נשואות. בשלהי 1999 דיווח 'פורום המנהלות בתעשייה' - גוף שהוקם ב-1993 בהתאחדות התעשיינים כדי לקדם את מעמדם של המנהלות בתעשייה ובכלל הסקטור העסקי - כי בשלוש שנים האחרונות (1999-1996) גדל מספר המנהלות בתעשיית ההיי-טק לחמישית ממספר המנהלים בתחום זה.

אחד מאותות השינוי במעמדה של האישה הישראלית בעמדות הניהול היה הוצאתו לאור של העיתון 'ליידי גלובס' בשלהי שנות התשעים. בדרך כלל, עיתון בא לעולם כאשר צומחת מסה קריטית של קוראים פוטנציאליים, ולכן הופעתו של המגזין משמש ציון דרך לא רק תקשורתי אלא גם סוציולוגי.

נשים כבר אינן קרויז גם בתחום היזמות העסקית. במחקר בינלאומי משווה על יזמות עסקית בעשר מדינות מפותחות נמצא שהיחס בין גברים לנשים הפותחים עסק כלכלי חדש בישראל הוא 100 לעומת 64 (החוקרים הישראלים שהשתתפו במחקר היו מירי לרנר ויוסף אברהמי מאוניברסיטת ת"א). בארצות הברית היחס הוא 100 לעומת 60 ובקנדה 100 לעומת 51. גם בתחום יזמות הסטארט-אפ התחרותית יש כבר סיפורי הצלחה גדולים. כך, למשל, רחל דביר שבנתה את חברת 'בשן' ומכרה אותה לחברת 'פורמולה' בשני מיליון דולר; לאה אטד, מנכ"ל 'קומפח', שפיתחה חברה שמנתה בראשיתה ארבעים עובדים לחברה שעובדים בה למעלה ממאתיים עובדים; חת אלון, המנכ"ל והמייסד של חברת 'נטוויז'ן' המצליחה. רוני וייס, שפחות משלוש שנים אחרי שייסדה את חברת התוכנה שלה 'פנרמה' מכרה אותה לחברת מיקרוסופט ב-20 מיליון דולר, והיתה בן-לילה לכוכבת גדולה בעולם ההיי-טק הישראלי.

הלגיטימציה והיעידוד לקריירה נשי מוצאים את ביטויים במינוי נשים לעמוד בראש מערכות ארגוניות שבעבר איישו אותן גברים בלבד. בעבר נשים מעטות הגיעו לעמדות בכירות בארגונים ובמוסדות ציבוריים מרכזיים. למשל, חנה לזין נבחרה לראשות עיריית ראשון לציון ב-1956; חוה ענבר היתה לשופטת הצבאית הראשונה בעולם וחלוצת הנשים ב"פ"ם בתחילת שנות השבעים; זהבה ליבוביץ היתה הקצינה הראשונה במשמר הגבול ב-1972; ורננה גוטמן היתה למנכ"לית הראשונה של משרד ממשלתי, משרד מבקר המדינה, ב-1972. בסקטור הפרטי המצב לא היה שונה. הארכיטקטית דורה גד (ילידת 1912) שהקימה וניהלה משרד גדול לעיצוב פנים, התעשיינית יונה אושפיז (ילידת 1922), שהקימה וניהלה יחד עם בעלה ולאחר מותו מפעל לייצור מנעמים חשמליים, התעשיינית אידה זיידלר (ילידת 1926), שהקימה את אימפרית 'יוסוקי', הפרסומאית אולי קאופמן (ילידת 1909), שהקימה את חברת הפרסום הגדולה 'או.קי', ומפיקת הסרטים מרגוט קלאוזנר (ילידת 1905), מחלוצות הקולנוע הישראלי ומי שהקימה וניהלה את 'אולפני הרצליה' (בית היוצר למאות יומנים, סרטים תיעודיים, סרטי עלילה והפקות טלוויזיה) - אלה היו בודדות במובןן, ויצאות מן הכלל שהיעידו על הכלל.

היום התמונה משתנה במהירות והנשים כובשות מדי שנה עוד ועוד עמדות בכירות. פרקליטות ושופטות, ובכלל זה בבית המשפט העליון; רופאות בכירות ומנהלות מחלקות בבתי חולים; קצינות בכירות במשטרה ובשירות בתי הסוהר; מנהלות בנקים; עורכות מוספים, הוצאות לאור וכתבי עת; פרופסוריות, ראשי חוגים, דיקניות ונשיאות במוסדות להשכלה גבוהה; שגרירות, קונסולות ודיפלומטיות; מנהלות בכירות בחברות תעשייה ובתאגידים; ראשי ארגונים חברתיים, מפעלים ועמותות ציבוריות; במאיות, מפיקות ומנהלות בתחומי אמנות שונים; קולנוע, בידור, תיאטרון וטלוויזיה; אוצרות של מוזיאונים; מנכ"ליות של משרדי ממשלה - אלה רק מקצת מעמדות המפתח של 'הקסטה הגברית', שהיו בעבר חסומות לחלוטין לנשים והולכות ונפתחות בהדרגה. חשיבותם הסמלית של מינוי נשים למשרות בכירות היא עצומה, משום שהם 'שוכרים את' תוקפת הזכוכית המגדרית'

בתחום הניהול הבכיר ויוצרים מקדם ניעות חברתית וכלכלית לעתיד - מעין מגדלור ערכי המסמן לאלפי צעירות אופק חדש של ציפיות עצמיות, בבחינת 'אם היא יכולה גם אני יכולה'.

כניסתן של נשים לעמדות ניהול בכירות ולסטטוס בעל מוניטין גבוה מתאפשרת לא רק בשל השינויים בשדה ההשכלה ובשוק העבודה, אלא גם בשל השינויים בציפיות חברתיות של נשים וגברים ובתפיסות הנורמטיביות של קידום ומינוי. למשל, החשיבות שיוחסה בעבר לשיקולים פוליטיים במינויים לעמדות בכירות במשק, בעיקר ההסתדרותי והממשלתי, הולכת ופוחתת. ישראל נהפכת לחברה הישגית שבה 'סטטוסים שיוכיים' נעשים פחות ופחות רלוונטיים בבחירת אנשים ובקיזומם המקצועי, ותהליך זה מקל על נשים להגיע למשרות בכירות. גם החוק מסייע בתחום זה. מאז התיקון לחוק החברות הממשלתיות ב-1993 עלה שיעור הדירקטוריות בהן מ-2% ל-30%! השינוי המשמעותי החל בעקבות עתירתה של שדולת הנשים בישראל לבג"ץ, שהעניק בפסיקתו משנה תוקף לחוק החדש. החוק השפיע גם על מינוי נשים לדירקטוריות בשוק הפרטי. ב-1994 כבר השתתפו 54 דירקטוריות במועצות מנהלים מ-700 דירקטורים שפעלו בארץ. באותה שנה השתתפו 40 נשים בקורס דירקטוריות.

אולם גם פה יש לסייג ולהדגיש: הנשים מהוות כ-46% מכוח העבודה במשק הישראלי, אך מאיישות כחמישית מהמשרות הניהוליות בדרגות הביניים, ובתפקידי הניהול הבכירים שיעורן הוא 2%-5% בלבד (בתפקיד מנכ"ל יש עדיין רק בודדות). ח"ח שדולת הנשים, שהתפרסם ב-2001, מונה שורת מחסומים שעדיין עומדים בדרכן של הנשים לצמרת העבודה והקריירה. למשל, התכונות הנדרשות להצלחה בתפקידי ניהול הן דומיננטיות, יוזמה וכשר מנהיגות, המזוהות עדיין בעיקר עם גברים. הדו"ח גם מציין שהסטריאוטיפים המגדירים הקיימים בספרי הלימוד, בטלוויזיה ובפרסומות עדיין שרירים וקיימים ואינם מעודדים דיים את הבנות לשאוף להשתלב במקצועות תחרותיים, כפי שהם מעודדים את הבנים. הדו"ח גם מותח ביקורת על הנשים שאינן ממהרות לסייע לנשים אחרות ולתמוך זו בזו, והדבר בולט במיוחד אצל הנשים 'שעשו את זה'. נשים לא רבות הן הבעלים של עסקים קטנים עצמאיים. יתר על כן, רב העסקים האלה מצויים בתחום המסחר והשירותים הנחשבים לנשיים.

הנתונים הסטטיסטיים מלמדים כי ככל שעולה רמת ההשכלה והוותק, ק גדל הפער בין נשים לגברים: שיעור הנשים יורד עם הטיפוס שלהן במעלה סולם היוקרה והכוח התעסוקתי. לדוגמה, באקדמיה בדרגות 'פרופסור חבר' ו'פרופסור מן המניין' שיעור הנשים קטן בהרבה משיעור בדרגות הנמוכות יותר של 'מרצה' ו'מרצה בכיר'. כך, למשל, באוניברסיטה העברית כ-10% מן הפרופסורים הן נשים (51 מ-485), באוניברסיטת תל אביב 8% (40 מ-500), ובאוניברסיטת בן גוריון 7% (14 מ-201).

בתחום הרפואה התמונה דומה: שיעורן של הנשים בקרב ראשי המחלקות וסגניהם בבתי חולים נמוך בהרבה משיעורן בקרב חפאי המחלקה מהשורה. כך גם בתעשייה: בקרב מנהלי מפעלים גדולים שיעורן של הנשים קטן משיעורן בדרגה של מנהלי ייצור מדרג הביניים. סייג נוסף למגמת כניסתן של הנשים למשרות ניהול הוא שתהליך זה חל בעיקר ברובד המבוסס (שחבו אשכנזי), ואילו ברבדים האחרים הפער לא הצטמצם ובתחומים מסוימים אף גדל.

אולם סייגים אלו אינם סותרים את המגמה הכללית שתוארה לעיל, שכן תמורות ריבודיות הן מטבען הדרגתיות והתפשטותן ממרחם הפירמידה לבסיסה נמשכת לעתים שנים ארוכות ואפילו זוחות. חדירת ההדרגתיות של נשים לעמדות בכירות בחברה קשורה לא רק לשינויים במעמדה של האישה ובדימויה העצמי, אלא גם להתפתחות 'אבולוציונית' מעניינת שחלה בתחום העבודה והניהול בעולם הקפיטליסטי. מדעני החברה, הארגון ומינהל העסקים בארצות המערב החלו לגלות בהדרגה, כבר בעשורים הראשונים של המאה, את החשיבות הכלכלית של טיפוח המרכיב האנושי בארגון. לאחריה, עם התפתחות תעשיית ההיי-טק, המבוססת על הון אנושי ושיתוף פעולה יצירתי, ועליית האתוס הדמוקרטי, החלה להעמיק ההכרה המדעית בעולם המערבי ואחר כך גם בישראל בערכו הכלכלי של סגנון הניהול וההנהגה ה'נשי' האנטי-סמכותי והאנטי-היררכי, המדגיש איכויות ומיומנויות 'נשיות' מסורתיות, כמו הקשבה, פשרה, שיתוף פעולה, אמפתיה וגמישות. תהליך זה עשוי לסייע לנשים להשתלב בדרגות הבכירות בארגון.

העבודה שחברות הסטארט-אפ אינן חברות גדולות תומכת בדפוס העבודה ה'נשי', האנטי-היררכי. מאלפים בהקשר זה דבריה של מרילין פרנץ: 'מוסדות גבריים הם בראש וראשונה הירארכיים. הירארכיה היא סולם שלבים או פירמידה, המתנהלת באמצעות כפייה, עוצמה וסמכות. [...] ישנם ארגונים שאינם הירארכיים. אלה תמיד קטנים, ומנהלים על פי רוב בידי צעירים. [...] בארגונים מעין אלה קיימת לעתים דמוקרטיה מסוג מסוים, שבמסגרתה חש כל חבר שהוא ראשי להציע הצעות ולהביע את דעתו בחופשיות ואולי אף למתוח ביקורת מתונה על שיטות העבודה, על האווירה ועל היחס לעובדים. ביחידת עבודה קטנה מעין זו מיטשטשים לפעמים גם הבדלי העוצמה'.

אם לא יחול בעתיד שינוי בלתי צפוי, אפשר לנבא שתהליך זה יואץ בעשורים הבאים. דור של נשים שרכשו את השכלתן בשנות השמונים והתשעים (כבר ב-1998 היו הסטודנטיות 50% מכלל התלמידים למשפטים) צפוי להתקדם בסולם הקריירה. הוא יוסיף 'לכבוש' קרוב לוודאי (במספרים מוחלטים ויחסיים) משרות גבריות בכירות, ויציב רף של ציפיות עצמיות לדורות של נשים צעירות שיבואו בעקבותיו. למעשה, ה'כיבוש' כבר החל, ובתחומים מסוימים הוא אף מהיר מאשר נצפה בתחזיות רבות. דוגמה מובהקת היא מערכת השיפוט, שהקדימה את המערכת האחרות. רק לפני כשני עשורים (ב-1977) מונתה האישה הראשונה לשופטת בבית המשפט העליון (מרים בן פורת). באותה שנה כיהנו בכל בתי המשפט המחוזיים בארץ רק 6 שופטות מ-67 שופטים (9%), ובבתי המשפט השלום 7 שופטות מ-100 שופטים (7%). כעבור שני עשורים בלבד (ב-1998) כבר ישבו בבית המשפט העליון שלוש שופטות (21%), בבתי המשפט המחוזיים 32 שופטות (32%) ובבתי המשפט השלום 108 שופטות (41%). בשנת 2003 מין 498 שופטי ישראל בבתי הדין והארכאות השונים, 232 היו נשים, כמעט 50%. גם בפרקליטות המדינה מאיישות נשים משרות רבות, בתוך בכירות ביותר, והתפקיד הרם של פרקליטת המדינה נתון בידי עדנה ארבל.

צעירות עם רשיון נהיגה

בשלהי שנות השבעים התרבו הסימנים לצמיחתו של דור חדש של נשים ישראליות צעירות - עצמאיות, הישגיות ואסרטיביות מהנשים בדורות הקודמים. מחקר מעניין המעניק להבחנה זו תוקף אמפירי הוא מחקרה של הסוציולוגית חנה מיבר מאוניברסיטת תל אביב. מיבר אספה וניתחה מדגם של 1800 מודעות שידוכים שהתפרסמו בעיתון 'מעריב' בשנים 1949-1978 (נדגמו 60 מודעות מכל שנה, בארבעה מועדים קבועים, 15 מודעות בכל מועד). הנחת היסוד התיאורטית שלה הייתה שמודעות שידוכים יכולות לאותת על שינויים בדימויים העצמיים ובמדדים האישיים של ה'שיו' החברתי אצל גברים ונשים, משום שהן מהוות צורה ספציפית של הצגת העצמי ושל ציפיות מבן/בת הזוג. הגם שמודעות השידוכים מתומצתות וסכמטיות ואינן כוללות מכלול שלם של רשמים הנחוץ כדי ליצור קשר, והגם שהן משקפות את השקפתם של רק מקצת מהאנשים הפועלים ב'שוק הנישואים' (שהרי מדובר באנשים שבדרך כלל לא הצליחו במשימתם בדפוס החיזור המקובלים), יש להניח שהן מתאימות בתוכן לטרמות החלות על הציבור הרחב של מחפשי בן/בת זוג כיוון שהן פונות לשוק הרחב של הרחוקים והרווקות. אחד הממצאים המעניינים במחקרה של מיבר הוא שבשנות החמישים והשישים היו הדרישות של הנשים והגברים מקוטבות, ואילו בשלהי שנות השבעים הצטמצמו ההבדלים ובני שני המינים החלו לחפש אותן תכונות זה אצל זה. כמו כן נמצא שהצטמצמו ההבדלים בין הדימוי העצמי של האישה לדימוי העצמי של הגבר. תכונות שנחשבו בעבר ל'גבריות' יותר (גיל, מצב כלכלי, רכוש, מקצוע, סידור בעבודה, ותק בארץ) החלו מיוחסות גם לנשים.

את התמורה בתדמיתה ודימויה העצמי של האישה, בתפקידי המגדר ובדפוס ההתנהגות הטיפוסיים של נשים יש לזקוף בעיקר לדור השני של ילידות הארץ (ילידות שנות החמישים והשישים) שגדלו במשפחות מבוססות ומשכילות ו'יצאו לחיים' בשלהי שנות השבעים. אלה צעירות - אשכנזיות ברובן - שהתבגרו עם הג'ונס, הטמפון, הגלולה למניעת הריון, הטלוויזיה המשפחתית, מחשב הכיס והמחשב האישי, הרוק המערבי, הקולנוע האמריקני והצרפתי (סרטים שהציגו מודלים חדשים של נשיות פוסט-מודרנית, כדוגמת הסרט 'תלמה וולאיז'). נשים אלה חוו כבגרות צעירות את המהפך הפוליטי והכלכלי בישראל, את תחילת שקיעת האידיאליזם הציפני (מלחמת לבנון, האינתיפאדה וכו') ואת התפתחות תרבות הפנאי והשפע הקפיטליסטית.

הערכים הפמיניסטיים עיצבו, לפחות באופן חלקי, את דמותן והשקפת עולמן, לא מעט בשל העובדה שפמיניזם יכול לצמוח ולהתפתח בחברת פנאי ובחברה טכנולוגית, שבה חלוקת התפקידים המסורתית בין גבר לאישה איננה פונקציונלית כבעבר. דור זה, שרבות מבנותיו ערכו את טקס חניכותן בקבלת רשיון נהיגה (מאץ וסמל נוסף של עצמאות אישית) ובטיול תרמילאי עצמאי לדרום אמריקה או למזרח הרחוק, הוא למעשה הדור הראשון של הנשים הפוסט-צבריות ששונן, לא בהכרח בכונה מודעת, את דמותה המסורתית של הצברית מ'התנעה', עם הקוקו, החאקי, חולצת הפלנל, הכפייה על צוואר, קובץ שירי רחל ומחברת פזמוני שירה בציבור בתרמיל, ואגב כך הפנימו באישיותן מרכיבים פמיניסטיים. זהו הדור הראשון של נשים, אשר בעידודן, בהשראתן ובטיפוחן של האימהות שלהן עידנו את תפקידי ה'עזר כנגדו' בבית ובעבודה ולא הסתפקו עוד בעבודות ללא קידום ובמשרה חלקית. האימהות, ששאפו שבנותיהן יגשימו את החלומות והמאויים שהן עצמן לא יכלו לממש, נתנו לבנותיהן חינוך מגדרי מתון בהרבה מהחינוך השמרני שעל פיו הן חונכו בילדותן. למשל, הן לא הקנו להן את מיומנויות הבישול והאפייה, הסריגה והתפירה, ובמקום משחקי בנות בחדר העדיפו שישתתפו בפעילויות של תנועות הנוער בחוץ.

המחשה למסרים החדשים שבנות דור זה החלו להיחשף אליהם, כבנות וכאימהות צעירות, אפשר למצוא במדריך למתבגרת שיצא לאור בעברית בתשל"ז וזכה לפופולריות רבה (הספר הוא תרגום מגרמנית שאוריאל אופק וד"ר מרים הלוי התאימו לקוראות הישראליות). שלא כמדריכים שהתייחסו אל המתבגרת בפטרונות והרבו לנזוף בה, כאן הנימה היתה, לשם שינוי, אמפתית ונותנת כבוד לאישה. המדריך הזה כלל גם מסרים פמיניסטיים מפורשים:

אולי קראת פעם שאישיותה של האישה מתפתחת רק בשיתוף עם בעלה וילדיה. הדבר נכון רק במידה מסוימת. ראשית, גם אשה לא משווא יכולה להיות אישיות, ולפעמים דווקא בגלל היותה לבדה. אומנם נכון שהאישה - וגם הגבר - מגיעים לפעמים לבלשות אחרי נישואיהם, אבל כך או כך יהיה זה משגה אם תדחי את פיתוח אישיותך עד שגיעי 'הגבר האמיתי' שיהפוך אותך לאישיות - כפי שזה היה מקובל פעם. [...] למעשה תלוי הדבר בהתעניינותך ובכשרונותך - באלה שכבר ידועים לך וגם באלה העשויים להתגלות תוך כדי הכשרתך המקצועית. הדבר החשוב ביותר הוא בטחונך העצמי; ואם את חושבת על מקצוע שעדיין נחשב ל'גברי', התעלמי מדעות קדומות, לפיהן מקצועות מסוימים, וכן הקידום בהם, הם נחלתם של הגברים. אם את רוצה, למשל, לפנות למכניקה עדינה, תהיי 'גבר' ואל תאמיני לאומרים לך, כי 'מקצוע זה מיועד לגברים בלבד'. [...] רק גברים בעלי דעות קדומות עדיין מאמינים היום שקיים הבדל עקרוני בין אינטליגנציית הגבר לזו של האישה. הצרה היא שיש עדיין נשים ונערות רבות הדבקות באמונתן בהבדל כזה, מאחר שדורות רבים של נשים חונכו לחשוב כך.

ואכן, דור הבנות הפוסט-צבריות הוא דור של בחורות הישגיות, שההשכלה הגבוהה היתה עבורן, לראשונה בתולדות הנשים בארץ, מסלול טבעי ומוכן מאליו. הן ראו ומוסיפות לראות בגידול ילדים ייעוד מרכזי בחייהן, אך כבר לא את תמצית קיומן. דור זה החל להתבלט בחברה בשלושה תחומים עיקריים, ובמסגרתם ביצע במהלך שנות התשעים מהפכה מעמדית של ממש: שדה המשחק (תיאטרון, קולנוע, טלוויזיה), שדה הספרות ושדה התקשורת הכתובה והאלקטרונית.

במרכז הבמה

לתיאטרון העברי היה תפקיד חשוב בקידום תדמיתה של האישה העבריה בתקופת היישוב ובעשורים הראשונים של המדינה, וביצירת מודל התנהגות של אישה עצמאית ואסרטיבית יותר. התיאטרון היה אחד השדות הראשונים והבדדים בישראל שהצמיח גיבורות תרבות: שחקניות ובמאיות, נשים ששמן מוכר והן מוערכות לא רק על ידי חובבי התיאטרון המושבעים אלא על ידי הציבור הרחב. בתקופת היישוב היו אלה שחקניות כמו רזה ליכטנשטיין, מרים אליאס, מרים ברנשטיין-כהן, רחל מרכס, אידה צורית, שושנה זארא, ומעל סף חנה חבינא, הדמות הבולטת ביותר בתיאטרון בתקופת היישוב וראשית המדינה.

חבינא מלדה במינסקי, חסיה, ב-1892 למשפחה חסידית. בקורס לגנות עברית בורשה היא הכירה את נח צמי שייסד שם את להקת 'הבימה העברית' מטעם אגודת 'חובבי שפת עבר', והוא הזמינה להשתתף בהצגה 'היהודי הנצחי' למ. ארנשטיין. ב-1917, בהיותה גנת בקווקז הזמן אותה צמח להצטרף לראשוני תיאטרון 'הבימה' במוסקבה. חבינא הופיעה עם 'הבימה' בברית המועצות, במערב איחופה ובארצות הברית ונחלה הצלחה גדולה. המחזה 'בין שני עולמות' ('הדיבוק') של אנסקי, וחבינא בתפקיד לאה'לה, הכלה רדופת הדיבוק - היה שנים רבות כרטיס הביקור של 'הבימה'. ב-1928 עלתה חבינא עם 'הבימה' לארץ ישראל והיתה 'הגברת הראשונה' של התיאטרון העברי, שחקנית נערצת על רבים ומיתוס עוד בחייה. העובדה שהיתה כוכבת תיאטרון (תופעה חריגה בעולם התיאטרון שנשלט על ידי גברים), שניחנה באישיות בימתית, 'יופי אצילי', מבט חודר, קול עמוק מלא פתוס (הפתוס היה אז חלק בלתי נפרד מהתיאטרון) עם מנעד רחב, כמו גם העובדה שדיברה עברית בהגייה ארץ ישראלית, ובכך ביטאה את היהודייה החדשה, כל אלה בנו את הכריזמה האדירה שלה.

אך מעל לכל היו אלה מגוון התפקידים הנשיים ששיחקה, מקצתם של נשים עבריות מורדות, חזקות ועצמאיות, שיוו לה דמות של מעין מלכה ישראלית: תמר ב'כתר דוד' (1929), בת שבע ב'אגרת אורה' (1935), דבורה ב'שומרים' (1937), מיכל ב'מיכל בת שאול' (1941), ואם ירבעם ב'אכזר מכל המלך' (1953). במשחקה המיוחד היא כבשה לא רק את הקהל היהודי בארץ, כי אם גם את קהל התיאטרון, כולל אמנים גדולים ואנשי שם וביקורת בחו"ל. 'השוו אותה לליאונורה הזוהר האטליקה הגדולה, ותיארה כשחקנית הגדולה ביותר בימינו', כתב השחקן וידידה שמעון פינקל במונוגרפיה על חבינה. העובדה שהרתה מחוץ לנישואים למשורר אלכסנדר פן ולא הסתירה זאת, וגידלה לבדה את בתם, הזמרת והשחקנית אילנה חבינא, היו חריגים מאוד לזמנה וביטאו גם כן עצמאות נשית. היא גם היתה אחת הנשים הראשונות שזכתה בפרס ישראל בתחום אמנות התיאטרון לשנת 1956.

בשלושת העשורים שאחרי קום המדינה גדל מספר השחקניות בכל התיאטראות וצמח דור חדש של כוכבות במה - חנה מרון, מרים זוהר, ליאה קניג, זהרירה חריפאי, אורנה פורת, עדנה פלדל, ג'טה לוקה, דליה פריזלנד, ליאורה ריבלין, יונה אליאן, סנדרה שדה, עליזה חזן, עפרה וינגרטן ורבות אחרות. לראשונה הופיעו גם במאיות ומחזאיות: מולה צ'לטון, עדנה שביט, רינה יחשמי, מרים קיני, עדנה מז"א ואחרות אשר החלו לשנות את הדימוי המקצועי הגברי של מקצוע הבמאות.

המוכרת מכל שחקניות התיאטרון בציבוריות הישראלית (לפחות עד סוף שנות השבעים) היא חנה מרון, מי שנחשבה ליורשת של חנה חבינא לגברת הראשונה של התיאטרון העברי. מרון נולדה בברלין ב-1923 וכבר בגיל חמש החלה להופיע בהצגות ילדים, בתסכית רדיו ובסרטים. ב-1933, עם עליית הנאצים לשלטון, היגרה המשפחה לפאריז ומשם לארץ ישראל. היא שיחקה ב'אהל' ובתיאטרונים אחרים, וב-1940 החלה ללמוד בסטודיו למשחק של 'הבימה' בהנהלת צבי פריזלנד, וגם שיחקה בהצגות התיאטרון הלאומי. לימודיה נפסקו עם התגייסותה בשנת 1942 ליחידת 'חיל העזר לנשים' של הצבא הבריטי, שבה שירתה שנתיים. בזמן שירותה הצטרפה אחר כך ללהקה הצבאית של הבריגדה, שנקראה 'מעין זה'.

בשנת 1945 פורקה הלהקה ומרון הצטרפה עם בעלה (באותם ימים) יוסף סוקניק, לימים ידן, לתיאטרון הקאמרי. כאן הופיעה בתפקידים ראשיים רבים בהצגות ממיטב הדרמה העולמית. למשל, ליזה זוליטל ב'פיגמליון' מאת ג'ורג' ברנרד שאו וטורה ב'בית הבובות' של הנריק איבסן. היא היתה גם חברת ועדת הרפרטואר של התיאטרון והנהלתו. ב-1970 נפגעה בהתקפת מחבלים על משאי 'אל על' בנמל התעופה של מינכן ורגלה נקטעה. מרון הצליחה להשתקם במהירות ולאחר שנה חזרה לשחק, בתפקיד מדיאה. מעמדה הבכיר בתיאטרון והגבורה והנחישות שגילתה בתהליך השיקום האישי והמקצועי מהפציעה הקשה הקנו לה מעמד של גיבורה לאומית, ושמה נהפך לשם נרדף להצלחה ועצמאות נשית. תדמיתה כאישה חזקה הושפעה גם מקולה המיוחד, הסמכותי, המדויק ורב ההבעה, שהוא כרטיס הביקור שלה.

ב-1980 עזבה מרון את הקאמרי בגלל אי נחת מן המדיניות האמנותית של התיאטרון, וגם כדי להיות פנויה יותר לבחור בתפקידים בהצגות של תיאטראות אחרים. מאז הופיעה בהצגות רבות ב'הבימה', בתיאטרון העירוני חיפה, בתיאטרון באר שבע וגם בקאמרי, אולם מספר התפקידים הלך והידלדל וגם מעמדה הציבורי נחלש משהו. אפשר שהדבר נבע מחוסר הצלחתה בתחום הקולנוע, היא שיחקה במעט מאוד סרטים וגם בהם גילמה בדרך כלל תפקידים קטנים. הפופולריות שלה עלתה לזמן מה ב-1986, כאשר גילמה את אחת הדמויות בסדרת הטלוויזיה הפופולרית 'קרחים קרובים', שהוקרנה בערוץ החינוכי; הקריאה שלה 'פ-ת-ח!' היתה תו ההכר של הסדרה. אך עם הורדת 'קרחים קרובים' מהמסך היא נדחקה שוב מהתודעה ובמקומה עלו גיבורות תרבות חדשות בתחום התיאטרון והמשחק.

המחזאיות, השחקניות והבימאיות שפעלו בארץ בתקופה הפרה-פמיניסטית (עד שלהי שנות השבעים) תרמו לקידום מעמדה ותדמיתה של האישה, לא רק משום שפיתחו קריירה מוצלחת בתחום תחומי מאוד, אלא גם משום שהן הקרינו בראיונות ובמפגשים עם הציבור אישיות חזקה, עצמאות, ביטחון ואצילות. עם זאת, מבין השחקנים, ובוודאי מבין הכוכבים, מספרן של הנשים היה באותה עת בלתי פרופורציוני לשיעור באוכלוסייה הכללית ובקהל הצופים ולכן גם השפעתן היתה קטנה. שמי של ממש במספרן של הנשים בתיאטרון, ולפיכך גם בהשפעתן על תחום זה, התרחש בשנות השמונים, עם התבגרותו של דור ילידות שנות הארבעים, החמישים והשישים. תרומה חשובה לגידול במספר הנשים באמנויות הבמה היתה להתפתחות בתי הספר למשחק 'בית צבי', ניסן נתיב ועוד, והחוגים לתיאטרון באוניברסיטאות ובמכללות.

תהליך הפמיניזציה של התיאטרון בארץ ניכר לא רק במספר הנשים הפועלות בו (מפיקות, במאיות, שחקניות ועוד) אלא גם בתכני המחזות. עד שלהי שנות השמונים היה מקומה של הגיבורה במחזות המקור בארץ (הלא מתורגמים) בדרך כלל צדדי. רק מקצתם עסקו בעולמה של האישה הישראלית ומעטים מאוד עסקו בסוגיית האי-שוויון בין נשים לגברים. קורונה שואף, שחקרה נושא זה ציינה במאמר שסיכם את ממצאיה:

בררתי מן הרפרטואר העברי שהוצג על במותנו בארבעים השנים הראשונות לקיום המדינה, אותם מחזות שבמרכז עלייתם עמדה אישה. ב-23 מתוך למעלה מ-300 מחזות עבריים שהועלו בתקופה זו, כיכבה גיבורה אשה (10%). לאחר מכן, ניסיתי לנפות מתוכם את המחזות שבהם דמות האישה אינה תלוית גבר. בסיכומי של דבר נותרו בידי 13 מחזות (11 עבריים 2 שתורגמו מידיש). אולם רק ב-4 מחזות ניתן לומר חד-משמעית שדמות האישה שבמרכזם מעוצבת ופועלת ללא תלות בדמות גבר. הנשים הללו הן בראש ובראשונה עצמן. [...] בשאר המחזות אמנם

האישה מעוצבת ופועלת באופן עצמאי למדי, אבל ברקע מהדהדת נוכחות גברית שמתנה את פועלה של האישה. בלעדיו לא היתה מתפתחת עלילת האישה בצורה שהיא מתפתחת.

שני מחזות שעלו על הבמה הישראלית ב-1987 סימנו שינוי במגמה זו: 'בבתא' של מרים קיני (בבימויו של תום לוי) שעלה בתיאטרון 'הבימה', ו'רכוש נטוש' של שולמית לפיד (בבימויו של אהרון אלמוג) שעלה על בימת הקאמרי.

'בבתא' הוא דרמה היסטורית-מוזיקלית (את המוזיקה חיבר סשה ארגוב) המבססת על תעודותיה של אישה בשם בבתא שחיה בתקופת בר-סוכבא, בין השנים 120-137 לספירה. דמותה התגלתה לציבור הישראלי לראשונה ב-1962, כאשר פרופסור יגאל ידן מצא את 'ארכיונה' שהוטמ במערת האיגרות לחופי ים המלח, וכינה אותה 'בבתא המופלאה'. 35 התעודות היו ארוזות בתוך נרתיק עור, עטופות שק וקשורות בחבל. הן כללו שטרי חוב ומתנות, כתובות, גט, שטרי בעלות והזמנות לערכאות משפטיות.

מן האיגרות שמצא ידן אפשר ללמוד שאביה של בבתא הוריש את כל רכושו עוד בחייו לאשת חיקו, ולבתו הוריש בית-אלמנות בעין גדי. בבתא נישאה פעמיים: בעלה הראשון היה שווד דרכים או טחריסט יהודי שנהרג בידי הלגיון הרומי (הוא היה מה שכונה בשם 'ליסטים' - כינוי גנאי לאלה שהתנפלו על שיירות חמויות ובזזו את נשקם וחיטתם). בעלה השני היה יהודה, גבר מבוגר ממנה שנשא אותה על פני מרים אשתו הראשונה. אחרי מות בעלה השני ניהלה בבתא סדרה של תביעות משפטיות, שכן מקורב בעלה השני ביקשו לנשלה מן האדמות שהיו בבעלותה בעין גדי.

על בסיס העדויות הללו בנתה מרים קיני עלילה דמיונית על אישה חזקה וקשוחה בזמן העתיק, המנסה להיות עצמאית בעולם אכזרי, להיאחז בציפורניה ברכושה ולהילחם לבדה כנגד הגברים המנסים להחסי אותה. יונה אליאן, ששיחקה את בבתא על הבמה, חידדה את מאפייניה האישיותיים כאישה מלאה חיוניות, תוססת, אישה ששורדת בגלל 'שאינה עושה חשבון'. למחזה של קיני היתה תהודה תקשורתית עצומה עוד לפני שהוא עלה על הבמה. הטלוויזיה ייחדה תוכנית לדמותה, והשבועון 'לאשה' הוציא מוסף מיוחד ובו 'כל מה שרציית לדעת על בבתא ולא העזת לשאול: ראינות עם השחקנים והיוצרים, תמונות אקזוטיות במדבר'. כל הכרטיסים לבכורה ולמספר הצגות אחרים נמכרו עוד לפני ההצגה הראשונה.

ההתלהבות הפכה לאכזבה מיד לאחר הבכורה, כאשר חוב המבקרים קטלו את המחזה. אחד המבקרים כתב: 'שלוש שעות נמשכת אופרטה זו, ואני - להוותי - לא הצלחתי להבין מה בעצם מתרחש כאן: פרודיה, מסכת של בית ספר תיכון, או חגיגת סיום של משלחת ארכיאולוגית, שבמרכזה שיחזור אומלל של סיפורי בבתא. מסתבר שלחוסר הטעם יש גם קצב משלו. אך הכישלון האמנותי אינו סותר את החשיבות הסוציולוגית של 'בבתא'.

ההצגה היתה ציון דרך היסטורי בתהליך הפמיניזציה של התיאטרון הישראלי משום שבמרכזו עמדה לא רק אישה יהודייה אלא דמות היסטורית לאומית. זו לא היתה דמות תנכ"ית-מיתולוגית כמו דבורה אשת-לפידות או איזבל, או דמות היסטורית כמרים החשמונאית, אישה שעולמה הפרטי לא ידוע, אלא דמות אותנטית של אישה שעולמה חזמה לעולמן של הנשים בימיו ואפשר להזדהות איתה. קיני חידדה את המסר הזה באמצעות 'שיח נשים' המשולב במחזה. למשל, בבתא מתודה כיצד התאוותה נאשלת לבעלה הראשון שהלך למלחמה ונהרג זמן קצר לאחר 'ליל הדודים'. חברתה גרפינה מספרת כיצד רצחה את בעלה הזקן והנתעב שגהר עליה בתאוה בליל הכלולות, על ידי כך שאנסה אותו שוב ושוב עד שאפסו סחותיו והוא נפח את נשמתו.

'בבתא', כתב מיכאל הנדלזלץ, מבקר התיאטרון של 'הארץ', 'היתה אולי האישה המשוחררת הראשונה, אם לשפוט על פי התעודות שהשאירה אחריה במערה מתקופת בר-סוכבא. מה שעניין אותה היה כסף וכו'. שרית פוקס, מבקרת התיאטרון של 'מעריב' כתבה: 'בבתא היא אשה חיונית ומקסימה, מרדנית עם זרעי עצב של בת לא אהובה על אמה, הולכת ומתקשחת. אשה שהיא קורבן נהפכת לאשה-סלע פוגענית'.

כיוון שהמחזה עסק באישה שחיה בתקופת בר-סוכבא ונצרה, במודע או שלא במודע, מעין נרטיב חלופי לנרטיב המיתולוגי הגברי מאוד של מיתוס בר-סוכבא. קיני כמו רמזה שהציגות התמקדה בפועלים של הגברים, ואת הנשים שחיו באותה עת היא דחקה לשוליים. מיכאל אוהד, מבקר התיאטרון של 'הארץ', שהיה בין המעטים שאהבו את המחזה, כתב:

המחזה נבדל מכל מלחמות המכבים והיהודים למיניהן, בעיקר בהיעדר הדמויות שעליהן גדלנו: אדריאנוס קיסר, צורר היהודים, ור' עקיבא, המצביע על בר-סוכבא כעל המלך המשיח. בבתא של קיני אינה מחפשת להביא שק מלא תמרים לבר-סוכבא בבית. לדידה בר-סוכבא הוא לא יותר ממטרד חולף. הגיבורים נופלים. הרבנים מדברים. האדמה נשארת. חבל שגן האתרוגים חרב, אבל אפשר לנטוע חדש. [...] מי שמצפה ל'בדם ואש נפלה יהודה' לא יבוא על סיפוקו. המחזה מתרכז בניסיונות האיכרים להבשיל את גידוליהם, ובבתא, העומדת להיות לעשירה באנשי אזור ים המלח - על אפה וחמתה של אמה השנואה.

המחזה השני שסימן, כאמור, שינוי במעמדה של הגיבורה במחזאות העברית הוא 'רכוש נטוש' של שולמית לפיד (אהרון אלמוג בייס). במרכזו שלוש נשים - אם (זהרירה חרפאי) ושתי בנותיה (רבקה נוימן וענת וקסמן) המתגוררות במושב נידח בצפון הארץ בשנות החמישים, בבית ערבי מסומרטט ורועע. כביש שעתידי להיסלל מחייב את הריסת הבית ועלילת המחזה מתרכזת בנקודת זמן המעמידה את הדמויות בפני הדילמה של החתימה על צו הפינוי. עבור הבנות מהווה הצו הבלתי צפוי מקור לתקווה חדשה, פתח לחיים אחרים בדירת שיכון מסיידת לבן, אך עבור האם זהו בבחינת צו גירוש והיא מסרבת לחתום עליו.

המחזה מתמקד בדינמיקה האנושית בין הבנות ובין האם - אישה קשת יום, כבדת גוף, נירוטית ועיוורת, השולטת בבנותיה ביד רמה. האם שננטשה בעבר על ידי בעלה, נאחזת בזיכרונות העבר וחוששת מהרגע שבו תישאר לבדה. היא מסתגרת בביתה, מגדלת את בנותיה האהובות בעוני כלכלי ורחני, שאינם משאיר להן מרחב מחיה, ומחנכת אותן לשמור על צניעותן ולא להאמין לגברים. את מחויבותן הרגשית כלפיה היא מחזקת, כפי שעשויות אמהות רבות, באמצעות אהבה חונקת ותזכורת חוזרת ונשנית שהיא הקרובה את חייה למען. 'נסיכות שלי', היא קוראת לבנותיה, הלבשות כמעט בלויי סחבות, ואינן יוצאות את הבית ללימודים. בת אחת היא אנרגטית ומרדנית. השנייה, האהובה יותר, היא נערה מופנמת,

צייתנית, ומלאות חרדות, המזדהה עם האם וטובשת את רצונותיה. היא מקריאה לאמה סיפור של מופסן 'המחוזות'. מסופר בו על אישה שהלכה לנשף ושאלה מחברתה מחוזות; המחוזות הלכה לאיבוד והיא קנתה מחוזות חדשה והשתעבדה לתשלום עבורה שנים ארוכות. לבסוף התברר שהמחוזות היתה עשייה אבינים מלאכותיות. האם נאנחת ומפרשת כל משפט ומשפט בדרכה שלה. בדרך זו מתקבל מעין סיפור בתוך סיפור, המלווה את המחזה כמו מוטיב מוזיקלי. שיאו את המחזה מוביל לרגע הנטישה, שהוא רגע החתימה של האם על צא הפינוי.

'רכוש נטוש', שלא כ'בבתא', התקבל באהדה רבה הן אצל המבקרים (ששיבחו גם את הבימוי) והן אצל הקהל (הוא הוצג למעלה ממאה פעמים ואף עובד לטלוויזיה הישראלית) וזיכה את שולמית לפיד בפרס מסקין לשנת 1987. המחזה גם הוצג בתיאטרון 'בלומסברי' בלונדון (עם תרגום סימולטני) וגם שם זכה לשבחים.

'רכוש נטוש' הוא מחזה פמיניסטי, וככזה גם נתפס על ידי המבקרים, לא רק משום שכתבה אותו אישה על עולמן של נשים. הוא עוסק בבדידות של נשים שננטשו על ידי הגברים האנוכיים ומתח בעזובה רגשית, נאחזות בגידול הילדים כבקנה קש ומסרבות לנתק את חבל הטבור. הרכוש הנטוש הוא אפוא מציאות ומטפורה כאחד. המחזה הוא בעל אופי פמיניסטי גם משום שהוא עוסק במסר הכפול שאמהות מעבירות לעתים קרובות לבנותיהן, כאשר מצד אחד הן מכירות בזכותן לעצמאות ולחיים משלהן, ומצד אחר הן מציידות אותן בדעות קדומות המציבות מכשול בדרך לעצמאות הזאת. בראיון עם שולמית לפיד היא אומרת:

המחזה מתאר באיזה אופן מטמיעים בנשים דעות קדומות. הוא מדבר על המסר הכפול שיש לאימהות כלפי הבנות שלהן. האמא במחזה מדברת לשווא על מקצוע, אבל למעשה היא משאירה אותן בבית ולא שולחת אותן ללמוד. היא אומרת דבר אחד ועושה דבר אחר. זה דבר שאימהות עושות עד היום. אנחנו האימהות מחדירות בבנות שלנו עולם רצוף של דעות קדומות והופכות אותן ליצורים מוגבלים, בה בשעה שאנו מנפנות בדגל של שחרור ושוויון.

המחזה 'רכוש נטוש' סימל אפוא גם הוא את המגמה הפמיניסטית בתיאטרון: בדומה למגמה שהתרחשה בספרות (ראו בשער 'החזית הפסיכולוגית'), הוא סימן את ה'ברחה' מהעיסוק ב'דברים הגדולים' ובפנייה למחזאות של חיי היומיום - חיים שבהם נשים הם הגיבורות האמיתיות. מירי פז, מבקרת התיאטרון של 'דבר', העירה על כך:

יתכן ש'רכוש נטוש' של שולמית לפיד הוא התשובה למחזאות נייר-העתון שהשתלטה על התיאטרון הישראלי בשני העשורים האחרונים. [...] אני בטוחה שתיתן היתר לכתיבת סוג חדש של מחזות, מחזאות שלא מתאמצת להיות 'רלוונטית' שאינה חובקת את הבעיה הפלשתינאית, יחסי יהודים וערבים, כובשים סאדיסטיים וכדאיים צודקים, חילוניים ודתיים. [...] יש משהו מרענן בדרמה המשפחתית 'רכוש נטוש', העוסקת 'רק' ביחסים בין בני אדם, במצוקות קטנות, בתיאטרון הישראלי. [...] הייתה לי סימפטיה מיידית אליו - אני מודה - בגלל שהוא עוסק בנשים. הנשיות מצטיירת בו כגזר דין שאין ממנו מפלט. הנשיות היא החטא ועונשו גם יחד.

ואכן, הפמיניזציה של היצירות בתיאטרון הולכת ומתחזקת בשנים האחרונות. העלילות סללות היום, כדברי קורונה שואף, 'נשים שהן קודם כל אדם עצמאי, חושב, בעל רצון, מתכנן ופועל [...] ולא רק דמויות בבתיות או סמל לאיזו נשיות קמאית'. יתרה מזו, במחזאות הנשים הישראלית של העשור האחרון ניכרת, כדבריו של חוקר התיאטרון גד קינר, 'חיבה מיוחדת לנשים מירחיות, דומיננטיות ומושכות, כמו שרה ב'רחם פונדק', "ביאנקה" של מרים קיני, חת ב'סיפור משפחתי' של עדנה מזי"א, אלמה ואחותה ב'המורדים', גיבורת "היורשת" מאת גורן אגמון, פאני ב'סליחות' ושוש גיבורת "חברות הכי טובות". כולן תואמות את הדגם הפמיניסטי של מרילין פרנץ.

גם בקולנוע ובטלוויזיה ניכרת מגמה דומה לזו שהתפתחה בתיאטרון, והיא מתחזקת משנה לשנה בעקבות התפתחות סדרות מקור (דרמות, תיעודה ועוד) בטלוויזיה הישראלית והתרבות בתי הספר, החוגים והסדנאות לקולנוע ברחבי הארץ. בתחום הקולנוע והטלוויזיה עובדות היום לא רק שחקניות רבות אלא גם מספר הולך וגדל של בעלות מקצוע הקשורות לתחום: מלהקות, צלמות, תסריטאיות, ערוכות, מפיקות, במאיות ומנהלות תיאטרון. בכתבה שפורסמה ב-1992, הסוקרת את התופעה (מאז הוסיף התהליך לצבור תאוצה נוספת), כתבה יעל ישראל:

בראשית שנות ה-80 הייתי חיילת משוחררת עם תאוות קולנוע עצומה. הלכתי למשרד הפקה מסוים וביקשתי להיות מתלמדת בצילום, בהפקה או בעריכה. כמו הרבה צעירים משוגעי קולנוע, אפילו הסכמתי לעבוד בלי שכר, רק להגשים את החלום ולהיות על אתר צילומים. המפיק הביט בי במבט מזלזל, חכך בדעתו כשתי שניות ואמר: 'אין עבודה בשבילך, אבל אולי את רוצה להיות מזכירה?' את העשור הנוכחי פתח הקולנוע הישראלי עם פריצה נשית, שכבר אי אפשר להתכחש לכוחה המשמעותי. עם עתודות גדולות והולכות של נשים יוצרות, יש להניח שהיום איש לא יעז להציע לאשה שאפתנית להיות רק מזכירה. ברשימת הסטודנטים בבתי הספר לקולנוע מוצאים כיום יותר נשים מגברים. גם עולם הקולנוע הישראלי כבר אינו שומר על ההומוגניות הגברית הידועה.

בדומה לתיאטרון בארץ גם בקולנוע ובטלוויזיה הפמיניזציה באה לידי ביטוי לא רק במספר הנשים הפעילות בענפים הללו אלא גם בתכנים של היצירות ובדמויות הנשיות המופיעות בהן. למשל בסרטים, כמו 'ליל סדה', 'סיפורי תל אביב' ו'חתונה מאוחרת' ובסדרות טלוויזיה כמו 'טירונות', 'זיזאנה' ו'בנות בראון', שבהן מופיעות נשים עצמאיות וחזקות. נשים אמנם הופיעו בסרטים הישראליים שהופקו בארץ כבר בראשית דרכו, אך בדרך כלל בתפקידי משנה, בדמויות הסטריאוטיפיות המוכרות של האישה הניצבת לשיחות של הגבר: וולדית, רעיה, מורה, עקרת בית ונערת זוהר. בז'אנר הפופולרי של סרטי הצבא נעדרת אישה בדרך כלל תפקיד של מלווה, סועדת, אלמנה או אהובה המחכה לשוב של בעלה מהמערכה.

ב-1969 הופיעו על המסך לראשונה שלושה סרטים ששירטטו דיוקן של נשים אקספרסיביות: 'מרגו שלי' של מנחם גולן, שבו גילמה ספרית (לבנה פינקלשטיין) מתאהבת במרצה באוניברסיטה (עודד תאומי); 'מצור' של ג'ילברטו טופאנו ששירטט את דיוקנה של אלמנת מלחמה (גילה אלמגור); ו'מקרה אשה' של ז'אק קתמור שבו הלית ישורון (אז קתמור) גילמה אישה עצמאית (דוגמנית) המנסה ללא הצלחה לשחרר את הגבר שפגשה ממעצרו הגבריים. אולם בדיעבד מסתבר שסרטים אלו הקדימו את זמנם מבחינת המודלים המגדירים שהם הציגו, והיו הבלחות חד-פעמיות בחשכת השוביניזם הגברי. ששלט בקולנוע לפחות עשור נוסף.

בשנות השמונים הסתמן ראשיתו של שינוי. אחד האיתותים הראשונים לתמורה העומדת בפתח היה סרטה של מיכל בת אדם 'רגעים' (1979). הסרט הראשון שהפיקה וביימה בארץ אישה, ושלא במקרה גם עסק בנשים ונשיות: מערכת יחסים אינטימית בין יולה התל אביבית ואן תיירת צרפתייה המסיירת עמה בירושלים. בעקבות 'רגעים' החלו להופיע על המסך מספר הולך וגדל של נשים בתפקידים מרכזיים. כך, למשל, בסרטים 'נועה בת שבע עשרה' (1982), 'הקיץ של אביה' (1988) ו'אהבתה האחרונה של לורה אדלר' (1990), שהיקם לשחקניות שכיכבו בהם תהילה והכרה.

מי שקידמה במיוחד את דמותה ומעמדה של האישה הישראלית בשנות השמונים והתשעים, ומי שמסמלת בדמותה ובהישגיה אולי יותר מכל שחקנית תיאטרון וקולנוע אחרת את חשיבותה של אמנות הבמה בארץ להתפתחות הפמיניזם הישראלי, היא השחקנית גילה אלמגור. אלמגור נולדה בשנת 1946, יתומה מאב. מאחר שאמה לקתה בנפשה, היא נשלחה בילדותה להתחנך בפנימייה. בהיותה בת 17 נסעה לניו יורק ולמדה משחק אצל אוטה האגן ולי שטרסברג האגדיים. לאחר שובה ב-1965 שיחקה ברוב התיאטראות בארץ וגילמה תפקידים ראשיים רבים, בהם דמויות נשיות מיתולוגיות כאנה פרנק, ז'אן דארק ומרילין מונרו. את התפקיד הקולנועי הראשון עשתה אלמגור ב-1960 בסרט 'חולות לוחטים' לצד דליה לביא, אורי זוהר, עודד תאומי ועודד קוטלר. מאז השתתפה, בדרך כלל בתפקידים ראשיים, ביותר מחמישים סרטים, מקצתם סרטים הנמנים עם הקאנון הקולנועי בארץ: 'חבורה שכזאת' (1962), 'סאלח שבתי' (1964), 'מלכת הכביש' (1971), 'אמי הגנרלית' (1979), 'הקיץ של אביה' (1988), 'החיים על פי אגפא' (1992) ו'לילסדה' (1995). אלמגור נחשבה לשחקנית בולטת ולדמות מוערכת כבר בשלבים המוקדמים של הקריירה שלה וקצרה פרסים רבים, אולם רק בשנות התשעים, לאחר שהפכה לאהובת התקשורת (בעיקר העיתונות), נעשתה לגיבורת תרבות המוכרת בציבור הרחב. בכתבת דיוקן שפורסמה ב-1995 ב'מעריב', לרגל הופעתה של אלמגור בסרט 'לילסדה', שזכתה לתשבחות רבות, כתב מבקר הקולנוע מאיר שניצר: 'המלכה האם. מחום מעמדה כשחקנית הקולנוע האולטימטיבית של ישראל, גילה אלמגור אינה זקוקה עוד לטקסי הכתרה. [...] אלמגור תוכתר פעם נוספת, ובצדק, כגדולה מכולן. [...] אם יש בכלל מסורת בקולנוע הישראלי, אלמגור היא המסורת. היא האלמנט הקבוע. היא הפרימיזד'.

גילה אלמגור היתה לסמל של אישה חזקה ומצליחה ולמודל פמיניסטי לא רק בשל הקריירה המוצלחת שלה בתיאטרון ובקולנוע, אלא גם בגלל הביוגרפיה הלא שגרתית שלה. העובדה שגדלה בבית החוס והצליחה לפלס את דרכה לפסגה בכוחות עצמה, ללא משפחה תומכת, ללא קשרים וללא אמצעים כלכליים, כמו גם העובדה שהיא לא נשברה גם כאשר הקריירה שלה דעכה בהיותה בת 40-45, ונראה לכאורה ששחקניות צעירות מזנבות בה, העניקו ערך מוסף לתדמיתה כאישה מצליחנית, הנאבקות לעצמאות ולהכרה חברתית בעולם של גברים חרף כל הקשיים שנערמו על דרכה. באחד הראיונות תימצתה אלמגור את מאבקה לפסגה כאישה במילים: 'זה ארץ אויב, צריך להיות חזקה מאוד'. לתדמיתה כאשה נחושה שטיפסה לפסגה מלמטה, תרמו לא רק הראיונות הרבים שפורסמו באמצעי התקשורת השונים לאורך הקריירה שלה ובהם גוללה בגילוי לב את קשייה כילדה וכאישה, אלא גם ספרה האוטוביוגרפי 'הקיץ של אביה' (עם עובד, 1985) הנגוע ללב, שבו תיארה ברגישות את בדידותה כחניכה בפנימייה, כילדה בודדה במשפחה חד-הורית ובת לאם חולת נפש:

גם כשהמתנו לאוטובוס לא התקרבה אלי, ואני כל כך רציתי לחבק אותה, כי לא ראיתי אותה מאז חנוכה. ידעתי שבמשך כל התקופה שחלפה היתה חולה וסבלה מאוד. בגלל זה לא באה אף פעם לבקר אצלי. [...] בשעת הנסיעה חנקתי בכי נורא שהשתולל בתוכי ורצה לפרוץ החוצה. נשכתי את שפתי, שרק לא אבכה לפני שנגיע הביתה! [...] מדי פעם הצצתי במראה שמעל לראשו של הנהג וראיתי את אמא. היא לא הבחינה במבטים ששלחתי לעברה. היא כאילו שכחה שאנחנו יחד. לא הבנתי למה הכעס הזה עלי, גם לא יכולתי להסביר לה שאני לא אשמה ואפילו לא ידעתי שיש לי... [כינים, ע"א].

הספר, שתורגם לשפות רבות, הומחז והוצג בכיכובה של אלמגור. ההצגה, שרצה מאות פעמים ברחבי הארץ וזיכתה את אלמגור ב'פרס חובניא' לשנת 1988, עובדה לסרט בבימויו של אלי כהן, שגם הוא זכה להצלחה גדולה (ב-1988 זכה הסרט בפרס פסטיבל הסרטים של ברלין והוכתר כסרט הטוב בפסטיבלים של ואיאודליד ובלגרד).

גורם נוסף להיותה של אלמגור סמל ומודל פמיניסטי הוא הדמות שהיא מקרינה בחיים ובמשחק. היא ניחנה בכריזמה המבדילה כוכבת מעוד שחקנית. הדבר התבטא לא רק בכישרון המשחק שלה, מלא אנרגיה ורגשות, שהאפיל בדרך כלל על האנסמבל שעבד לצידה (ראוי לציין כי משחק משובח הוא מצרך שהיה - ואולי עוד - נדיר בתרבות הבמה והבד הישראליים), אלא גם בפנים עם הבעה חזקה, בקול שקשה לשכוח (חזק, סדוק ומהיר), בדיבור דעתני ורהוט ויפוי פיזי לא 'בבתי' שאיננו נמוג, ויש הטוענים שאפילו משיבה, עם הגיל. אך מעל לכול, מעמדה כסמל נש מצק גם מהדמויות שבחרה לגלם. אלמגור שיחקה, בעיקר בסרטים, מגוון רחב של דמויות נשיות הנאבקות בסביבתן הקרובה: מקצתן יפות, מטופחות ומופנמות, ומקצתן שמנות, מזנחות וצעקניות. היא כמו יצגה בתפקידיה השונים את קשת הנשים בישראל: ה'בלונדינקה' של החברה, נשים קשות יום ממוצא מרקסי, 'ענטע' פולנייה ונשים ערביות.

יתר על כן, כפי שמציין שניצר, 'אלמגור ביכרה בדרך כלל לגלם דמויות של נשים החורגות מסביבתן, ניצולות שואה, זונות, אלמנות, חולות נפש, או מכשפות. כאילו שמדובר בוועדת פסגה של הסטיגמות הנשיות לדורותיהן'. דרך הדמויות שגילמה, עסקה אלמגור במצוקות הטיפוסיות של נשים - בדידות, עקרות, מלחמת ההתשה של גידול ילדים, קשר תלותי אובססיבי בין אם לילדה ועוד - ובניצולן הרחני והמיני. הסרט 'מלכת הכביש' בבימויו של מנחם גולן (1971), שבו שיחקה בתפקיד ראשי, היה הסרט הישראלי הראשון שעסק בדמות נשית חזקה, אמנם זונת רחוב, המשליטה את ראונה על סביבתה. הסרט הזה היה סימן דרך בתולדות המהפכה הנשית בארץ, גם משום שנכללה בו סצנה חריגה של אונס קבוצתי, שהעבירה מסר תקיף בגנות האלימות נגד נשים (בראיון סיפרה אלמגור שהיא יזמה את הסצנה הזאת).

מצחקניות צמרת

בשנים האחרונות החלה המהפכה הפמיניסטית לחלחל גם למופעי ההומור בבידור הקל (מערטנים, סטנדאפ וכו') - תחום בימתי שהיה בעבר

טריטוריה גברית כמעט בלעדית. האישה הראשונה, ובמשך שנים רבות היחידה, שזכתה למעמד של קומיקאית לאומית היתה רבקה מיכאלי. מיכאלי אמנם לא התגייסה מעולם בגלוי למאבק הפוליטי לשוויון זכויות לנשים, אך האהדה הציבורית הרבה כלפיה תרמה ללגיטימציה של השתלבות נשים בעולם הבידור הקל, בעיקר בתחום ההומור והסאטירה, שהוא אחד מתחומי הבידור האהובים ביותר על הישראלים.

מיכאלי נולדה בירושלים ב-1938 למשפחה ממוצא גרמני. בגיל ארבע עשרה הגישה תוכנית נוער ברדיו הממלכתית וכעבור שלוש שנים היתה לקריינית מקצועית ולמגישה של תוכניות מגוונות למשפחה. לפופולריות עצומה זכו תוכניותיה 'לעקרת הבית', 'תפוח ועץ' (תוכנית יעוץ להורים וילדים שאותה הגישה ארבע עשרה שנים), 'ביקור בית' ו'מה היה לנו שם'. בד בבד עם עבודתה הרדיופונית שקדה מיכאלי על פיתוח קריירה עשירה ומצליחה כשחקנית. היא כיכבה בסרטים ובהצגות בידור מצליחות ושמה נכרך בנשימה אחת עם 'אושיות' בידור, כמו שייקה אופיר, גדי יגיל, הגששים, אורי זוהר, טוביה צפיר ובמיוחד יוסי בנאי, שאיתו שיתפה פעולה במספר הצגות. בזכות האינטליגנציה הגבוהה, חוש ההומור הטבעי וכישרון המשחק והחיקוי המאפיינים את שניהם, ובעיקר הכימיה ביניהם, הם נעשו אחד הצמדים האהובים ביותר על הקהל הישראלי. מיכאלי היתה גם אחד מעמודי התווך של תוכנית הטלוויזיה הסאטירית 'ניקוי ראש' (1973-1975), שבה באו לידי ביטוי כשחנותיה הקומיים הנדירים. סגולותיה כמנחה תוכניות בידור התגלו לראשונה בשנות השבעים בשידורי 'פסטיבל הזמר והפזמון', שחתמו את שידורי יום העצמאות. אולם שיא הפופולריות שלה כמנחה בפרט וכגיבורת תרבות מוכרת בכלל היה בשנות השמונים, כאשר הגישה את תוכניות ליל השבת בטלוויזיה כשמונה שנים (התוכניות כללו גם קטעי הומור וסאטירה בהשתתפותה). מיכאלי היתה למעשה האישה הראשונה בארץ שזכתה למעמד של סוכבת טלוויזיה, ובכך סללה את דרכן של נשים בכלל ושל בדרניות בפרט אל המסך הקטן. כמו סוכבי טלוויזיה אחרים של הערוץ הראשון, גם מיכאלי השתלבה בשידורי הערוץ השני בשנות התשעים (בתוכנית השידוכים 'בלינד דייט', בתוכנית הבוקר של 'רשת' עם גבי גזית ובתוכניות אירוח אחרות), ובדומה לרבים מהקולגות שלה, היא נטמעה בזרם הבלתי נגמר של גיבורי מסך חדשים ואיבדה בהדרגה את מעמדה כגברת הראשונה של הבידור הישראלי.

אחרי מיכאלי הופיעו בשדה הבידור קומיקאיות נוספות שהעלו את מעמדה של האישה בבידור בכלל ובתרבות ההומור הישראלית בפרט. הבלטות הן ציפי שביט, תיקי דיין, עליזה חזן, טליה שפירא, חנה לסלאו, מיקי קם, אפי בן ישראל, אסנת ושינסקי ואודיה קורן. חשיבותן של הקומיקאיות הללו למהפכת הנשים בארץ גדולה, לא רק משום שהן היו מבין הנשים הראשונות שזכו למעמד של ידועניות בבידור הקל, אלא גם משום שהומור נחשב בעבר לתכונה גברית מובהקת, תוצר של אסרטיביות, שינוניות, עוקצנות, ביטחון עצמי ושיאפה להתבלטות.

תפקידן של ההומור במהפכה הפמיניסטית טרם זכה, ככל הידוע לי, למחקר מקיף, ודאי שלא בישראל. אך אפשר לשער שמי שיפור בסוגיה זו, ימצא קשר בין מינון ההומור הנשי בתרבות למינון השוויון המגדרי, ובניסוח מדעי: ככל שגדלה הלגיטימציה החברתית לביטויי הומור של נשים, במיוחד הומור סאטירי ומיני, וככל שמשתווה מספר הקומיקאיות למספר הקומיקאים, כן גדל השוויון בין המינים. חב הקומיקאים בישראל הם עדיין גברים, אולם העלייה המתמדת במספר הקומיקאיות מהווה עדות נוספת לכיבוש הפמיניסטי הזוחל.

כניסתן של נשים קומיקאיות לענף הבידור הפופולרי בארץ חשובה גם מן ההיבט התוכני. משנות השמונים ואילך התפתח בישראל ז'אנר חדש של הומור נשי בעל ערך חברתי - הומור של נשים על נשים, העוסק בדברים הקטנים לכאורה המעסיקים את הנשים: ילדים, בעלים, עומס עבודה, וכו'. הוא מקטר על מצוקותיה היומיומיות של האישה, לועג ב'דידיותות' לחולשותיה הטיפוסיות ולגבר הנצלן, האגוצנטרי והילדותי שהיא חיה לצדו. ההומור הזה מבטא סוג של עצמאות ואסרטיביות חדשה, ביקורת עצמית ואחדות גורל - שלושה אלמנטים חשובים במהפכה לשחרור חברתי. הראשונים שהביאו את ההומור הזה לבמה היו דווקא שני קומיקאים גברים: דוד חותן בהצגות 'פספוסים' (1982), שהוגדרה במודעה כ'מפגש בידורי לנשים. אורחים בענייני בית, חברה, משפחה ואופנה', 'פילרט קטן עם דוד חותן' (1985) ו'לנשים בלבד' (1987); ויהודה ברקן בהצגה 'פארטייה' (1984), שהוגדרה כ'תכנית שעשועים לנשים בלבד'. בעקבותיהם נטלו את המושכות בעיקר קומיקאיות: תחילה סיגי חזמה, יעל דגן ושרה גילאון בערב המערכונים והפזמונים 'תשעים-ששים-תשעים והמספר הנוסף' (1986), טליה שפירא בהצגה 'אחת העם' (1988), תיקי דיין בהצגה 'ישרלי ולנטיין' (1988) ומיקה דני, חותי קנר ונועה לב בהצגה 'קטעים' (1989).

בשנות התשעים, כאשר הז'אנר הזה נעשה אחד הפופולריים בבידור הישראלי, הצטרפו קומיקאיות נוספות. להלן כמה מההצגות מן הז'אנר הזה, שהוצגו בעשור האחרון: רנה פדזה ועדינה טל ב'מה שלומך את?' (1990), 'קטעים על עולמה המורכב של האישה המודרנית'; חנה לסלאו ב'סקס שקרים וחנה לסלאו' (1990), 'מערכונים חדשים מנקודת מבטה המיוחדת ובסגנונה המשעשע'; שלומית ארנון, דנית אשכנזי, איילת זורר, רפי ניב ומעין שטרית ב'מדריך נשים לתוהו ובהו' (1992), 'קומדיה מטורפת על פאניקה, נשים, סקס, חברות ומקדונלד (על פי רב המכר 'פטיה להצעת' של סינטיה היימל); חנה לסלאו ב'החיים על פי חנה לסלאו' (1993), 'הפעם היא בת 10+30 היוצאת לפגישה עיוורת'; ציפי שביט ב'למבוגרים בלבד' (1993), 'מערכונים על סקס, דיאטות, אהבות, נישואין וילדים'; יוסי חן ב'מופע בידור מיוחד לנשים' (1993); שושה גורן ב'פאדיחה להשכיר' (1995), 'תוכנית סטירית על התמודדות האישה עם ההווה הישראלית'; אודיה קורן ב'סליחה שאני נושמת' (1998); אביבה אפל ב'רצות עם זאבות' (1998), 'מונולוגים על נשים וגורלן, בעקבות ספר הנשוא את שם המופע'; דורית פלג הרפז ב'אישה כמוני' (1999), 'מערכונים על הווי חיים, זוגיות ועוד'; וענת ברזילי, 'המופע של ענת ברזילי' (1999), 'ערב של צחוק ללא הפסקה על נשים, גברים והשגעונות שבחיים'.

הצגת הבידור שהעניקה לז'אנר הזה דחיפה משמעותית בראשית דרכו היתה 'צצים' בכיכובן של מרטין פרידמן, דורין כספי וחולנדה שגראן. שגראן כתבה את ההצגה ובעלה ג'וליאן ביים אותה. ההצגה המצליחה, שעלתה על הבמה ב-1989, הוגדרה במודעה כ'קבארט חצוף, שירים ומערכונים על מצבים ויחסים שבמרכז עולמה של אשה'. ב-1991 עלתה הצגת ההמשך 'צריך ביצצים', וב-1998 הופק סיבוב נוסף בשם: 'הצצים חוזרות' עם צופית גרנט במקום דורין כספי. להלן אחד המערכונים המדגימים את רוח 'צצים':

חלק א': 'שירות לגבר' - דורין על הבמה, מרטין נכנסת ומשחקת גבר.

דורין: אה, גבר שלי. כל כך התגעגעתי אליך! אוי, אתה נראה כל כך עייף, שב, יקירי, שב. אני אעשה לך את עיסוי הגב המפורסם שלי. כל הכבוד, כל בוקר יוצא לעבודה לפרנס, ואני נשארת בבית, ומה אני עושה כבר? שום דבר. מכבסת וקונה, דואגת והולכת, באמת כלום, שום דבר. כן, אני יודעת גבר שלי, אתה עובד כל כך קשה, עבודה כפויית טובה, עם בוס נפוח שכל הזמן מתלונן, והכל מתוך קנאה. אל תדאג, נסתדר עם מה שיש.

אה, דרך אגב, כל החברות שלי אומרות שאתה כל כך גברי, משנה לשנה נראה טוב יותר, כמו יין. טוב, אני הולכת להכין לך את הקפה שלך. אה! אפיתי לך את העוגה שאתה כל כך אוהב, עם השוקולד והקצפת והקיווי והאגוזים, אז מה אם תשמין קצת, מגיע לך. אני בטוחה שאחרי יום או יומיים...

[שריקה]

דורין: נגמר הזמן אדוני, 50 שקל בבקשה.

[מרטין נותנת לה את הכסף]

דורין: נתראה בפעם הבאה.

[מרטין עושה סימן שאכן. פונה לקהל מרוצה ויוצאת. דורין יוצאת ורולדה נכנסת].

חלק ב': 'שירות לאישה'. מרטין נכנסת, שוב בתפקיד הגבר, ונראית מרוצה בתחילה.

רולדה: חזרת הביתה, סוף סוף, תודה רבה באמת. יכולת לא לחזור בכלל. אני לא מכינה לך עכשיו אוכל. תכין לבד. אני לא משרתת שלך, יא מניאק. מתי תתקן כבר את הברז הזה שדולף כל הזמן? כבר שנה הוא מטפטף. ככה נראים גם הנשואים שלנו, כמו הברז הדולף הזה (עושה קולות טפטוף). נמאס לי, אתה שומע? נמאס לי, למה אני עושה כל מה שצריך לעשות בבית הזה ואתה לא עושה כלום? הה? העלאה ביקשת? לא, אל תענה לי בכלל. לא ביקשת כלום, פחדן. מה יהיה עם האוברדראפט? זה לא חוב, זה חוב לאומי. אמא שלי צדקה, הייתי צריכה להתחתן עם אחיך. זה גבר. יודע להסתדר, נראה טוב. אוי תראה איך שאתה נראה עם הכרס הזאת. איזה ציפיות היו לי כשהתחתנתי אתך. חשבתי שתתן לי חיים יפים, חיים של נסיכה. ומה נתת לי? אני נתתי לך את השנים הכי יפות שלי, ומה נתת לי? חארטה, אתה שומע, חארטה!

[שריקה]

מרטין: 50 שקל בבקשה.

רולדה: מה, זהו?

מרטין: כן.

רולדה: אבל את אמא שלך אני אכניס לתנור, אתה יודע...

מרטין: (קוטעת אותה) גברת, אני מצטער.

רולדה: מה אכפת לך, עוד משהו קטן על אמא שלך.

מרטין: גברת, יש עוד תור בחוץ.

רולדה: אתה יודע מה, לך קיבינימט.

מרטין: נגמר הזמן.

רולדה: לא, זה בינינו.

תרבות הסטנד-אפ קומדי הצמיחה קומיקאיות צעירות, שהכניסו ממד פמיניסטי נוסף לענף. הסנוניות היו הצמד דבי קליידר ונולי עמר. תוכניתן הראשונה, 'כזה כאילו' (1990), הוגדרה במודעה כ'קטעי סטנד-אפ קומדי ותיקים וקטעי סאטירה חדשים, המגחכות בעוקצנות על הסטריאוטיפים הישראליים'. אחריה הן העלו עוד שלוש תוכניות: 'למה מי למה מה?' (1992), 'הקטעים' (1993) ו'דבי ונולי 3' (1996). דבי ונולי, שהירבו להופיע גם בתוכניות טלוויזיה עם קטעים מתוכניותיהן, לעגו לגברים ולנשים כאחד. הקריקטורה המרכזית שעיצבו במערכונים שלהן היתה בחורה 'צפונית' תל אביבית 'גמבה' (תרגום סלנג למושג האמריקני 'קול'). זהו טיפוס של בחורה שצמח בעיקר במשפחות ישראליות ותיקות ומבוססות במרכז הארץ: מפונקת ומתפנקת, אגוצנטרית עד כדי נרקיסיזם, עילגת, חדפת מותגים, מלאת פוזות ומתאמצת להרשים את עצמה ואת סביבתה. השפעת הפינק של ההורים והשפע החומרי בחרה בדמות הזאת, אך האם יש כאן גם השפעה של הפמיניזם המודרני? קשה לומר בביטחון. מצד אחד, ההתפנקות והעילגות מזכירים את התנהגותה של ה'טיפשלה' ואינם מחמיאים לבנות; מצד אחר, האגוצנטריות היא ללא ספק תגובת נגד לתביעה החברתית המסורתית מהאישה לתת, לתת ועוד לתת, מבלי לתבוע דבר לעצמה. בין כך ובין כך, דמותה של ה'גמבה' רחוקה כרחוק מזרח ממערב מאמה הצברית, נערת 'מגש הכסף' שהסתובבה עם תרמיל ומחברת שירי מולדת ותיזזה עם מכנסים קצרים, חולצת חקי וצמות במדבר יהודה. לצברית היו בעיקר סימני קריאה, ל'גמבה' יש בעיקר סימני שאלה, לא רק בהשקפת העולם אלא גם באינטונציה הדיבור ובדקדוק של ה'כזה כאילו'. במערכון 'הגמבות', שכבר היה לקלאסיקה, שתי 'גמבות' - 'ים' ו'נהוגה' (פרפרזה אירונית על השמות המאולצים שמשפחות יאפיות נותנות לבנות בימינו) - מנהלות ביניהן שיח ריקני:

ים: באיזה ראש את כזה כאילו?

נהוגה: גנוב באטרף וכאלה? את?

ים: זורם בשחור עם השפרצות של אפור?

נהוגה: איפה היית אתמול חיכינו לך בגינת שנקין כזה?

ים: נגנבתי? רצתי אחרי ציפור? ניסינו לעוף?

נהוגה: איך את עושה שהצמה שלך תהיה דבוקה בקצה?

ים: עם רוק. את?

נהוגה: אני עם מלת.

ים: אולי תגלחי את כל הראש? נורא יתאים לך כזה?

נהוגה: איזה גמבה תשאירי משהו בשביל הגל. יש לך משהו להריח?

ים: מה בא לך דבקס או טיפקס?

נהוגה: זבל.

ים: מה כאילו??

נהוגה: בא לי להריח זבל. זה מביא סטול מדהים כזה?

ים: מה באמת כאילו???

נהוגה: לאללה כזה.

ים: אם את בעניין של להיגב וכאלה את יכולה בכיף לבוא לגור איתי ועם האנשים במערה במדבר יהודה. אנחנו שותים מהמעין של הבדואים, אוכלים שורשים... זה מלא מינרליים כאילו?

נהוגה: אני לא בעניין של מערות. הורי קנו לי אולפן הקלטות? אני מקימה להקת מחתרת 'חרטא'. בא לך להצטרף? את יודעת לנגן?

ים: לא.

נהוגה: גם אני לא.

ים: אבל אני כותבת? אתמול ישבתי בקפה 'תמר' וכתבתי שיר? בראש שלך לשמוע?
נהוגה: תשדרי.

ים: לשיר שלי קוראים 9 פעמים אני.

אני. אני. אני. אני. אני. אני. אני.

נהוגה: נורא יפה? נורא מדכא? גם אני כותבת. אתמול, אחרי שהסנפתי זבל? ישבתי ערומה על צוק בים וכתבתי דברים גאוניים?
ים: תשדרי.

נהוגה: אבא. ביי!!!

ים: נהוגה, זה מדהים. ענק! יו!!! מה שזבל עושה לאנשים!!!!

שדה הסטנד-אפ הישראלי הצמיח בשנים האחרונות גיברת תרבות לאומית - הלא היא ארנה בנאי. הפופולריות חסרת התקדים של בנאי, שהתפרסמה בעיקר כשותפתו של ארז טל בתוכנית הפופולרית 'רק בישראל' בערוץ השני, והדמות המשעשעת, השנונה והאסרטיבית שהיא מגלמת בתוכנית, 'לימור', מבטאים את מעמדה החדש של האישה בתרבות ההומור הישראלית ובעקיפין את מעמדה בחברה בכלל.

צבא הסופרות כובש את הספרות העברית

בתרצ"ג התפרסם בברלין בשפה העברית ספר מעניין וחריג לתקופתו. המחבר, אברהם מאיר הברמן, ביקש להניח את תרומתו של נשים לספרות היהודית והקדמתו היא לכאורה שיר הלל כמעט פמיניסטי לאישה היהודייה:

זכה האיש העברי ותהיה לו אשתו עזר. זכתה האישה העבריה ונפתחו לפניו כל שערי התרבות העברית. אצל העברים עמדה האישה תמיד במעלה אחת עם האיש, ושניהם ביחד נקראו אדם. עם 'אבות' נודעים לשם ולתהילה גם 'האמהות'. בדברי ימי עמנו זכורות עם הגיבורים, המשוררים והנביאים, גם גיבורות, משוררות ונביאות. מהזמן הקדום עד ימינו היו לנו נשים בקיאות בתורה ובחכמה, והיו גם כאלו שידעו להורות. מזכיר לדוגמה רק אחדות: דבורה הנביאה, ברוריא אשת ר' מאיר וחנה בתו של רבינו תם. גם בתור משוררות ומחברות נשים עבריות ידועות בכל הזמנים.

אבל במהרה 'עלמות' הדוגמאות, ו'קול התרעה' של ראשית ההקדמה נהפך בהמשכה ל'קול ענות חלושה'. 'מובן מאליו', הוא מוסיף וכותב, 'כי לא הרבה זכו להגיע לאותה מדרגה, כי בעיקר הלא נתחננו הנשים לשבת אהל ולפקח על סדר הבית וגדול הבנים'. ואכן, כמה עצוב ומשעשע שספר אינו שיר תהילה לסופרות היהודיות (כך גם מצהירה כותרת הספר), אלא ל'מדפיסות, עזרות בדפוס, מסדרות, תומכות במחברים או סתם מוציאות לאור'. אלה היו הפסגות שאליהן יכלו להגיע הנשים בעולם ההוצאה לאור, בשל הנורמות המגדריות שרווחו באותה תקופה. כתיבה ויצירה, ובעיקר תלמוד תורה ומשניות, נחשבו אז לעיסוקם של גברים בלבד.

הופעתן של נשים כותבות בפרוזה בתקופת היישוב, גם אם קומץ ולא יותר, כגון דבורה בארון, רבקה אלפר, בתיה כהנא, אמה ליון תלמי, מרים ברנשטיין-כהן, שושנה שבבו, פנינה כספי ושושנה שרירא, היתה ראשיתה של תפנית בדמותה וזהותה של האישה היהודייה ובמודעותה העצמית. ראשיתה של תפנית ועדיין לא מהפכה של ממש, משום שמקומן של הנשים-הסופרות על מדף הספרים בתקופת היישוב היה, כאמור, עדיין מצומצם. בהכללה אפשר לומר שנשים 'שתקו' ואולי מוטב לומר 'הושקתו' מבחינה אמנותית. זו לא היתה שתיקה שמקורה בהעדר דחף לכתוב וליצור, אדרבה, ממחקרים עדכניים מתברר שזו היתה רק שתיקה פומבית וכי נשות העליות הראשונות הרבו לכתוב, אבל הן ביטאו עצמן בעיקר בכתיבה המסוגלת כספרותית למחצה או כספרות הגילוי האישי - יומנים, מכתבים וממוארים. יפה ברלוביץ, החוקרת את תולדות ספרות הנשים בתקופת היישוב, סבורה שמדובר בנטייה לדיסקרטיות, לצניעות ולאינטימיות, שאיפיינה את מסורת הכתיבה הנשית גם במקומות אחרים בעולם. חוקר הספרות דן מירון מצג שני הסברים נוספים: הלחץ לכך את הדחף האינטלקטואלי והרחני בחברה שרוממה את ערך עבודת הכפיים, והתפיסה שהיצירה הספרותית מבטאת את 'האיחטיות הנשית' של היוצרת ולפיכך יש בה איזו 'התערטלות פסולה'.

בתקופת היישוב, כתיבתה והתקבלותה של אישה יוצרת היתה בבחינת חידוש חברתי גדול. בכתבי העת פורסמו שירים וסיפורים של נשים אך למעשה רוב הנשים כתבו שירה. הפריצה הגדולה של נשים לשירה העברית התרחשה, כפי שמציין דמירון, בשנות העשרים:

בבת אחת הוסר איזה מחסום, נפתחו שערים שהיו נעולים. תוך שנתיים, לא יותר, הופיעו על בימת הספרות ארבע משוררות בולטות ואליהן נלוו גם משוררות נוספות, שלא הטביעו רישום עמוק. הבולטות היו רחל בלובשטיין ואסתר ראב בארץ ישראל ואלישבע ז'ירקובה-ביחובסקי ויוכבד בת מרים (זלניאק) במזרח אירופה. [...] אכן כל כתבי העת היו פתוחים עתה לרווחה בפני משוררות נשים. עורכים ותיקים וצעירים קיבלו ברצון כתבי יד שלהן, ולעתים אף נדמה, כי המשוררות היו 'מחוזרות' על ידי העורכים, ששמחו להפגין מעל בימות כתבי העת שלהם את תמיכתם בהופעה ה'סנסאציונית' של שירת הנשים בעברית. נערות 'עבריות' כותבות שירים נתקבלו עתה ברצון-טוב ובמחווה-עידוד.

את הסיבה להופעתן של משוררות עבריות על במת התרבות הציונית תולה מירון 'באווירה החלוצית-המהפכנית ששררה בארץ, מין התכונות למצות כל גילוי של כוח פסי ורוחני לשם בנין הארץ ותרבותה'. הוא מוסיף ומסביר תופעה זו בסדק שנוצר בין הסתלקותו של הממסד הספרותי הסמכותי-

למשיכתו של נשים בעיקר לשירה ולא לפזמה היו סיבות הקשורות לטבע היצירה הלירית ולדימויה החברתי. חוקרת השירה לילי רתוק תולה את ריבוי המשורות ומיעוט המספרות בזיהוי השירה עם נשיות, הנתפסת באופן סטריאוטיפי כרגשית, מעודנת, מצומצמת, וקישור הסיפורת עם תכונות גבריות, כגון תבנית הגיונית, עצמה סוחפת והיקף רחב; [...] האפסחות לראות בשיר חלק מפולחן האהבה, ולהציג בפני עצמן ובפני אחרים כשדר אהבה, נתן לשיר הכשר שאותו לא זכה לקבל הסיפור. היא גם מסבירה מדוע הדיוח חב הנשים את עצמן מכתובה ספחותית (פזמה ושירה כאחד), והסבירה מלמדים עד כמה ביטא המהפך הנשי שהתחולל בספרות ובשירה בשנות השמונים מהפך עמוק בתפיסת הנשים את עצמן: (א) 'נשים חוששות מפני ההצלחה ממש כפי שהן פוזחות מן הכישלון. [...] נשים מוותרות מראש על הניסיון ליצור לא רק מחשש שמא לא תתקבל יצירתן על ידי הקהל והביקורת, אלא גם בגלל החרדה שמא לא תהיינה נשיות, כלומר, חלשות ותלויות בגבר, אם תכתובנה ותזכינה להתקבל'; (ב) 'ההצטננות נכפתה על נשים על ידי התרבות היהודית [...] משום שאשה לא היתה יכולה למלא את תפקיד שליח הציבור בבית הכנסת; לה הוקצה התחום הפרטי, בעוד שגברים מילאו את כל התפקידים הציבוריים'; (ג) בחברה הישראלית, כמו בחברות אחרות, שרר 'חס של ביטול כלפי היוצרת ויצירתה גם יחד מצד הגברים'; (ד) 'גם בשלבים הראשונים של סיפורת-הנשים, אשר בהם נתקבלה האישה הכותבת בברכה על ידי הממסד הספרותי, לא היה ליצירתה מקום במרכז הבימה. ההתפעלות מעצם העובדה שהסיפור נכתב על ידי אשה, לא יצרה קשב גברי לחזון שלה'.

מבין כתובות הפזמה המעטות שהופיעו בתקופת היישוב רק שתיים זכו לבלוטות וליוקרה חברתית: דבורה בארון ולאה גולדברג, שכתבה בעיקר שירה. בארון נולדה ב-1887 בעיירה קטנה בפלך מינסק שברוסיה. אביה, רב ידוע שגילה עניין בהשכלה, לימד אותה כדרך שלימדו בנים ולא בנות - תנ"ך, גמרא, מדרש, לשון עברית ודקדוקה. הוא גם עודד אותה ליצור ותרם לעיצוב אופייה העצמאי והלא שגרתי. בארון נחשבה לעילוי וכבר בהיותה בת שבע כתבה ביידיש מחזה חמנט, בהשראת סיפורי האהבים שאחותה הבכירה אהבה לקרוא. בגיל שנים עשרה כתבה סיפורים בעברית, ובגיל שש עשרה כבר היתה סופרת מבוקשת על ידי עורכי עיתונים ומו"לים ופרסמה את סיפוריה במיטב העיתונות העברית: 'הצפירה', 'הזמן', 'העולם', 'המליץ', 'השלח', 'החיים והטבע' ו'פרחים'. ב-1906 סיימה את הגימנסיה הרוסית לבנות ועסקה במתן שיעורים פרטיים, בפעילות בחוג דוברי עברית ובכתיבה.

ב-1911 עלתה בארון לארץ והתיישבה בנווה צדק, הסמוכה לתל אביב. היא התפרנסה מעריכת המדור הספרותי של השבועון 'הפעל הצעיר', שעורכו הראשי היה יוסף האחונביץ. השניים נישאו ונולדה להם בת, ציפורה. עיסוקה כעורכת הפריע לה במלאכת הכתיבה, אבל כל ספר מספריה היה למאורע תרבותי בקהילת היישוב ועורר הערכה רבה. בימי מלחמת העולם הראשונה הוגלתה בארון ומשפחתה למצרים, יחד עם יהודים רבים אחרים שהשלטונות העות'מאניים חשדו בהם בשיתוף פעולה עם הרוסים. עם שובה ארצה, בתום המלחמה, המשיכה בעריכת המדור הספרותי של 'הפעל הצעיר' ובמלאכת הכתיבה. ב-1923 התפטח בארון ובעלה מ'הפעל הצעיר' ובארון התמקדה בתרגום (התרגום שלה ל'מאדאם בובאר' מאת גוסטב פלובר, שהופיע ב-1932, נחשב למאורע ספרותי). אחרי מותו של בעלה ב-1937 ניתקה בארון כמעט את כל מגעיה עם הסביבה, שגם קודם לכן היו מצומצמים. היא שקעה במעין מרה שחורה וחלתה במחלת כליות, שכפתה עליה משטר חיים סגפני. בעשרים שנותיה האחרונות היתה רתוקה למיטתה, מסוגרת בביתה, ורק מעטים הצליחו להתראות עמה.

בערוב ימיה זכתה בארון להוקרה מחודשת שהתבטאה במספר פרסים ספרותיים שניתנו לה: פרס ביאליק על ספרה 'קטנות' (אמנות, תרצ"ג), פרס חפין על ספרה 'לעת עתה' (עם עובד, תשי"ג) ופרס ביאליק בשנית על סיפוריה המקובצים בספר 'פרשיות' (מוסד ביאליק, תשי"א). אולם, לאחר מותה ב-1956 היא נשכחה מלב, וגם נסיון של דן מירון להערכה מחודשת של יצירתה (הוא ציין כי הישגיה הספרותיים גדולים וחבל שאין היא זוכה עוד להערכה הראויה לה) לא החזיר את עטרתה ליושנה. רק בשנות התשעים היא התגלתה מחדש אחרי פרסום ספרה של חוקרת הספרות נורת גוברין, בעקבות גל מאמרים על נשים סופרות ישראליות היה חלק מהמהפכה הפמיניסטית בספרות העברית. ההכרה המחודשת בפועלה ובחשיבותה של בארון נבעה לא רק בשל העובדה שהיא נחשבת לסופרת העבריה הראשונה, אלא משום שהיא היתה הראשונה ששילבה בסיפוריה מסרים חברתיים ברוח הפמיניזם.

לאה גולדברג נולדה ב-1911 בקובנה אשר בליטא. שירה הראשונים נדפסו בכתבי עת עבריים בליטא בהיותה תלמידת גימנסיה. בת עשרים יצאה לגרמניה, למדה שפות שמיות באוניברסיטאות ברלין ובון, וב-1933 קיבלה תואר דוקטור. בתום לימודיה שבה לליטא וכעבור שנתיים (ב-1935) עלתה ארצה. באותה שנה יצא לאור ספר שירה הראשון 'טבעות עשן'. הרומן הראשון והיחיד שלה, 'והוא האור' (1946), שכלל יסודות אוטוביוגרפיים, היה אחד משני הרומנים שפרסמו נשים בתקופת היישוב (השני היה 'סמטאות' של אלישבע ביחובסקי שיצא לאור ב-1929). לבד מספרי השירה הרבים שפרסמה, תרגמה גולדברג מספרות המופת העולמית וכתבה מחזות, עסקה במחקר כפרופסור לספרות השוואתית באוניברסיטה העברית והיתה אחת הדמויות הבולטות ברפובליקה הספרותית של שנות הארבעים, החמישים והשישים. אחרי מותה ב-1970 הוענק לה פרס ישראל.

בתולדות הנשים בספרות העברית ראוי לציין עוד שלוש דמויות חשובות. האחת היא ברכה פלאי (ברוניה קוצניק). פלאי נולדה באוקראינה ב-1892 למשפחת סוחרים אמידה. לאחר שהוסמכה לכלכלה באוניברסיטת קייב הקימה וניהלה גימנסיה פרטית במאלין. ב-1921 עלתה ארצה יחד עם בעלה מאיר ובאותה שנה ייסדה את ספריית ההשאלה העממית הראשונה בארץ, ספריית 'עבר', אשר סיפקה למוענינים ספרים ברוסית והיתה בית ועד לאנשי הרחב בעיר. מאוחר יותר פתחה בתל אביב יחד עם בעלה רשת חנויות ספרים בעברית בשם 'מוריה', שהיו לה סניפים בניו יורק ובוורשה. ב-1931 הקימה את הוצאת הספרים 'מסדה', שהוציאה לאור בעיקר ספרי ילדים וספרי לימוד וכן את 'האינציקלופדיה הכללית' (6 כרכים, 1936-1934). גולת הכותרת של מפעלה היה הוצאת האנציקלופדיה העברית, שאותה יזם והפיק בנה אלכסנדר (הכרך הראשון יצא בתש"ט). הדמות השנייה של אישה חלוצה בעולם הספרות העברית היא שושנה פרסיץ, ילידת אוקראינה (1893). פרסיץ, מוסמכת הסורבן בפאריז (בספרות), היתה פעילה ציונית חשובה באודסה: מראשי הציונים הכלליים, מזכירת כבוד של האגודה הציונית 'חובבי שפת עבר', חברה במרכז ציוני חסיה ויצירה בקונגרסים הציוניים. ב-1917 ייסדה במוסקבה עם בעלה, יוסף פרסיץ, את הוצאת 'אמנות', שהוציאה לאור תרגומים וספרי מקור

לבני הנעורים. ב-1925 עלתה משפחת פרסיץ לארץ וחיידשה את ההוצאה לאור. שושנה פרסיץ היתה חברה במועצת עיריית תל אביב, בוועדת החינוך של ההנהלה הציונית ובמחלקת החינוך של הוועד הלאומי. כמו כן היתה חברה מפלגת הציונים הכלליים וממייסדות 'ארגון נשים ליברליות'. לאחר הקמת המדינה היתה חברה כנסת מטעם המפלגה בשלוש הכנסות הראשונות ובמשך כל התקופה הזאת כיהנה כיו"ר ועדת החינוך של הכנסת. ב-1968 הוענק לה פרס ישראל על פועלה בתחום החינוך.

חלוצה שלישית בעולם הספרות העברית היא ד"ר חוה שפירא. שפירא נולדה באוקראינה ב-1878 וזכתה בילדותה להשכלה רחבה בזכות הפתיחות של הוריה, ובפרט אמה. בגיל 17 התחתנה עם בן של בנקאי עשיר אך הנישואים לא עלו יפה. הפרידה, שניתקה אותה גם מבנה-יחידה, השאירה בה צלקת כואבת והשפיעה על כל מהלך חייה ותפיסת עולמה. בורשה, שהיתה מרכז הספרות העברית בסוף המאה התשע עשרה, קשרה שפירא הצעירה קשרים עם הסופרים י"ל פרץ ודוד פרישמן והחלה לפרסם מסות על ספרות בכתבי העת של אותם ימים. ב-1906 התקבלה לאוניברסיטת ברן בשווייץ ובגיל 32 סיימה דוקטורט בפילוסופיה. שנה קודם לכן יצא אוסף הסיפורים הראשון שלה. כאישה משכילה, חופשייה ובעלת אמצעים בילתה שפירא את זמנה בנסיעות מארץ לארץ ובכתיבת מאמרים. מלחמת העולם הראשונה קטעה את עידן השפע בחייה, וב-1919, בלי פרטה בכיס, היא הגיעה לפרגא. אחרי שנים אחדות קשות, היא נישאה שוב, אך בעלה השביע אותה מחרים. רחל יוקטן, שכתבה עבודת מחקר על פועלה הספרותי של חוה שפירא, כותבת:

בין השנים 1913-1938 כתבה שפירא עשרות מאמרים שהתפרסמו (תחת הפסידונים 'אם כל חי') בכמה מכתבי העת העבריים החשובים של המחצית הראשונה של המאה: 'השלח', 'העולם', 'התקופה', 'הדואר' ו'התנח' (שני האחרונים הופיעו בארצות הברית). [...] המאמרים בכתבי העת נסבו סביב הספרות העברית והכללית, התרבות היהודית והכללית, פילוסופיה, חיי היהודים בקהילות, ציונות, אישים וידועים וענייני דיומא. הם משקפים את בקיאותה של הכותבת בספרות העברית והכללית, את השכלתה הרחבה ואת השקפת עולמה במגוון נושאים כגון: מעמדה של האישה בחברה ובספרות כיוצרת וכקוראת, חיי היהודים בקהילות הגולה, תופעת ההתבוללות, עליה לארץ ישראל ועוד.

חוה שפירא מתה בפברואר 1943 בגיטו בטרזיינשטט, צ'כוסלובקיה. לאחר מותה נשכחה מלב וכך גם יצירתה. עם קום מדינת ישראל הופיעו פה ושם חיבורים על פועלה הספרותי, אך רק בשנות התשעים 'גילו' אותה החוקרים מחדש בשל שלושה גורמים: ראשית, ההתעניינות הגוברת בנשים בכלל ובנשים כותבות בפרט באקדמיה הישראלית; שנית, הידיעה שהופיעה ב'ידיעות אחרונות' בספטמבר 1986 שבארכיון הספרייה היהודית העממית במונטריאול שבקנדה, בעיזבון של הסופר ראובן בריינן (מי שהיה חמש עשרה שנה מאהבה, ידיד נפש, אב, מורה ומופת), נמצאים 180 מכתבים שכתבה שפירא לבריינן בשנים 1899-1927. את המכתבים גילתה הספרנית הראשית של הספרייה היהודית שסיימה את עריכת המפתח למכתבים בעברית ובידיש שנכתבו לבריינן. שלישית, הופעת ספרו של חוקר הספרות דן מירון 'אמהות מייסדות, אחיות חורגות' (הקיבוץ המאוחד, 1991), שכתב בקצרה על מקומה החלוצי בתחום המסה העברית.

מבין הגברים שניהם בתפקיד עורך בתקופת היישוב וראשית המדינה, דומה שלמסאי והמבקר ישראל כהן (יליד 1905) מדע תפקיד מיוחד בקידום נשים בספרות העברית. כהן, ידיד הקרוב של ש"י עגנון, בן עירו בוצ'אץ' שבגליציה, ושל דוד בן גוריון. עלה ארצה ב-1925 והיה עורך 'הפועל הצעיר' 36 שנה. בשנות עריכתו השתתפו נשים רבות במדורים השונים של הביטאון, ורבות החלו את צעדיהן הראשונים מעל במה זו, במסגרת מדיניות של עידוד צעירים. גם במאסף 'פמליה', שערך בשנת 1953, דאג כהן לשתף נשים, הרבה מעבר למקובל באותן שנים, ועודד מאחורי הקלעים סתבות בכל התחומים. אולם, חרף תרומתו החשובה של כהן, 'הפועל הצעיר' לא חולל מפנה של ממש במעמדן של הנשים הכותבות.

בשני העשורים הראשונים של המדינה הוסיף מעמדן של הנשים הכותבות להיות שולי במפת הספרות העברית. באותה תקופה יצאו לאור חמנים של ארבע סופרות בלבד: יהודית הנדל (ילידת 1926) פירסמה ב-1954 את 'רחוב המדרגות', שזיכה אותה בפרס אשר ברש לעידוד פזורה צעירה; יונת סנד (ילידת 1926) כתבה יחד עם בעלה אלכסנדר ארבעה חומנים - 'אדמה ללא צל' (1949), 'הכתה החמישית' (תש"ו), 'הפוחצים לרוח' (תש"ט) ו'בין המתים ובין החיים' (תשכ"ד); שושנה שרירא (ילידת 1917), סופרת, מבקרת ומתרגמת, פרסמה את 'לחם האוהבים' (1957) ו'שערי עזה' (1960) שקטעים מהם הושמעו בתוכנית הרדיו של מאיר מרגלית ופורסמו ב"ידיעות אחרונות" ועיתונים נוספים; ונעמי פרנקל (ילידת 1920) פירסמה את הטרילוגיה 'שאלו וזוהנה' (1956-1967) שהתקבלה בהתפעלות.

מקומן השולי של הנשים הכותבות התבטא גם בהדרתן מפרסים וכיבודים. הנה כי כן, משלושים וחמישה היוצרים שזכו בפרס ישראל לספרות עד 1999 רק שתיים היו נשים: לאה גולדברג ב-1970 אחרי מותה ובשיתוף עם זוכה נוסף, ויוכבד בת מרים ב-1972 (מן הראוי לציין שפרס ישראל אינו משופע בזכות בכל תחומי ההצטיינות, ומקרב 552 הזוכים בו משנת ייסודו, 1953, ועד 2003 רק 69 היו נשים (כ-12%). במשך שנים רצופות נשים כל לא זכו בפרס. גם בפרסים אחרים כמו פרס ביאליק ופרס ברנר זכו מעט מאוד סופרות. שני תחומים נוספים של הכרה חברתית הם קריאת פרס על הסופר ופרסום ספרי יובל וזיכרון, וגם בהם נשים אינן זוכות לכבוד המגיע להן.

התכנים של יצירות הספרות, שכתבו גברים ונשים כאחד, גם הם לא היטיב עם מעמדה של האישה הישראלית, שכן הם שיקפו בדרך כלל את מעמדה הנחות של החלוצה והצברית ואת תפקידיה המסורתיים בחברה (עזר כנגדו, מושא רומנטי ואם מסורה), ובהיותם מוצר צריכה המוני תרמו בעקיפין לשיעורם. הפחזה הציונית תרמה לדחיקתה של האישה ממרכז הבמה גם משום שגלריית הדמויות שאיכלסה אותה כללה, כדברי חוקרת הספרות חנה מוה, 'בעיקר גיבורים גברים, שנתפסו כיוצאים של האדם היהודי, עולמו, נפשו, עניונו'. 'העדר של דמות נשית, או עיצוב סטריאוטיפי של הדמות', כתבה המשוררת ש. שפרה במאמר העוסק בדמות האישה בספרות העברית, 'ניכר לא רק בספרות הבדויה, אלא גם בספרות האוטוביוגרפית המתעדת, הנכתבת על ידי אנשים מכל קצות הקשת הפוליטית. על פני מאות עמודים אתה קורא עלילות גבורה: מלחמה ועליה ומאבק בבריטים, ישיבה בת שנים רבות בבתי סוהר ובריחה, ואף לא הרהור עבירה אחד באשה. לפעמים כשאתה מכיר את עלילות המעשה והדמויות מקרוב, או כשאתה טורח לבדוק את העובדות לאשורן - מתגלות לך עלילות חיים גבריות-נשיות עשירות ומורכבות'. חוה שפירא פירסמה ב-1930 ב'התקופה' מסה מעניינת שכתרתה 'דמות האישה בספרותנו', הסוקרת ומנתחת את דמות הגיבורות בספרות

העברית, שקדמה לתקופתה ובתקופתה:

בניגוד לספרויות העמים - אין ספרותנו מרבה לטפל בדמות האישה. בספרותנו העתיקה אנו מוצאים כמה טיפוסים נפלאים ומלבבים של 'המין היפה', שהיה להן ערך גדול וחשוב בחיי הלאום ושהלהיבו את דמיונם של משוררים ואמנים באומות העולם - ואילו ספרותנו החדשה הסיחה את דעתה מהן. משוררי אומות העולם שרו על מרים, אשת הורדוס, על יהודית (הבל), על אשת שבתי צבי (ז'רומסקי), על אשתו של רבי עקיבא (היימן), ואילו ספרותנו הסיחה את דעתה מהן.

שפירא חתמה את המסה בהבעת משאלה:

אצלנו קבע את דמות העבריה בספרותנו החדשה ה'סבא' שלנו [מנדלי מוכר ספרים - ע"א]. אמנותו השרישה את קיום דמותה של בת דורו, וגם את אפיה העיקרי של דורות רבים. ואולם אם גם קונסרבטיבית היא האישה מטבעה - ומשום זה גם נוטה לשמור על הזיקה הלאומית והמשפחתית ביותר - הרי בכל-זאת אין האישה בזמנו זו שבזמנו של מנדלי ואין אותה הצורה שקבעו לה ה'סבא' וחבריו מתאימה לצורה הנוכחית. מאמינה אני בכשרונם ובשאר רוחם של סופרי עמנו - מה שלא עלה בדור זה יעלה בדור השני - עד שיקום גם דור של עבריות יוצרות ויתחרה אתם במילוי החסר בספרותנו - דמות האישה העבריה החדשה.

משאלתה של שפירא החלה להתממש רק מקץ כארבעים שנה, כאשר בשנות השבעים החל המפנה הראשון בכתיבה הנשית בארץ ועל בימת השירה דרך כוכב של ארבע סופרות מ'דור המדינה' - עמליה כהנא-כרמון (ילידת 1926), רחל איתן (ילידת 1933), שולמית לפיד (ילידת 1934) חת אלמוג (ילידת 1936) ושולמית הראבן (ילידת 1940).

הסופרת והמסאית עמליה כהנא-כרמון נחשבת לדמות החשובה ביותר במהפכת הנשים בספרות העברית ולאחד הסופרים החשובים בתולדות הפרוזה הישראלית. 'הספרות העברית מתייחדת בין ספרויות העולם בכך שסיפורת-הנשים שלה "מלדה" פעמיים', כותבת חוקרת הספרות לילי רתוק. 'ובין שתי הלידות מפרידות למעלה מחמישים שנה. פירסום סיפורה הראשון של דבורה בארון, הסופרת החשובה הראשונה בספרות העברית בשנת 1902, מסמן את הלידה הראשונה. ואילו התקבלותה הספרותית של עמליה כהנא-כרמון כסופרת מרכזית לצד בני דורה הספרות - עמוס עוז וא.ב. יהושע - את לידתה השנייה.'

עמליה כהנא נולדה בקיבוץ עין חרוד להורים שהיו מייסדי הקיבוץ. את לימודיה היסודיים והתיכוניים עשתה בתל אביב, בגימנסיה העברית 'הרצליה', והיתה חברה פעילה בתנועת השומר הצעיר. היא היתה 'ילדה זוללת ספרים' ובגיל צעיר נמשכה לכתיבה והצטיינה בה. סיפורה הראשון, 'אילו הוצאתי מהתנועה', התפרסם ב'על החומה', עיתונה של השומר הצעיר, בהיותה בת שנים עשרה בלבד. מלחמת העצמאות פרצה זמן קצר לאחר תחילת לימודיה באוניברסיטה העברית. כהנא התנדבה לחטיבת הנגב של הפלמ"ח ושירתה כקשרית במבצעים שונים, בהם 'יובל', 'חורב' ו'עובד ה' (המכתב המפורסם המודיע על כיבוש אום רשרש, היא אילת, המופיע באנציקלופדיה העברית, כתוב בכתב ידה). לאחר שהשלימה את לימודיה באוניברסיטה בלשון עברית, מקרא וספרות עברית והשתלמה בחינוך, נסעה כהנא ב-1950 ללונדון ועבדה תחילה כמזכירה בפדרציה הציפונית, ואחר כך בציחות ישראל ובבי-בי-סי. ב-1951 נישאה בלונדון לאריה כרמון, סטודנט להנדסה. מקץ ארבע שנים עברה המשפחה (בינתיים נולד להם בן) למרכז אנגליה לצורך השתלמותו המקצועית של הבעל, וכעבור שנתיים עקרו לשווייץ. ב-1958, לאחר שנתיים נוספות בגרמניה, שבה המשפחה ארצה. לפרנסתה עבדה כהנא-כרמון כמורה פרטית לאנגלית, כספרנית בספרייה המרכזית של אוניברסיטת תל אביב וכמנהלת הספרייה במסן הנפט הישראלי.

סיפורה של כהנא-כרמון החלו להתפרסם בסדירות כבר באמצע שנות החמישים, תחילה בעיתונות היומית ואחר כך בכתבי העת הספרותיים, ובד בבד גם פירסמה מאמרי ביקורת. אולם רק בראשית שנות השישים, כאשר סיפורה קיבלו עומק פסיכולוגי, שפתם נעשתה עשירה יותר ועלילתם מורכבת יותר, היא הוכרה כסופרת ייחודית ובלוטת. היו מבקרים שראו בה אחת מארבע הדמויות המרכזיות של מספרי דור המדינה, לצד עוז, יהושע וקצו. ספרה 'בכפיפה אחת' (ספרית פועלים, 1966), שהתקבל בהתפעלות רבה וזיכה אותה בפרס שטיינברג, נחשב לפורץ דרך בספרות העברית בזכות סגנון הכתיבה האישי הלירי-רליגיוז-פסיכולוגי המאפיין אותו, שהיה אז בבחינת תופעה בלתי מוכרת בספרות העברית. גם העובדה שהדמויות העיקריות בסיפורה הן נשים ולא גברים היתה אז בבחינת חידוש ספרותי. אחרי 'בכפיפה אחת' יצאו לאור 'ירח בעמק אילון' (הקיבוץ המאוחד, 1971), 'שדות מגנטיים' (הקיבוץ המאוחד, 1977) ו'למעלה במונטפיר' (הקיבוץ המאוחד, 1984), שזיזו אותה בפרסים ספרותיים חשובים: פרס היצירה של קרן ראש הממשלה (1980), פרס אריכא לסיפור הקצר (1981), ופרס ברנר (1985).

במחצית שנות השמונים החלה כהנא-כרמון לפרסם מסות בסוגיית מצבה של ספרות הנשים העברית. היא מחתה כנגד קיפוחה של היצירה הנשית, בגלל שליטת המודל הגברי בספרות העברית שבעטיו נתפסת החוויה הנשית כצדדית ושולית. לטענתה, בדומה למעמדה של האישה בבית הכנסת, גם בספרות אין היא יכולה לדבר בשם הכלל, והחוויה שלה נתפסת כעניין פרטי בלבד. לפיכך אין סיכוי לאישה להיות ליצר המרכזי של הדור. בעקבות הצלחתה של כהנא-כרמון (וסיבות נוספות שיובאו להלן) החל טפטוף הולך וגובר של סיפורים ורומנים שכתבו נשים צעירות, שנהפך בשנות התשעים למבול של ממש. התופעה היתה כה מהירה וסוחפת שהיא עוררה גל עצום של מאמרים בעיתונות ובכתבי העת העיוניים והמדעיים, ימי עיון וконסים שדנו בהיבטיו השונים של נושא זה. מוסף התרבות של 'מעריב', למשל, הקדיש לתופעה כתבה נרחבת שבה ניסו 14 סופרות, סופרים ועורכים ספרותיים לאמת, להסביר ולנמק את פשר התופעה. בכותרת המשנה של הכתבה, שפורסמה באוקטובר 1997, נכתב:

גם המתנגדים החמורים ביותר למושגים כמו 'כתיבה נשית' או 'ספרות נשים' לא יכולים עוד להכחיש: מעמד הסופרות הישראליות לא ידע ימים טובים מאלה. רשימות רבי-המכר מורכבות כמעט אך ורק מנשים, סופרות צעירות ומבריקות עולות ופורחות, נמכרות ומוחמאות על ידי מבקרים.

את השטף החדש של כתיבה נשית תולה חוקרת הספרות יפה ברלוביץ בשלוש סיבות: ראשית, תהליך הליברליזציה של החברה הישראלית, שהביא לפתיחות ולסקרנות גדולה יותר כלפי מגזרי אוכלוסייה שהממסד הישראלי החשיב עד שנות השמונים כלא רלוונטיים ולא מעניינים: מזרחיים, דתיים, ערבים. הפתיחות הזאת הכשירה את הקרקע גם ל'מעוט' הנשי.

שנית, השפעתו הגוברת של האתוס הפמיניסטי, שדירבן נשים לכתוב ולפרסם את יצירותיהן: 'הדחף לנכחות נשים בחיים הציבוריים והאמנותיים [...] פעל גם במסגרת היצירה הספרותית, ואימץ את ליבה של הכותבת לצאת מאותה עזרת נשים בדלנית ולהשמיע את דבריה שלה'.

שלישית, השפעת הפוסט-מודרניזם: 'הכתיבה הפוסט מודרניסטית שיחררה את הספרות העברית מנורמות כתיבה גבוהות ונוקשות. היא נתנה היתר לשפת דיבור קולחת לשמש לא רק כציטוט לדמויות הגיבורים, אלא למספר יודע כל; היא זימנה חומרים אקטואליים מקומיים; היא מזערה את "השאלות הגדולות" של לאום וחברה לשאלות יחיד בטרווייה היומיומית; והיא התניעה אפשרויות של ספרות קריאה מתוחכמת ומשעשעת [...] ההתנערות המשובבת של הפוסט מודרניזם קסמה גם לנשים, והיא-היא שסייעה להן, בין היתר, בהתווית דרך לקראת כתיבה נובליסטית'.

כהנא-כרמון מצינת עוד סיבה לשטף החדש של הכתיבה הנשית. הנשים הסופרות לא חשו צורך למחוד בדור היוצרות שקדם להן, הן משום שנשים אינן נטות להכריז מלחמה והן משום שלמעשה לא היה להן כמעט במי למחוד:

המסורת הישנה, איננה עוד. ובעוד הסופר, ההולך ומשתחרר מכבליה, עסוק בהשלכה לים של מטענים [אידיאולוגיים] מיותרים לצורך קלות-התנועה, ועושה עניין גדול מעצם העשייה הזאת - הסופרת נמצאת לעומתו במצב יותר טוב. מראש אין לה מה להשליך לים והיא פטורה מהשקעת אנרגיה במאמץ הזה. משום שכאמור, היא אדם שאף פעם לא הכירו בכישרונו לשאת את המטענים ההם. לגבי הדברים שיש לה לומר, אוניית הדגל תמיד היתה מחוץ לתחום. על כן הסופרת יכולה עתה לחץ לה, לשעשע קדימה ברגל קלה. וזה מה שהיא עושה, בעוז רב.

לסיבות אלה אפשר להוסיף עוד ארבע: ראשית, תהליך הקפיטליזציה המואץ שעברה ישראל החל משנות השמונים. בעבר היה קשה לפרסם בארץ ספר ולקדם את מכירתו, כי בתעשיית הספרות שלטה קאסטת קטנה של מכתבי טעם - מוציאים לאור, עורכים ומבקרי ספרות - שחסמו לא אחת את הגישה לנשים וקבוצות שלא חפצו ביקרן או שיצירותיהם לא עלו בקנה אחד עם טעמם. הליברליזציה של תעשיית הספרות, המתבטאת בין השאר בריבוי הוצאות לאור ומבקרי ספרות, בפרסום מדד של מכירות ספרים ורשימות רבי-מכר, איפשרה לסופרים רבים יותר, ובהם נשים, לפחץ למרכז התודעה, על ידי עקיפת הממסד הספרותי השמרני. דוגמה בולטת היא עירית לינור שהוציאה את ספריה 'בקשת', הוצאת הספרים הפרטית של רם אורן. שנית, המחשב האישי מקל על כתיבה, ותפוצתו הגדלה הרחיבה את נפח היצירות בכלל ושל נשים בפרט. שלישית, להתפתחות כלי התקשורת היה תפקיד חשוב בקפיצת הדרך הנשית בספרות, מאחר שהם העלו את הביקוש לכישרונות חדשים מכל סוג שהוא, כדי לספק קהל צרכנים רחב. עיתונים רבים 'גילו' סופרות חדשות בכתבות הצבעו במוספי סוף השבוע וקידמו את מכירות ספריהן, כחלק מקידום המכירות של העיתון. רביעית, גם להתפתחות כלכלת השוק היתה השפעה על הגיחול בהיצע הספרות. בשנות השמונים נוצר ביקוש לסדנאות לכתיבה ויצירת שמלמדים בהן מיטב הסופרים והמשוררים. למעלה ממחצית מהתלמידים בסדנאות האלה הם נשים, המבקשות להוסיף על עיסוקן היומיומי גם עיסוק יצירתי. 'אכן חלק גדול מסיפורת הנשים שפורסמה בשנים האחרונות מצאה את דרכה ועידודה בסדנאות אלה (כך למשל, סביון ליברנט, אילנה ברנשטיין ויהודית קציר)'.

החשיבות התרבותית של דור הסופרות החדש נמדדת לא רק בפמיניזציה של מקצוע בעל סטטוס חברתי גבוה בישראל, אלא גם בכך שמדובר בסופרות שיצרו שפה נשית חדשה, ובדרך עקיפה גם מודל חדש של נשיות אסרטיבית, הבאה לידי ביטוי בדמויות המאכלסות את יצירותיהן. דור הסופרות החדש, שאליו הצטרף בשלב מאוחר יותר גם דור חדש של מחזאיות (גם כאן מדובר בכתיבה ויצירת), מיקם את הנשים במרכז הזירה, יצר שיח נשים גלוי, אמיץ, שמן וביקורתי על עצמן ועל גברים, ותרם לא מעט לשבירת ההגמוניה הכמותית והאיכותית של דמויות גבריות בספרות הישראלית המסורתית. מבקרים וחוקרי ספרות עמדו על היסוד 'הגברי' החדש המצוי בכתיבתן של מקצת הסופרות הצעירות, היינו לנימה המוחצנת והאסרטיבית (המנגדת לביישנות ולמופנמות הנשית המסורתית), ולאחריה העוקצנית (בדרך כלל עצמית), המאפיינת עתה אותן ואת כתיבתן. להלן דוגמה מספרה של לימור נחמיאס 'צבטות':

והטוב הגיע. עבודת הנמלים שלי באה על שכרה. מתקפת החושים הממה את מיקי, הפילה אותו חלל לרגלי, והנזק היה גדול משציפיתי. כמו ילד מאוהב בגן חובה הוא היה שואל אותי כל בוקר אם אני 'הולכת לחתונה או משהו כזה'. מיום ליום הלכו ההערות הילדותיות שלו והפכו מוזרות, אבל לא היתה לי כוונה לעשות לו חיים קלים. שירדוף. שיזיע. זה רק יגרום לו להעריך יותר את הפרס שמחכה לו בסוף המסלול. אבל כעבור שבועיים אירעו שתי תקלות לא צפויות.

הראשונה היתה תקלה טכנית: מיקי כבר ראה את כל השמלות שלי, ויצא שהתחלתי לחזור על עצמי. [...] התקלה השניה היתה בתחום משאבי האנוש: התעייפתי. נמאס לי להתעלף מהערצה מול הראי, נמאס לי לשטוף ספלים עם סימני ליפסטיק עמיד במים, ונמאס לי לשמוע את החברות שלי מנתקות לי בפרצוף כל פעם שניסיתי להתייעץ אתן על הטקטיקה החדשה לגבי מיקי. וכך, שבועיים אחרי שמיקי עבר, כשהתעוררתי בבוקר ולא הצלחתי לצאת מהחדר אל האמבטייה בלי להתאפר לפני כן, התחלתי לבכות. זה טמטום, הסברתי לדמות המפוארת שהשתקפה במראה, זה ביטול עצמי והיכנעות לתכתיבים, זה לא ייתכן שמעכשיו שנה שלמה את לא תעיזי ללכת לשירותים בלי לדפוק הופעה. אם זה צריך לקרות ביניכם, זה יקרה. אם הוא חכם, הוא יאהב אותך כמו שאת. נשמתי עמוק, קמתי בצעד נחרץ, וטופפתי על עקבי לצחצח שיניים.

הסופרות הצעירות גם מעזות לעשות את מה שסופרים ישראלים לא הירבו לעשות, ובכך גם טמון כחזמיני חלק מסוד הפופולריות הרבה שלהן: הן מביעות רגשות בגלוי, ובכללם רגשות הקשורים במיניות. סופרים לא העזו לעשות זאת בעבר משום שרגשות נתפסה בעולם הגבר כחטא נורא. יש הגורסים, בצדק, שהכתיבה 'הגברית' מאופיינת או לפחות אופיינה מאוד בעבר בתכונות 'כבדות' - פתוס וטון מרחמם, תוקפנות, תחרותיות, אשליה של עצמאות, רצינות ומופנמות וכדומה. מושגים כגון חמלה, עדינות, נתינה, חן ומגע, שהיו לגיטימיים פחות בכתיבה הגברית, מקבלים היום לגיטימציה בזכות הסופרות הפוסט-צבריות. סופרות אלו גם יצרו לגיטימציה לכתיבה קלילה, זורמת, המקרבת אל הספרות קוראים רבים שבעבר נרתעו ממנה בשל הדימוי האינטלקטואלי שנקשר בה. העיתונאית טלי רזין עמדה על תופעה זו כאשר כתבה: 'אחרי שנים של ספרות מטובדת, ממלכתית ונטולת מין של דור הפלמ"ח ודור בארץ, ואחרי שגם יהונתן גפן, דויד גרוסמן, מאיר שלו ובני דרם ביססו את מעמדם על המפה, הגיע תור הסופרות - והן, מה לעשות, כותבות אחרת. הרומנים הפכו פחות נפחים ואישיים יותר. סיפורים "קטנים" על החיים, על זוגיות, על רגשות ומערכת יחסים, כולל צבעים וריחות של בשמים ותבשילים'.

את גרעין הסופרות שממנו התפתח הז'אנר הנשי-האסרטיבי מכנה חוקר הספרות יגאל שוורץ במונח ג'יפ (JIP - Jewish Israeli Princess).

לדבריו, אלה 'נשים' בנות 25 עד ארבעים וקצת, ילידות הארץ ממוצא אשכנזי, מהמעמד הבינוני-הזעיר-בורגני, חילוניות. חלקן סופרות מקצועיות, וחלקן עיתונאיות שכתבו ספר אחד, שניים או שלושה. כמה מהמחברות נתפסות כיצרות של ספרות איכותית, ואחרות נתפסות כיצרות של ספרות שמטרתה העיקרית היא לבדר ולגרוף כסף. לעתים הגבול בין שני סוגי הטקסטים לא קל לזיהוי. כך, בין השאר, משום שהיוצרות האיכותיות של הקורפוס הזה חוזרות וחוצות, במסגרת ובדרכים מתחכמות (בדומה ליוצרים מקבוצות עכשוויות אחרות), את קו התפר בין "ספרות גבוהה" ו"ספרות זולה". ספרות ה-JIP נולדה לדעת שורץ בספטמבר 1986, עם צאתו לאור של החומן 'גולם במעגל', פרי עטה של לילי פרי-אמיתי, סופרת לא מוכרת באותה עת. הספר, שזכה לביקורות אוהדות, היה לרב-מכר ואף עובד לסרט שזכה בפרס ראשון בפסטיבל הסרטים הישראלי ובפרס המבקרים בפסטיבל הסרטים במונפלייה, צרפת.

אך הסופרת המוכרת ביותר וגם החדשנית ביותר בגרעין זה היא אורלי קסטל-בלום. קסטל-בלום נולדה בתל אביב ב-1960. שני הוריה הגיעו ממצרים ודיברו ביניהם ואתה צרפתית. בריאיון עם נרי ליבנה, שפורסם במוסף הארץ באפריל 2002, סיפרה: 'עד גיל שלוש או ארבע לא ידעתי עברית והאתגר שלי היה טו קאצ' איט, ללמוד בעצמי עברית, ואני חושבת שמזה באה הספרותיות שלי. היה לי צורך להוכיח לעצמי שאני יודעת עברית הכי טוב ואחר כך בכיתה ד' להיות הכי טובה בהכתבות. אני חושבת שהרגישות שלי לשפה העברית נובעת מהעובדה שלמדתי עברית כמו שלומדים שפה שנייה, בסוג אחר של תשומת לב'.

היא למדה בבית הספר היסודי א"ד גורדון ואחר כך בגימנסיה הרצליה, שירתה בבסיסים צבאיים שונים, שבאחד מהם למדה להדפיס. אחר השחרור למדה שנה בחוג לקולנוע באוניברסיטת תל אביב ושנה בבית צבי, שם הכירה את בעלה. הם נישאו באותה שנה לאחר שנכנסה להיריון. ההיריון הלא מתוכנן הסתיים בלידה ביולוגית וספרותית. 'הייתי בהריון', סיפרה באותו ריאיון ללבנה. 'לא ידעתי מה לעשות עם עצמי. התחנתני ורצתי לגדל את הילדה לבד בבית. מהר מאוד הבנתי שאני לא רוצה לעבוד בשום מקום. אני לא רוצה לקום מוקדם, אני לא רוצה בוסים ולזה הפניתי את כל המאמצים שלי'. קסטל-בלום סיימה לכתוב קובץ של סיפורים קצרים ושלחה את כתב היד להוצאת עם עובד. חיים פסח העורך התאהב בטקסט והספר, 'לא רחוק ממוקד העיר', יצא לאור ב-1987, כשהיתה בת 27. כעבור שלוש שנים יצא לאור ספרה 'היכן אני נמצאת' (זמורה ביתן, 1990) ואחריו 'חולי סיטי' (זמורה ביתן, 1992) - שני רבי-מכר שתורגמו לשפות זרות ובזכותם היתה קסטל בלום בעיני קוראים ומבקרים כאחד להבטחה הגדולה ביותר מקרב סופרי החרוץ הצעיר. ההכרה בכישרונה ובייחודיותה כסופרת הביאה לגל של מאמרי ביקורת ופרשנות באקדמיה ומחוצה לה, שניתחו את ספריה מפרסקטיבה סוציו-ספרותית. כבר בשנים הראשונות לקריירה הספרותית שלה נחשבה אפוא קסטל-בלום לא רק לסופרת מוכשרת אלא גם לתופעה תרבותית חשובה. נקודת המבט שלה, התכנים של ספריה וסגנונה הלשוני ביטאו שינוי במערכת הערכים הישראלית, ולמעשה עידן חדש באליטה הישראלית.

קסטל-בלום היא הסופרת המזוהה ביותר עם המהפכה הפמיניסטית בספרות העברית, בשל גילה, הפופולריות הרבה של ספריה וסגנונה המיוחד שהוליד חיקויים רבים. זהו סגנון איחוי, קליפי, אקלקטי וגמיש (גבוה ונמוך, ספרותי ודיבור, פשוט ומורכב) שחולל מפנה בספרות הישראלית. יגאל שורץ מכנה אותו 'טנד-אפ קומדי-טרג'די'. הפתיחות והישיחות של יצירתה, האומץ לדבר מהבטן, מבלי להסתתר מאחורי דימויים ומטפורות מיופייפות, השימוש השכיח בהומור ובסקס (שני מרכיבים שהיו נדירים בעבר בספרות הנשים הישראלית ובכלל), ונקודת המבט הנשית, הצעירה והישראלית מאוד - כל אלה היקנו לכתיבתה אחמה פמיניסטית שהשפיעה על דור שלם של סופרות צעירות. להלן דוגמה הממחישה את הקו הלשוני והתוכני המאפיין את קסטל-בלום מספרה 'חולי סיטי'. זהו סיפור בדיוני עתידי המתרחש בתל אביב. במרכזו חוקרת סרטן שמצאה תינוק באקראי. האופי היסטורי והאובססיבי שלה גורמים לה לדמיין מחלות וסיבוכים אצל הילד ומצירים אותה כקריקטורה אימהית:

לפי חישובי היה הילד בן שנה ועשרה חודשים. הוא ישב על השטיח והתעסק עם כל הצעצועים הסטריליים שעשיתי לו - נבלות מפוסטורות של חיות מעבדה, צפרדעים שעברו סטריליזציה. הוא היה מכניס אותן לפה, ולועס, ולועס, כמו פרה, וזה הפריע לי לראות בטלוויזיה מקמילן ואשתו. זה הוציא אותי מדעתי, הקולות של הלעיסה הבלתי נלאית הזאת, ועד שלא נעלתי בארון - לא יכולתי לצפות בשקט במקמילן מוצץ לאשתו. חזרתי לרבוץ והתבוננתי בזוג מזדיין. זיונים בהמשכים, כבר חמישה פרקים רצופים העבירו על אותה דפיקה. איך שהם יודעים למשוך זמן, שזה משהו.

באתנחתות שלהם - עשיתי אוזני כאפרכסת לשמוע את הילד. היה שקט מדאיג. התרוממתי ופתחתי את ארון המלמין. התברר שהינוקא הבריח לארון ערימה של סכינים קטנים, שהשד יודע איך טיפס למעלה והשיגם, ובזמן שצפיתי בטלוויזיה - חתך לעצמו את האפידרמיס והדרמיס, ועשה על עצמו כל מיני סקיצות.

קסטל-בלום העבירה בספריה מסרים פמיניסטיים משום שגיחכה והלעיגה על תפקידי הרעיה והאם המסורתיים: הקרבה עצמית, מסיחות לבעל, למשק הבית ולגידול הילדים, הענקה לבני משפחתה תוך מחיקת הרצונות הפרטיים, ובמקרה הישראלי גם הכשרת הבן לשירות הצבאי הקרבי.

אחרי קסטל בלום הופיעו על בימת הספרות העברית עוד סופרות רבות וטובות בנות דורה (פחות או יותר), כל אחת וסגנונה הייחודי, שהעשירו את מפת הספרות בארץ. עירית לינור, יהודית קציר, לאה איני, אילנה ברנשטיין, גפי עמיר, צחיה שלו, דורית רביניאן, נעמי רגן, שפרה הורן, יוכי ברנדס, חנה בת שחר, יעל הדיה, גיל הראבן, איריס לעאל, לאה אילון, נאוה סמל, סביון ליברכט, שולמית גלבע, חנית מטלון, חנית ידעיה, חנה גולדברג, לילי פרי, עמליה עינת, דורית זילברמן, אריאנה מלמד, כרמלה לכיש, לימור נחמיאס, גברילה אביגור חותם, ענת קוראל, ציפורה דולן, דניאלה כרמי, שלי יחימוביץ' וליהיא לפיד - ואלה רק מקצת מהשמות הידועים שהגיעו לרשימת רבי-המכר/ואו זכו לתשומת לבה של הביקורת.

הגידול העצום במספר הספרות הביא לשינוי - אמנם עדיין מזערי - גם בתחום שנחשב בעבר לטאבו ספרותי: שאלת 'צידוק הדין' על קורבן אישי שהוקרב למען מטרת לאומית וקבלת-העול הדמומה של הנשים הציוניות. ביוני 1985, כאשר מהפכת הנשים בספרות העברית היתה רק בחיתוליה, פירסם הסופר אהוד בן עזר מאמר בשם 'ספרות נשית של גברים', וב הצביע על תופעה מעניינת:

שניים מן הנושאים ה'טבעיים' כביכול לכתיבתן של נשים-סופרות בישראל, אינו מאפיין אותן: המאבק לשוויון-זכויות, או במלים אחרות: 'ספרות

פמיניסטית'; מה שיותר מפליא, אין מאפיין את כתיבתן גם הנושא של מצוקת-חייה של האם הישראלית, החיה בדאגה מתמדת בתקופות, שבהן בעלה משרת במילואים, ילדיה בצבא הסדיר ובמילואים, שלא לדבר על תקופות של מלחמה, שבהן לעתים רוב הגברים מבני-משפחה מגויסים, ושלא לדבר על הרגשתה, ככל ישראלי, נוכח המצוקה והמתח התמידיים של הטרור והאיבה הערביים. ניתן אולי לומר בהכללה זהירה, כי ייחודה של הספרות הנשית בישראל הוא בכך, שכמעט אין לה כל ייחוד. [...] אולי אין זה מאוחר לומר, שקיימת מידה של שמרנות בכתיבה הנשית, הנובעת מכך שהמסגרת המשפחתית והמסגרת החברתית הינן כה הדוקות בארץ, שבה כמעט כולם מכירים את כולם, או לפחות קוראים עליהם בעיתונים - שפריצת המסגרת, החלום על איזו הגשמה-עצמית רחוקה מכל התחייבויות, נראים מגוחכים ובלתי מציאותיים. [...] נשאר ענינה השאלה [...] מדוע בכל אלה לא נתפרצה איזו זעקה ייחודית לאשה-הישראלית מפי סופרת עברית? אולי הסיבה היא תחושת-אחריות מעיקה, משתקת אף יותר משל הגברים, שבעטייה כמעט שום אם בארץ לא תעודד את בנה להיות סרבן מלחמה, או להשתמט מן השירות בצבא?

בינתיים חלפו יותר מחמש עשרה שנה וזעקתה של האם הישראלית אינה כבושה עוד כבעבר, אף שכאמור עדיין חלושה במידת עוצמתה והיקפה. רק סופרות מעטות (למשל, בתיה גור בספרה 'אבן תחת אבן', כתר, 1998) עסקו בשנים האחרונות במחיר האישי שגובה המדינה מהאם והרעה ובקורבן שהיא מקריבה למולך הביטחוני. ועם זאת, הקול הפמיניסטי בולט מאד בכתיבתן של הסופרות הצעירות. אך אין זה בהכרח קול המחאה, התובע שוויון זכויות, אלא קול חכם וכן של נשים סופרות העוסקות בעולמה האינטימי של האישה. אלה סופרות הכותבות קודם כל לאחיותיהן, ורק אחר כך לגברים, שגילו באמצעות הסיפורים הללו רבדים חדשים בעולמן הפנימי של הנשים בחייהם ובעצם גם רבדים נוספים בעולמם שלהם.

הפמיניזציה של המדינה

בשדה התקשורת המהפך לא היה גורף כבספרות וגם הקצב היה איטי יותר, אך המספרים המוחלטים גדולים בהרבה וגם הפרסום וההשפעה הציבורית של הגיבוש החדשות משמעותיים יותר. 'העיתונות העברית מראשיתה היתה עיתונות של גברים בלבד', כתבה נטרי גוברן בנובמבר 2000 במאמר הסוקר את מקומן של הנשים בתקופת הבראשית של העיתונות העברית בגולה ובארץ ישראל. 'גברים כתבו בה וראו לנגד עיניהם בעיקר קוראים-גברים. נשים נעדרו ממנה כמשתתפות וכקוראות במשך עשרות שנים. עם זאת, העיתונות, כמו הספרות, היתה אחד התחומים הראשונים בתרבות הציבורית שבהם הצליחו נשים, אמנם לא רבות, להיכנס למעגל הגברי ולפלוס דרך לבאות אחריהן. החלוצות בתקופת היישוב היו חיה הירשנזון, נחמה פוחצ'בסקי (האישה הראשונה שהשתתפה ב'הפועל הצעיר' בשנת הראשונה), חמדה בן יהודה, חוה שפירא, דבורה בארון, רחל ינאית בן צבי, יהודית הררית, אירה יאן, זהבה פזנר, שרה מלכין, שרה טהון, עדה פישמן, לאה גולדברג, ברכה חבס ורחל שזר.

אחרי קום המדינה, עם התפתחותה והתרחבותה של העיתונות העברית, עלה במעט מספרן של העיתונאים, אך המשיך להיות זניח בהשוואה למספרם של הגברים בענף. בראשית שנות השישים היו בכל אגודות העיתונאים בארץ, 30 נשים בלבד (7% מכלל חברי האגודות).

בעיתונות הכתובה, כמו בספרות ובתיאטרון, המהפכה הנשית החלה בשנות השבעים. יונה הדרי-רמג' שסקרה את תוכן הכתובות ומכתבי הקוראים שפורסמו בעיתונות הארצית בין 1955 ל-1975, ציינה כי 'אחד המרכיבים הבולטים המאפיינים את תקופת מלחמת יום הכיפורים הוא הפמיניזציה של המחשבה הציבורית. זו היתה תופעה חדשה. [...] נשים מרבות לכתוב. הן בנות קיבוץ/או חברות קיבוץ. מקומן נפקד לחלוטין ב-1956 וב-1967, וגם בימים שבין המלחמות מקומן כמעט ולא הכיחן בעיתונות. ב-1973 מתגייסות הנשים להציל את הכבוד האבוד של הגברים הלוחמים, בעיקר הבנים והאחים. הם משתתפות בשיחים מומחזים, הן כותבות מכתבים לבנות ו/או לחיילי ישראל, מכתבים למערכת, שירים, רשימות הרהורים וכו'.

ב-1974 כבר הוכפל שיעורן של הנשים בעיתונות ועמד על 14.2% מכלל חברי האיגוד הארצי של עיתונאי ישראל. באותה תקופה הופיעו לראשונה על בימת התקשורת עיתונאיות בכירות ובעלות טורים: חת בונדי, חנה זמר, הדה בושס, סילבי קשת, בחריה אבידן, מירה אברך, בלה אלמוג, תמר אבידר, תמר גולן ושולמית הראבן.

הדה בושס ('הארץ'), חת בונדי ('דבר') וסילבי קשת ('ידעות אחרונות') היו הפובליציסטיות הישראליות הראשונות שזכו למעמד של סוכב וחשיבותן להתפתחות העיתונות הישראלית בכלל ולקידומה של העיתונאית בפרט היא עצמה. חריגה במיוחד לזמנה, מבחינת מעמדה הבכיר, ופורצת דרך חשובה לנשים בשדה העיתונות היתה חנה זמר. זמר, ילידת 1925, גדלה בברטסלור שבסלובקיה במשפחה חרדית וסיימה את סמינר 'בית יעקב' של אגודת ישראל בעיר הולדתה. היא למדה כלכלה באוניברסיטת ברטסלובה ובד בבד עבדה בעיתון יהודי מקומי. לאחר שחרורה ממחנה ריכוז בתום מלחמת העולם השנייה עלתה לארץ ותקופה קצרה עבדה בימים כמורה ברשת החינוך החרדי העצמאי ובלילות בעיתון עולים בשפה הגרמנית. מקץ שנה התקבלה לעבוד בעיתון 'אומר' (היומון המנוקד של עיתון 'דבר') ואחר כך עברה ל'דבר'. היא היתה כותבת 'דבר' בכנסת וסופרת 'דבר' באו"ם ובושינגטון (1957-1961), ונחשבה לרפורטרת מעולה, לבעלת דעות נחרצות בתחום המדיני (גישתה היתה יונית) ולבעלת יכולת ניסוח בהירה ושווה לכל נפש. ב-1966 מונתה למשנה לעורך הראשי של העיתון. בשנים 1970-1990 הייתה העורכת הראשית של העיתון - האישה הראשונה במעמד כה בכיר בעיתונות הישראלית - ובה בעת פירסמה מאמרי פובליציסטיקה רבים ורשימות ספרים על קהילות הפזורה היהודית. היא ניערה מעליו את 'האבק הבולשביקי' ובזכותה נעשה העיתון פתוח, צעיר ותוסס יותר, וטיפח כישחונות צעירים. אולם בסופו של דבר, גם מתיחת פנים זו לא עזרה והיא פרשה מהעיתון ב-1990, שש שנים לפני שנסגר למגינת ליבה בשל אילוצים כלכליים ומיעוט קוראים. אחרי פרישתה מדבר לימדה זמר בחוגים לעיתונות במוסדות להשכלה גבוהה, ובמרץ 2003 הלכה לעולמה. יורם פרי, מחליפה כעורך ראשי של 'דבר' ספד לזמר בעיתון במאמר בעיתון הארץ והשווה אותה לקתרין גראהם (1917-2001) המו"לים האגדית של 'אשינגטון פוסט' ומי שכונתה 'האשה החזקה בעולם', ופרנסואז ז'ירו (1916-2002), מייסדת השבועון הצרפתי היוקרתי 'לאקספרס'. 'שלושתן', הוא כתב, 'נטלו את המושכות באותה תקופה, שלושתן היו צריכות להבקיע את תקרת הזכוכית שבלמה, ועדיין בולמת, נשים בתקשורת, ושלושתן ביטחו כניסה לעידן מקצועי חדש'.

בשלהי שנות השבעים ובראשית שנות השמונים צברה המהפכה הנשית בעיתונות תנופה נוספת שהוצאה מאוד בשנות התשעים. הדבר התבטא לא רק במספר הכתובות אלא גם באיזו משחת קבועת במערכות העיתונים (כתבות, מסאיות, עורכות, רכזות מערכת וכדומה). ב-1998 כבר עמד

שיעור הנשים בעיתונות הישראלית על כ-50% בעיתונות המקומית וכ-37% בעיתונות הארצית. ניתן לומר שזהו שיעור גבוה יחסית לשיעור של הנשים בעיתונות המערבית הכתובה: 33% במוצע ב-19 מדינות הנכללות בספר The Global Journalist.

גם העיתונות האלקטרונית עברה בשני העשורים האחרונים תהליך פמיניזציה מאץ. דליה לירן-אלפר, מרצה לתקשורת ויו"ר הוועדה למעמד האישה ברשות השידור, כתבה ב-1997: "יותר נשים נכנסות לכל תחומי העיסוק לפני המצלמות ומאחוריהן, בהפקה ועריכה, בכתיבה במקומים ובהגשה ברדיו האזורי. ועוד ציינה ששיעור הנשים ברשות השידור (רדיו וטלוויזיה) היה ב-1998 כ-42% מכלל עובדי הרשות. מאז פרסם המאמר הזה עברו כשש שנים והיום הנשים הם חלק בלתי נפרד מכל מערכות התקשורת. יתרה מזו, העובדה שרוב הסטודנטים בחוגים לתקשורת במכללות ובאוניברסיטאות היום הן נשים, מלמדת על כך שחדירתן של נשים לתחומי המדיה השונים עוד תגדל בשנים הבאות.

עם זאת, חשוב להדגיש: חלוקת התפקידים בתעשיית התקשורת לתחומיה השונים היא עדיין לא לגמרי שוויונית. למשל, בעיתונות הכתובה 'עיתונאיות מתרכזות בתפקידי שכתוב וכתיבה, הנתפסים כנחותים יותר בהיררכיה המקצועית בעוד עיתונאים מתרכזים בתפקידי עריכה ופובליציסטיקה הנתפסים כיוקרתיים יותר'. נשים גם 'מתרכזות בתחומי הסיקור הנתפסים באופן מסורתי כ"נשיים", קשורים במרחב הפרטי ומאופיינים בכתיבה "רכה" וגברים מתרכזים בתחומי הסיקור הנתפסים באופן מסורתי כ"גבריים", קשורים במרחב הציבורי ומאופיינים בכתיבה "קשה"'. בתקשורת האלקטרונית המצב דומה.

את העלייה במספר הנשים בתקשורת הישראלית אפשר להסביר במספר גורמים: ראשית, הגמישות בשעות העבודה המאפיינת את המקצוע. שנית, התרחבות אמצעי התקשורת, ובעיקר צמיחת העיתונות המקומית שהצריכה גיוס כוח אדם חדש. העובדה שהעיתונות המקומית היתה צעירה ולא ממוסדת תרמה לפתיחותה כלפי נשים, שהתבטאה בין השאר בקידומן לתפקידים בכירים במערכת העיתון. הנה כי כן, ב-36 מ-134 מקומונים שסקר חוקר התקשורת דן כספי ויחיאל לימור בשנים 1989-1990 היו נשים עורכות ראשיות. שלישית, כישרון 'הטבע' של נשים בתחום המילולי והקומוניקטיבי-חברתי, למשל היכולת לדבב מרואיינים, ליצור אמפתיה ולהבין רגשות, הקנתה להן יתרון בתחום 'כתבות הצבע', שחשיבותן בתקשורת עלתה מאוד. רביעית, התחרות הגוברת בשדה התקשורת הביאה לעלייה בסיקור תחומי עניין נשיים, במגמה להגיע לקהל קוראים/מאזינים/צופים גדול ככל האפשר. חמישית, העלייה המהירה בהשכלת נשים סללה את דרכן להשתלבות במקצועות אזרחיים מגוונים, ובכלל זה בתקשורת. הסבר זה כבר נרמז במחקר ראשון מסוגו בנושא 'נשים במדיה בישראל' (המדיה הכתובה והאלקטרונית), שערכה בשנת הלימודים תשל"ז קבוצת תלמידי מ.א, במסגרת סמינר שנערך במכון לקומוניקציה באוניברסיטה העברית. ממצאי הסקר 'הגולמי' איפשרו לסטודנטים ליצור מעין פחפיל של 'הקומוניקטורית' (אשת התקשורת) בישראל. היא מצטיירת בקווים כלליים כאישה צעירה, בדרך כלל בשכבת הגיל 25-35, בעלת השכלה אקדמית כללית והכשרה כלשהי בתחום המקצוע; היא שירתה בצה"ל, ובדרך כלל נשואה ואם לילדים צעירים, ובקיצור בעלת 'אופק יאפי'.

העלייה בהיקף המועסקות בעיתונות, ברדיו ובטלוויזיה לוותה גם בעלייה הדרגתית במספר הנשים המאיישות עמדות מפתח בתקשורת - מפקחות, בעלות טורים, מבקרות, שדרניות, מגישות חדשות, ראשי דסק, עורכות מוספים וכדומה, שהעשירה בבת אחת את מאגר גיבורי התרבות הישראלים בדמויות נשיות. בשנים האחרונות נכנסות נשים גם לתחומים תקשורתיים שהיו שמורים בעבר לגברים בלבד, כמו כתבות לענייני פוליטיקה, צבא וביטחון, ספורט ומפלגות. התמורות הללו אמנם איטיות, אך הדבר משקף את המגמה הכללית של הפמיניזציה של המדיה.

אפשר שאת המהפך הנשי בתקשורת מסמלת יותר מכול גאולה אבן, עיתונאית צעירה ומוכשרת, שנבחרה ב-1997 להגיש את תוכנית החדשות המרכזית בערוץ הממלכתי במקומו של חיים יבין, 'מר טלוויזיה'. את מיניה של אבן טירפד כעבור שנה מנכ"ל רשות השידור אורי פורת, והדחתה המטערת לוותה בגל מחאה ציבורי עצום. אולם למרות ההדחה, הרצון להחליף את 'האב התקשורת' הגדול 'באם צעירה' ביטאה את רוח הזמן הנשית (משהו מהעול תוקן כאשר ב-2003 גויסה אבן להגיש את יומן השבת היוקרתי). למעשה היום, כאשר מזכרים בגיבור הטלוויזיה, עלולת מיד בדעתנו דמויות נשיות לצד דמויות גבריות: למשל, רבקה מיכאלי וגבי גזית, אילנה דיין וירון לונדון, מיקי חיימוביץ ויעקב אילון, אושרת קוטלר וגדי סוקניק, יעל שטרנהל ויעקב אחימאיר. גם כאשר חושבים על כוכבי הרדיו, מעלים הישראלים קרוב לוודאי על הדעת את דליה יאירי ורזי ברקאי, יעל דן ורפי רשף, טל ברמן ורונית כפיר, פאר-לי שחר, או נתן זהבי ואיריס קול.

תמונה דומה אפשר למצוא גם בעיתונות הכתובה. אמנם חב הפובליציסטים המובילים הם עדיין גברים, אך כשמדובר בפופולריות ציבורית ובהערכה מקצועית של הברנד'ה העיתונאית, אפשר להזכיר בנשימה אחת את חנה קים ונחום ברנע, אורנה קדוש ויגאל סרנה, אורית שוחט ויואל מרקוס, אורנה לנדאו ורוגל אלפר ועוד ועוד.

העלייה במספר הנשים בתקשורת הכתובה והאלקטרונית תרמה גם לפמיניזציה של התכנים התקשורתיים, כלומר לעלייה במספר התוכניות, המדורים, נושאי הסיקור והכתבות הפונים לתחומי העניין של נשים ולטעמן, כמו גם במספר הנשים המופיעות בבמות התקשורתיות השונות בכתבות דיוקן או כמשתתפות בתוכניות רדיו וטלוויזיה פופולריות. אמנם, לדעת חוקרת התקשורת תמר ליבס, הנשים מופיעות בתקשורת בדרך כלל בתפקידים 'הנשיים': דוגמניות, זמרות, אשת או בת זוג, קורבנות וכיצא באלה, אך בה בעת גדל מספרן של נשות קריירה - מנהלות, פרופסוריות, משפטיות, תעשייניות, אמניות וכו' - המרואיינות במדיה השונים.

סמליות לשינוי העקיב המתחולל בדמותה של האשה בתקשורת אפשר למצוא במאבק שהתנהל ברשות השידור במאי 1995 בשאלת הפתיח ל'יומן השבעה', מגזין החדשות השבועי של הערוץ הראשון ששודר ביום שישי בשעה שמונה בערב. חברי הוועדה למעמד האישה ברשות השידור ונציגי ארגוני הנשים דרשו לא אחת ממנהל הטלוויזיה לשנות את הפתיח, שהדמות הנשית היחידה שהופיעה בו היתה דוגמנית צעירה בביקיני. הנהלת הרשות סירבה תחילה לבקשה בתואנות שונות, כמו חוסר תקציב וחוסר חשיבות ציבורית, אך בשנת 2000, במסגרת 'מתיחת הפנים' שעברה התוכנית 'יומן השבעה' כחלק מלוח השידורים החדש, שונה הפתיח הבעייתי/

נשות תקשורת כגיבורות תרבות ומודל לחיקוי

כניסתן של נשים רבות לעולם המדיה הכתובה והאלקטרונית היא ציון דרך מהפכני בתולדות הפמיניזם הישראלי, משום שהתקשורת היא אחד המפתחות העיקריים בתקופתנו לצבירת יוקרה חברתית, ומשום שהיא כלי החיבור החשוב והאפקטיבי ביותר בעולם המודרני. הנשים שנכנסו בהדרגה לתחום לא רק העלו את יוקרת 'המין השני' והציבו את נושא הפמיניזם על סדר היום הציבורי, אלא גם יצרו מבלי משים מודל חדש של צורת ביטוי נשית, שהשפיע על קהל הצרכנים, בעיקר הצרכניות. דור חדש של עיתונאיות צעירות (בנות 30-50) החלו לבטא את עצמן באמצעי התקשורת השונים, באופן פתוח, אסרטיבי, שנון והומוריסטי, והעניקו נקודת מבט רעננה על נשיות וגבריות, על יחסים בין המינים ועל בכלל.

'בלאבוסטע' בלבוש פמיניסטי

אחת הנציגות הראשונות והמשפיעות ביותר (במובן הציבורי הרחב) של הדור הפוסט-צברי בתקשורת היא העיתונאית אודטה שוורץ. שוורץ נולדה ב-1953 ברומניה וב-1959 עלתה עם הוריה ואחיה ארצה. תחילה התגוררה המשפחה במעלות-תרשיחא, אך כעבור חודשים מספר עברה לתל אביב. אביה, שהיה ברומניה איש אמיד (מנהל פאב) מצא בארץ עבודה כפועל במפעל נקניקים ואמה התפרנסה כתופרת. את לימודיה היסודיים (עד כיתה ח') עשתה שוורץ בבית הספר 'דוגמא' ולאחר ניסיון קצר בערוני ד' עברה לבית הספר האקסטריני 'אנקור'. אף על פי שהיתה תלמידה מעולה, הלימודים הפורמליים לא עמדו בראש מעייניה והיא לא נגשה לביחנות בגרות. בגיל 18 וחצי, לפני הגיוס לצה"ל, התחתנה עם החבר הראשון שלה, אך כעבור כארבע שנים (בגיל 22) התגרשה, בפעם הראשונה. כעבור שנה התחתנה בשנית, עם איציק דנין, 'פלייבו' עשיר, כהגדרתה. באותה שנה, והיא בת 23, נפש הזוג הצעיר בכפר הנפש של רפי נלסון בטאבה. בחופשתה זו פגשה שוורץ את אורי אבנרי, עורך 'העולם הזה', ובדרכה ה'חוצפנית' שאלה אותו: 'למה אין בעיתון שלך מדור של כסף?' אבנרי, שנהג 'לנפנף' את המציקים לו בשאלות כגון זה, אמר לה: 'תכתבי'. אודטה, אשר כבר בהיותה ילדה כתבה מכתבים ששיעשעו מאוד את בני המשפחה והחדירו בה הערכה עצמית גבוהה, לקחה את דברי אבנרי ברצינות ושלחה לו דוגמה. הוא, בחושי המוחודדים, הבין מיד שנפלה לידי תרנגולת המטילה ביצי זהב. ב-1976 היא החלה לכתוב ב'העולם הזה' מדור בשם 'לא לגברים'. 'כתבתי משהו שרציני לקראת ולא היה קיים, משהו שיהיה לי כסף לקראת', סיפרה לי בתחקיר במאי 2002, 'משהו המתחבר לנשמה, שכולם יוכלו למצוא בו את עצמם'. ואכן, לא רק הקוראות, אלא גם הקוראים מצאו במדור של אודטה את עצמם, והוא היה להצלחה מידית ולאחד ממוקדי המשיכה של השבועון באותה עת.

אודטה החלה לקבל הצעות מפתות לעבור לעיתונים הגדולים, אך שמרה על נאמנותה לאבנרי וסירבה להיענות להן. כל זה השתנה ב-1982, כאשר הזמננו בני הזוג דנין להתארח בפריז אצל האריסטוקרט הצרפתי שרל דה-ארנברג. הלה אירגן להם איחוד מלכותי, שכלל צפייה במסיבת חשק באחד ממועדוני ה'לייב שאו'; הם עצמם לא נטלו חלק בחגיגת הבשרים ונשארו צופים פסיביים. אודטה תיעדה את אותה חוויה בהומור האופייני לה בכתבה ששלחה ל'העולם הזה'. דיווח על מסיבות מסוג זה נחשב באותה עת למצרך נדיר מאוד בעיתונות הישראלית. כדי לנצל את הסקופ של אודטה לצרכי השיקויים של העיתון, פירסם אבנרי ללא ידיעתה והסכמתה פרסום רעשני לגיליון הארטי שממנו היה עלול להשתמע שבני הזוג דנין היו שותפים פעילים באורגיה הפריזאית, שעליה דיווחה בכתבתה. הפרסום פגע בציפור נפשה, במשפחתה, והיא עזבה את 'העולם הזה' בטרקת דלת.

דב יודקובסקי, עורך 'ידיעות אחרונות', קפץ על המציאה וסידר לאודטה מדור בשם 'כופים' במוסף סוף השבוע הפופולרי. המדור היה מיד ללהיט, ואודטה נעשתה גיבורת תרבות. 'כופים', ששינה את שמו ל'קילופים', ובשנות התשעים, אחרי גירושה מיצחק דנין, 'לאודטה', והוא נחשב למדור המצליח ביותר בארץ (ב-2003 העבירה אודטה את המדור שלה ל'מעריב', לאחר ש'ידיעות אחרונות' סירב להרשות לה להנחות תוכנית בוקר בערוץ 10).

'כופים'/'קילופים' היה לכאורה עוד מדור עצות טיפוסיות לעקרת הבית, לאם ולרעה, העוסק בבישול, אופנה, קוסמטיקה וכדומה. למעשה, הוא היה טור הומוריסטי, פילוסופי ופסיכולוגי על חיים, בעיקר על חיי המשפחה, בעידן הישראלי החדש, שיצר מותג עיתונאי חדש ומאוחר יותר גם ז'אנר תקשורת פופולרי. החידוש היה קודם כל בשפה. אודטה כתבה בלשון עסיסית, קולחת ומלאת הומור, שהיתה אז מצרך נדיר, ותיבלה את דבריה בהרבה סלנג צעיר ואירוניה עצמית. שפתה מדוברת, צעירה והומוריסטית, ולכן גם קומוניקטיבית מאוד, אבל לא נמוכה וזולה. אודטה עמדה על כך שערכי העיתון לא יגעו בטקסט שלה והדבר סייע בידה לשמור על המקצב התחבירי המיוחד לה ועל האותנטיות שלה. היא גם הצליחה לשמור על מינון מדויק שבין גובה מדי לנמוך מדי, ולכן הגיעה לקוראים רבים כל כך. להלן דוגמה לסגנונה:

איך איך אני אוהבת טיפים, ופטנטים, וצ'כולים שעושים את החיים קלים בכל מיני תחומים. וכולם, שיודעים שאני אוהבת כאלה, שולחים לי מיליון תלפים רעיונות. אז הנה חלק קטן מהם, וזה הולך ככה: [...] ואיזה רעיון נגד שיעור יתר [היא ממליצה כאן על משחה להורדת שיער – ע"א]. יש דפילטייט אחד לפני, ב-46 שקל, ואחר, גדול יותר, לגוף, ב-54 שקל. מה לומר, כסף קטן לעומת כזו הבטחה גדולה. אם הייתי נשואה, בכיף הייתי מנסה אותה בשבילך בנות, כי נשואות יכולות לגדל רעמה ארוכה מספיק לתלישה בשעורה. אבל אני באמצע רומן, מה שאומר משמעת נוקשה של גילוח הרגליים פעם ביום, מינימום. אז, סורי...

גם התוכן היה בבחינת חידוש עיתונאי. אודטה הרבתה לפרגן, חיפשה את החיוב ונמנעה בדרך כלל מביקורת שלילית על מוצרים, אנשים והתנהגויות. מאחר שביקורת חיובית שלה על מוצר מסוים הקפיצה לא אחת את מכירותיו, היא היתה חשופה ללחצים של חברות מסחריות, אך שמרה על אתיקה עיתונאית. גם השילוב בין עצות 'תכלס' קטנות, שנועדו לשפר את איכות החיים בבית (מתכונים, תיקונים, הרפיית מתח וכו'), ובין הגיגים פילוסופיים ופסיכולוגיים בשפה פופולרית על מהות החיים, היו חלק מנסחת ההצלחה הייחודית שלה. 'הרעיון של 'כופים'', סיפרה בריאיון לנעמי גל, 'זה מיקרוקוסמוס של כל מה שמכיל העולם, יום אחד דברים נשגבים, יום אחר שטויות'.

לאורך השנים סיפקה אודטה במדורה אינספור תובנות על הקיום האנושי, ותיבלה את עצתיה בניסיונה האישי ובניסיון מכריה. היא הגדירה זאת כ'פילוסופיה מעשית'. בגילוי לב, ולעתים על גבול החשיפה עצמית, וברגישות רבה היא סיפרה על חייה האישיים ועל קשייה כרעה, ועוררה בקוראיה אמפתיה כלפיה. ב-1992 היא התגרשה מבעלה ואבי שני ילדיה. לאחר מכן התחתנה עם אילני שוורץ - שתי חוויות רגשיות שבהן שיתפה את

קוראיה. כמה מהכתבות שפירסמה היו למקור של נחמה ועידוד לאלפי קוראים. כך כתבה בין השאר ב'מכתב למי שמת לה בנאדם יקר', כתבה שריגשה רבים:

יפה שלי. היצור שכל כך אהבת, נהרג, ומאז, משהו בך מת ביחד איתו. כן, החיים חזקים מהכל, וברמה התיפקודית, המשפחה ממשיכה 'ברגיל', כאילו. אבל מאז 'המקרה' - כלום כבר לא אותו הדבר. משאית של שני טון רובצת לכל אחד מכם על הלב. [...] נשמתו לא קבורה שם!! היא מרחפת מעליך, ושומרת אותך, ורצה כל כך לצעוק לך: 'אל תצטערי בשבילי, כי כל כך טוב לי פה ליד האלוהים! אני רווה פה אושר!' [...] כאן, איפה שאני נימצא, כבר הכל טוב! אין כאן יצרים שחורים, ואין רוע. הלוואי ויכולתי לחפון קצת מהטוב הזה בשבילך, יקרה שלי. [...] הרי ימיו של אדם קצובים לו - ושלי נגמרו. גמרתי את התפקיד שלי על האדמה בגילגול הזה. תחיי עם העובדה הזו. קבלי אותה. [...] אני יצאתי מהמשחק שמשחקים אותו על האדמה. אבל את עדיין לא. לכן תמשיכי בחייך, הכי טוב שאת יכולה. את לא 'תבגדי בזיכרי' אם תעשי כך. זה יהיה רצוני המפורש!!!

ההתמקדות ב'מגרש הביתי' של האישה היה לכאורה אנטי-פמיניסטי, אך בסב-טקסט התרחש בדיוק ההפך, שק הרשימות עסקו למעשה בפירוק 'המיתולוגיה השלילית', הפרה-פמיניסטית, של ה'בלבסטע' וה'קלאפטע' היהודיים. היא עשתה זאת במספר דרכים: ראשית, היא שינתה את הדפוס הישן, הפטרונ, של 'אמא המנחה את בתה' בצעדיה הראשונים ובחירה בדפוס של עצמת מהדגם של 'חברה טובה' המשתפת את חברתיה בסודותיה. 'החיים שלי ושל אנשים סביבי, זה המחקר שלי', אמרה לנעמי גל, 'אני כמו צפרית, רק שבמקום על ציפורים עושה את זה על בני אדם. [...] אני חאה עצמי כמו בן אדם שמוצא שיח של פירות טובים וצועק לכולם: ה'! תראו מה מצאתי! או אם תרצו אני המורה יוכד המתסכלת, אבל בניגוד לה אני יודעת שלימוד צריך להיות כופה, אז אני עושה את זה בנעים ככל האפשר, בצחוקים ובקטן, בל נבט בראש'. אודטה העבירה למעשה את המסר שבמקום לקטר על העבודות השחורות היומיומיות שקשה כל כך להיפטר מהן (ואולי גם אין חשק לוותר עליהם), באו 'נתפן', כלומר, נעשה מהן חגיגה, קצת כמו שהשף במסעדה עושה את המטבח שלו לאימפריה של חושים.

שנית, אודטה הצליחה להמחיש את מה שנשים ידעו לפני כן ופחדו לומר בגלוי, לאמור: שעבודות משק הבית, בישולים וגיחול הילדים מצריכים ידע רב, יכולת אלטור, מומחיות וחוכמת חיים. ובקיצור, שעיסוקים שנחשבו עבור גברים רבים כפשוטים וכחסרי עניין, הם מורכבים ומשקפים את מה שפסיכולוגים מכנים היום בשם 'אינטליגנציה נשית'.

שלישית, היא הירבתה להשתמש בסרקזם 'גברי' ולרדת' על עצמה ועל חברתיה, ובכך עוררה סימפתיה לנושא הנשי בכלל. היא דמתה בסגנון זה למה שעשה בזמנו טומי לפיד לאב המשפחה הישראלי בספרו 'קפה למיטה' (1971). ברשימותיה לא עסקה דנין בהטפה פמיניסטית, ולמעשה העדיפה בגלוי לקבל על עצמה את תפקיד האישה שאוהבת לתת מעצמה לזולת, בעיקר לבן הזוג וילדיו. אך בין השיטין היא 'הכניסה' לגברים השוביניסטים בעלי האגו הנפוח, הרעה לגברים הרגישים וסיעה לעצב סולידריות חדשה שקטה של המין הנשי. השקפתה הפמיניסטית עולה מדברים שאמרה בראיון לנעמי גל:

השורה התחתונה, אני לא מחליפה בעל שלי בשום דבר, אפילו שהוא זורק לי גט בפרצוף כל שני וחמישי [...] לא מוותרת על עצמי. יש קטע, שלצערי מאד אופייני למשים דווקא, שהן מוכנות לוותר על עצמיותן, חושבות שזה 'מה שצריך' לחיים המשותפים הרמוניים. ופה מתחיל הדפק. כי מאלפים אותן מקטנות לתמוך בכל מחיר' בקשר. אחרת הן 'אגואיסטיות'. בימינו אשה שלא רוצה לוותר על עצמה - יכולה. והיא יכולה לעשות את זה בתוך הקשר. אסור אף פעם לוותר על העצמיות שזה דבר אחר לגמרי מה'אגו'. תבנה תחילה את העצמיות שלך, ורק בעזרתה תנקה את עצמך מהאגו שלך, שזה דבר מאד מאד מומלץ.

הצלחתה כעיתונאית פופולרית כשהיא לעצמה היתה מסר פמיניסטי חשוב. גם השילוב הסמלי בין אישה צעירה, יפה ונשית ועם זאת חכמה, שנונה, מתרסה, 'חוצפנית' ועצמאית העביר מסר סוציאליזטורי בכיוון זה.

ג'דע מדגם חדש

דמות תקשורתית ומשפיעה אחרת, בדור הפוסט-צברי היא מרב מיכאלי, המייצגת בישראל את מה שמכונה בארצות הברית 'נערת הזה' (the It girl). מיכאלי (ילידת 1967) גדלה אמנם, כשאר בנות דורה הביולוגי, כצברית טיפוסית ואף שירתה כמדריכה וראש גדוד בצופים ומ"כית בגדנ"ע, אך לקראת סוף לימודיה התיכוניים החלה למרוד במוסכמות ולנהל אורח חיים עצמאי. היא ויתרה על לימודים ועבדה לפרנסתה בחנות ספרים. את שירותה הצבאי עשתה בגלי צה"ל והתקדמותה בתחנה היתה מטאורית. בהשפעת חבריה לתחנה ארז טל ואברי גלעד היא אימצה סגנון הגשה 'טום בוי' בגוון ישראלי: קונדסי, עוקצני, אסרטיבי ומהיר תגובה, בנוסח שלא היה מוכר עד אותם ימים בקרב השדרניות. קולה הנמוך המחוספס, הגברי כמעט, חיתוך דיבורה המהיר, ביטחונה העצמי והכרזמה שהקרנה, מרדנותה במוסכמות השידור ובבוסים שמעליה - כל אלה היו מרכיבים בכרטיס הביקור המקצועי שלה, חלק מהזהות התוססת ונון-קונפורמיסטית החדשה של התחנה הצבאית. במסגרת ריאיון עם מיכאלי כתבה איילת נגב:

אופיייה הקונדסי עלה לה ביוקר. היא כמעט ומזרקה מהתחנה לאחר שלילה אחד מצאה באולפן קלטת של שיעולים ובעצה אחת עם הטכנאית השמיעה את השיעולים בין ידיעה לידיעה במבזקי החדשות. מיכאלי שאיננה מקפידה בדקדוקי נוהל וסמכות, גם סיבכה עצמה בהשעיה מהגשת מבט ספורט בטלוויזיה לאחר שהתראיינה בלי אישור לרשות השידור. או שהמרתה את פי אלכס אנסקי, ראש מחלקת ההגשה בגלי צה"ל, כשחשה ברע בישיבת קריינים והלכה הביתה בלי אישור. או כשאמרה בשידור חי בגל"ץ בעת וכוח עם גיל קומר יא בן זונה, אני אעשה לך אותו דבר.

החן והקריצה שאיפיינו את הגשתה והשתייכותה לחברת 'מה יש' החלוצית בגל"ץ סימנו אותה בציבור (בעיקר הצעיר) כטיפוס מיוחד ומסקרן וסללו את דרכה בתקשורת לאחר השחרור מצה"ל. בגיל 24 כבר הספיקה להגיש תוכנית ספורט, לקריין מהדורות חצות בטלוויזיה, 'לנגן' תקליטים ברדיו בשעות הקטנות של הלילה, ולהגיש יומני חדשות בגלי צה"ל. את הפריצה הגדולה עשתה במלחמת המפרץ, כאשר מדי בוקר, מ-15 בינואר 1991 ועד לסוף המלחמה. הגישה לסירוגין עם קובי מיזן וארז טל. שלושתם מנחי 'חאים 6/6'. את התוכנית 'אולפן פתוח: נעבור גם את זה' - תוכנית חירום

בטלוויזיה הלימודית ששידרה סרטים, תוכניות אולפן, ראינות ומוזיקה שמונה שעות רצופות (משמונה בבוקר עד חמש אחר הצהריים). מיכאל ביטאה עצמאות ומרדנות נשית מזן חדש לא רק בגימניה כשדרנית, אלא גם באורח חייה האנטי-בורגני ובהתבטאויות שונות בתחום היחסים שבינה לבין. כאשר נשאלה בריאיון עם איילת נגב על בן זוגה ארז טל השיבה: 'אני לא בצפייה להתחתן בכלל, לא איתו ולא עם אף אחד. אני אפילו לא יכולה לומר באופן חד משמעי שאם אתחתן זה יהיה איתו. לא בא לי להתחתן, אין לי שום לחץ פנימי'. 'ילדים?', 'הקשתה הכתבת'. 'אני לא מסוגלת לראות באופק. לגדל ילדים נראה פרויקט נרא מסובך, שצריך להיזהר בו. אני לא מאלה שראות תינוק ואומרות: איזה מותק, גם אני רוצה'.

במחצית שנות התשעים, כאשר הנחתה תוכנית טלוויזיה משלה, העלתה עוד יותר את רף הפחובקציה ושיפרה את תדמיתה כאישה עצמאית, נועזת ומושכת ש'לא שמה פס' ולא עושה חשבון לאף אחד'. 'בתוכניתה "שישי חי"', 'כתבת גלית בן ישראל', שניתחה טיפוסים שונים של פמיניזם ישראלי, 'היא הוכיחה שנשים יכולות לעשות הכל אם רק נתנים להן את ההזדמנות - היא ערכה והגישה תוכנית פופולרית בשידור חי, ובצוותא עם חברותיה לשידור טיפסה על הרים, צנחה מגבהים, טסה במרומים, שטה בימים, עשתה הורדות ידיים, רכבה על סוסים, העבירה בית ושיחקה עם נחשים מסוכנים'. זאת ועוד, מיכאל אימצה לעצמה יותר מקורטוב של מוחצנות מינית בלבוש חושפני-דווקאי ובדיבור חופשי על 'זוניה' ועל 'באצעים גבריים' - שפה שנחשבה בעבר לגברית - עם מרחיאות וקולגות מעל גלי האתר, והחלה להתבדח על חשבון הגברים והגבריות המאצ'ואית. בכך התרחקה ממודל 'הצברית החסודה' של החרו הישן והביאה לראשונה (על גבי המסך, לפחות) לעיצוב של מודל התנהגות 'פוסט-צבר' שהטמיע יסודות פמיניסטיים (ולמעשה, כפי שיובהר בהמשך, פוסט-פמיניסטיים). 'התיאוריה שלי', 'צינה העיתונאית שלי יחויבי' בשיחה עם חברתה, העיתונאית והסופרת עירית לינור, 'שגם את וגם מירב הן שתי נשים שאחת התרומות המכריעות שלהן לפמיניזם בארץ היא העובדה שהפכת את הפמיניזם לסקסי'.

למירב מיכאל קמו חקייניות רבות ברדיו ובטלוויזיה, ובמיוחד ניכרת השפעתה העקיפה על מנחות ערוצי הילדים, שתרמו לשינוי המוסכמה הסטריאוטיפית שדבקה בנשים, ש'אישה יפה היא גם טיפשה'. ערוץ הילדים, שהיה לתעשייה ענקית בשנות התשעים ומקור השפעה מרכזי על הילדים, משדר מאז הקמתו מסרים פמיניסטיים ומכשיר בכך זרות חדשים עם תפיסות שוויוניות יותר. השוויין המספרי בין המנחים למנחות, ולמעשה עם יתרון קל מבחינת הפופולריות לכוכבות כמו מיכל ינאי, יעל אבוקסיס, יעל בר זוהר ודנה דבורין, מעביר מסר של שוויין לאצפים הצעירים ולהוריהם ויוצר עבורם מודלים של שיתוף פעולה מקצועי והצלחה מקצועית נטולי הטיות מיניות.

מקייניות למגישות ומראיינות

דליה מזור, מהקייניות הראשונות של הטלוויזיה, סיפרה ב-1997, בתוכנית האיחוד של אמנון לוי בערוץ 1 בטלוויזיה, כי בעבר, גם כשאישה הגישה את 'מבט' לצד גבר, זה פשוט לא עלה על הדעת שהיא תאמר 'ערב טוב, צופים יקרים' ותפתח את מהדורת החדשות. 'ערב חדש' היתה התוכנית הראשונה בטלוויזיה שבה נשים קיבלו את שרביט המגיש והמראיין הראשי. את מסורת הקייניות 'חסרות הדעה' ו'חסרות האישי' בטלוויזיה שבו שלוש שדרניות צעירות ומוכשרות שגדלו בגלי צה"ל: אורלי ינאי, יעל דן ואילנה דיין. מבין השלוש, דומה שהכרזמתית ביותר ומי שמזוהה עד היום יותר מכולן עם הטלוויזיה היא דיין (ינאי נעלמה מהמרקע במחצית שנות התשעים וזן התמקדה ברדיו).

אילנה דיין, ילידת 1964 (היא עלתה ארצה עם משפחתה בגיל צעיר מארגנטינה) התחילה את דרכה בגלי צה"ל בתחילת שנות השמונים. תחילה הועסקה כמפיקה זוטרה ביומן החדשות, תפקיד שלא היה מבוקש עד אז על ידי בנות, ובתוך זמן קצר מונתה לכתבת פרלמנטרית של התחנה, והתבלטה ככתבת מקצועית הששה אלי סקופ. לאחר שחחרה מצה"ל הוסיפה לעבד בתחנה כ'פר-לנסרית' והגישה עם יצחק בן נר את התוכנית היוקרתית 'בוקר טוב ישראל'. ב-1987 החלה להגיש את תוכנית החדשות של ערוץ הטלוויזיה החינוכית 'ערב חדש' ועד מהרה התבלטה גם בתפקיד זה.

עם הקמת הערוץ השני נבחרה דיין להגיש, בהיותה כבת 31 בלבד, שתי תוכניות הנחשבות ליוקרתיות: 'דילמות', פנל משתנה של אנשי מקצוע המתדיינים בניצוחה בסוגיות מוסריות אקטואליות (התוכנית לא האריכה ימים), ו'עבדה', תוכנית תחקירים המשודרת עד היום בפריים-טיים והזוכה לרייטינג גבוה.

הנימה העניינית וקול הקונטראלטו שלה, הביטחון, הידענות והמקצועיות שהיא מקרינה, רהיטות הדיבור ומעני הלשון המהירים המאפיינים אותה, התקיפות שבה היא מראיינת גם אנשים רמי-מעלה - כל אלה סימנו אותה כאישיות תקשורתית בולטת, מעין ברברה וולטרס הישראלית. 'אילנה דיין, המנחה', כתבה העיתונאית תיקי בלס, 'נתפסת לעיתים כאידיאל-טיפפ של המראיינים, משהו שכל פרח תקשורת רוצה להיות כשיהיה גדול. נראה שכבר מזמן הפך צמד המילים "אילנה דיין" (כמו "דן שילון" ו"רון לונדון" מהדור הקודם) למושג תקשורתי - משהו שמכתיב עשייה תקשורתית מסוימת מאד'. יתר על כן, העובדה שלצד עיסוקיה התקשורתיים סיימה דיין דוקטורט במשפטים (את הסטאז' עשתה אצל שופט בית המשפט העליון דב ליין) וכעת היא מרצה מבוקשת באוניברסיטה, ובד בבד נישאה וילדה ילדים, הקנתה לה דימוי של 'סופר וומן' - אישה המצליחה לשלב קריירה ומשפחה מבלי לשלם מחיר אישי ומשפחתי גבוה.

מנצחת את הגברים במגרשם הביתי

אילנה דיין תרמה לפמיניזציה של התקשורת בעצם הצלחתה, אך היא עצמה לא הירבתה לעסוק בנושא הפמיניזם. הראשונה שעשתה זאת בדבקות, במקורות, בתקיפות ובחוש הומור שנון וצעיר היתה העיתונאית עירית לינור. לינור נולדה בירושלים ב-1961 וגדלה בשכונת 'מעוז אביב' בצפון תל אביב. את השירות הצבאי עשתה כקצינה בחיל התותחנים ועם השחרור עסקה בעבודות מזדמנות: מנחת סדנאות מנהיגות, מלצרית, סתבת ועורכת באוניברסיטה הפתוחה ועוד. הקריירה העיתונאית שלה החלה ב-1986 לגמרי באקראי. בשלהי אותה שנה חברו תלמידי האופנה במכללת שנקר לתלמידי בית ספר לצילום בירושלים לפרוייקט משותף של צילומי אופנה. חברתה של לינור, צפרא, שנמנתה עם תלמידי שנקר שהציגו את עבודותיהם, ביקשה ממנה להיות הדגמנית שלה. לימים סיפרה לינור על האירוע במבוא לקובץ הכתבות שלה, 'הבלונדינית הסודית', בסגנון המדגים את כתיבתה ההומוריסטית:

כך מצאתי את עצמי מוקפת מעצבת אחת, מאפרת, עוזר כללי בשם אבנר אברהמי שהצטרף לפמלייה בזכות קשריו עם הסטודנטית לצילום רלי, היום אשתו, וצלמת 'מעריב'. היום, ממרומי גילי והצלוליטיס שלי, אני יכולה לומר ללא צער שלא קורצתי מהחומר ממנו עשויות יפהפיות מקצועיות. לבד מהחברה האנושית המשובחת, שום דבר ביום הצילומים לא היה לרוחי: הנעליים שהביאה צפרא היו קטנות מדי, המאפרת טרחה עלי זמן רב מדי, החליפה בה הולבשתי היתה חמה מדי, והסוס איתו הצטלמתי בשדות גבעת חיים היה גדול מדי, ולא הייתי מציינת את עובדת גודלו, אלמלא הרגשתי את כל כובד משקלו כשדרך עלי חזור ודורך. קשיים אלה הוציאו ממני את אישיותי האמיתית: לא הדוגמנית הסובלת בגבורה את מצוקות מקצועה, כי אם הפולנייה רבת התלונות, זו שגם כואב לה, וגם מגרד. לכל התחושות הללו נתתי ביטוי קולני, מבלי להעלות על הדעת שתכונות מגוונות אלה יפרנסו אותי שנים רבות כל כך. בסוף היום התברר שאבנר, בנוסף להיותו בעל קשרים בחוות סוסים, הוא גם רכז הכתבים של השבועון 'כותרת ראשית'. הוא איתר את הפוטנציאל המקצועי של טרוניוטי, והציע לי לכתוב בעיתון בו עבד. כעבור חודש הכנסתי רגל מהססת אל התקשורת הכתובה, ויצאתי משם כעבור תשע שנים מאושרות ופוריות.

לאחר סגירת השבועון ב-1988 עברה לינור ל'חדשות', שם עשתה את פריצת הדרך שלה. היא קיבלה טור שהפך פופולרי מאוד ומיקם אותה בצמרת הכתבים הצעירים. לאחר סגירת 'חדשות' ב-1993 פורסם במוסף השבת של 'הארץ' במשך שנתיים טור שבועי שלה שזכה להצלחה וביסס את מעמדה.

כתבותיה העוקצניות, ה'יורדות' בהומור ממזרי על עצמה ועל הסביבה (בעיקר על גברים), התאימו לרוח הצעירה והנון-קונפורמיסטית של העיתון 'חדשות' וקנה לה קהל הולך וגדל של מעריצים, חבם צעירים. לינור עסקה בעיקר בתרבות צעירה והעזה לתת ביטוי גלוי למה שנים צעירות בנות דורה חושבות על העולם, אך נרתעות מלומר בגלוי - ודאי שלא בכלי התקשורת. היא הוכיחה ש'הסתלבטות' בכלל, ועל חשבון המין השני בפרט, אינה חייבת להיות נחלתם של גברים בלבד. 'חשוב שבין הדבורות הפמיניסטיות תהיה לפחות אחת שלא מפחדת מכלום, שיש לה פה גדול, ושמוכנה לבעוט בכל אידיט שפותח את הפה נגד בנות מיני', אמרה באחד הראיונות על הדרך שבה היא תופסת את כתיבתה העיתונאית. 'עירית לינור', כתבה גלית בן ישראל במאמר שעסק במצליחנות החדשות בארץ, 'היתה הפמיניסטית הפופולרית הראשונה במדינת ישראל. טוריה העיתונאיים השונים, שהעמידו באור מגוון ומלעיג התנהגויות ותכונות "גבריות", שינו את ההתייחסות לפמיניזם בתקשורת ובדעת הקהל.'

לינור גם הביעה ביקורת נוקבת בפרשיות סקסיסטיות שזכו לתהודה תקשורתית, למשל, על דבריו של מפקד חטיבה 7 בחיל השריון, שאמר בהרצאה לפני תלמידים ב-1995 (על פי ציטוט בעיתון) 'מאז ומעולם היו הגברים לוחמים והנשים זונות', או על דבריו של הנשיא עזר ויצמן על השרה שולמית אלוני ('הזקנה הבלה'). היא ליגלה במאמריה בבטות ובאומץ, לא רק על המודלים הגבריים הישראליים ועל הצד ה'נקלה' של המין הגברי, שתואר כמפריע לזוגיות האידיאלית, אלא גם על המודלים הנשיים האנטי-פמיניסטיים שהיו מקובלים בארץ, ועררה בכך תגובות חמות ונרגזות למכביר. 'האלטרנטיבה שייצגה לינור', כתבה טניה ריינהרט, 'היתה שבמקום להטיל צנזורה על פנטזיות הגברים, צריך לגבש את הפנטזיה הנשית - מה רוצה אשה חזקה ומשוחחררת. במקום לאסור על עירום נשי בפרסומת, נדרוש שיביאו לנו גם עירום גברי, ובמקום לקונן על השוביניזם הגברי, מותר לגייס קצת שוביניזם נשי. בטור שלה בעיתון "חדשות" דרשה לינור מהגברים שיהיו חזקים כמוה, בטוחים, אמינים ויודעים לאהוב. ואם הם לא מסוגלים, אז שיהיו לפחות חתיכים כמו האריסון פורד ושהיו טובים לסקס'. גם באורח חייה היא ביטאה סוג של פמיניזם. היא סירבה בגלוי 'לברגן את עצמה עם בעל, ילדים וזירה מסודרת בגיל הישראלי הנכון'. גם כשהתחתנה ב-1997 עשתה זאת בצנעה בקפריסין, בנישואים אזרחיים, והדבר הוסיף נופך של אותנטיות לכתיבתה הפמיניסטית. מכל מקום, הידיעה על חתונתה עשתה גלים בתקשורת.

את הפריצה הגדולה לתודעה החברתית עשתה לינור עם פרסום ספרה הראשון 'שירת הסירנה' (זמורה ביתן, 1991) שהיה לרב-מכר חסר תקדים (26 אלף עותקים) ועובד לסרט בכיכובן של אורלי זילברשץ-בנאי ודלית קהן. גיבורת הספר, טלילה כץ, היא צעירה רווקה בת 32, תקציבאית במשרד פרסום תל אביבי (תפקיד שנחשב לבכיר ומבוקש בקרב צעירים), הלפונה בתסבוכת ה'דייטים', האהבות והאכזבות המאפיינ את הגיל, המקום והשכבה היאפית תל אביבית - תסבוכת שבה נשים וגברים מנסים להרשים ולהבין זה את זה, לא תמיד בהצלחה. היא מספרת את סיפורה האישי בגוף ראשון, והדבר המעניק לקורא תחושה שהוא מצוטט לשיחת בנות 'עסיטית'. להלן חזגמה:

מהמשרד שלי, צלילה שיחררה גניחה עולה ויורדת. מהיכרותי עם ירון, עוד כמה זמן איתו והיא כבר תשחרר יבבות עולות ויורדות, בעיקר יורדות. בחלל המרכזי של המשרד, צביקה נמרח על המזכירה החדשה, צפנת, אסנת, משהו כזה. אשתו עמדה בצד ותיקנה את הליפטטיק שלה. אני משערת שהיא כבר ראתה את בעלה במסיבות סילבסטר, אבל אני באופן אישי הייתי כבר מתגרשת ממנו מזמן, ולא חשוב עם מי הוא רוקד.

הספר קסם לרבים, בעיקר לצעירים, משום שנכתב בשפה קלילה, דיבורית ושנונה ומתארת בו מציאות עכשווית. לינור היתה למעשה הסופרת הישראלית הפופולרית הראשונה שהוכיחה שאפשר לכתוב פרוזה קומית בעברית; עד להופעתה היתה כתיבה הומוריסטית בכלל, ושל נשים בפרט, מצרך נדיר למדי בספרות העברית, שהצטיינה ברצינות תהומית. זאת ועוד, גיל הגיבורה, העובדה שמדובר ברווקה בעלת קריירה, האסרטיביות, הפטפטנות והעוקצנות המתחכמת-אירונית שלה - כל אלה נתנו לקוראים את התחושה שמדובר בבית דמותה של הסופרת והוסיפו לספר אמינות וחוץ, וכמובן גם ממד פמיניסטי-פרובוקטיבי מרענן. דמות 'הרווקה העלילה' (ראו להלן ה'בחורווקה') שלינור תיארה בכישרון כה רב, היתה למעשה דמות שהחלה לקרום עור וגידים גם במציאות הישראלית, ועובדה זו שיוותה ל'שירת הסירנה' אופי אנתרופולוגי. לינור עצמה גילמה, כאמור, בהתנהגותה המוחצנת את הדמות הזאת, והיתה למחאיינת מבוקשת מאוד בכלי התקשורת השונים. אחת התכונות הבולטות שלה היתה מעין אדישות מנומנמת. היא כמעט אינה מרימה את קולה, והמבטים של עיניה החומות הכהות קצרות הרואי הם לגלגניים, חיוכה ממזרי וזחוח קמעה, ומענה לשונה מהיר, מוחץ ולעניין (היא אף פעם לא נשארתי חייבת).

הצלחתה של לינור ואישיותה המרדנית והמוחצנת הקסימו רבים מהמבקרים שסיקרו את ספריה, ובעיקר את בני דורה, שראו בה מודל של תעזה ועצמאות נשית. צריך לומר שהיו מעטים, בעיקר הבורגנים המבוגרים, שסגנונה דוחה אותם והם רואים בפופולריות שלה סימן לגל הפופולזם העובר על החברה. גם ספריה הבאים, 'שתי שלגיות' (1993), 'הבלונדינית הסודית' (1996), מבחר מכתבותיה ו'הסנדלרית' (1997), שנכתבו בסגנון ובלשוון דומים לכתבותיה. היו לרבי-מכר. ולינור היתה למחאיינת מבוקשת והפיצה את השקפותיה הדעתניות בכל כלי תקשורת אפשרי.

ב-1995 פוטרה מעבודתה בעיתון 'הארץ' בנסיבות בלתי ברורות, אולי משום שהעזה לבקר את גרשום שוקן בתוכנית טלוויזיה. מאז היא מתמקדת בכתיבה ויצרת - פרזה, סדרת טלוויזיה וסרטי קולנוע (סדרת הטלוויזיה שכתבה וביימה 'בנות בראון', ששודרה בערוץ 2 ב-2002 זכתה להצלחה גדולה). היא ממעיטה בכתיבה עיתונאית ומפרסמת כתבות ב'ידיעות אחרונות' וב'מעריב' שבהן היא מגיבה על אירועים אקטואליים. כשנתיים, החל ב-1999, לינור מגישה בגל"ץ את התוכנית הפופולרית 'המילה האחרונה', תחילה עם אורי אורבך ואחר כך עם שותפים אחרים, שיתוף פעולה מוצלח המרתק את מאזיני הרדיו.

ב-2001 זכתה לינור בחצי מיליון שקלים (שלב אחד לפני הפרס המקסימלי) בשעשועון הטרוויה 'מי חצה להיות מיליונר', שהיה הסכום הגבוה ביותר שזכה בו מתחרה עד אז. זכייתה והדיאלוג המשועשע והמנשלנטי שניהלה לינור עם המנחה יורם ארבל, כמו שלחו 'אצבע משולשת' סמויה לצופים הגברים וסימנו להם: 'חברה', תירגעו, גם אם חב המתחרים הם ממין זכר, אנחנו הבנות לא פחות חכמות וידעניות מכם'.

מצליפה פמיניסטית בשידור חי

לשדרנית שלי יחימוביץ' נודע גם כן תפקיד חשוב מאוד בהעלאת סוגיית הפמיניזם למדרגה של אקטואליה תקשורתית. יחימוביץ' נולדה ב-1960 להורים ניצולי שואה. אמה עבדה כמורה בבית ספר תיכון ואביה, שהיה חבר במפלגה הקומוניסטית, עבד כפועל בניין. את ילדותה עשתה ברמת השרון ובתום לימודיה בבית הספר היסודי עקרה המשפחה לרעננה. העצמאות, הסקרנות, הרגישות המוסרית והאומץ להילחם על דעותיה, גם במחיר אישי, איפיינו אותה כבר בגיל צעיר. גם העניין הפוליטי בער בעצמותיה בהיותה נערה. 'הייתי הולכת לים עם טרניזסטור כדי לא להחמיץ את יומן השבוע של קול ישראל', סיפרה לי בתחקיר. לאחר שנזרקה מבית הספר בכיתה ט' (היא פרצה למבנה באישון לילה ותלתה מודעה בגנות ההנהלה), עברה יחימוביץ' לפנימיית 'הדסים', שם מצאה את מקומה ופרחה. בצבא שירתה כמשק"ת ח"ן ואחר כך כקצינת ת"ש (תנאי שירות). אחרי השירות הצבאי למדה בחוג למדעי ההתנהגות באוניברסיטת בן גוריון בבאר שבע.

הגישה הפמיניסטית קסמה ליחימוביץ' עוד לפני שחבשה את ספסל הלימודים באוניברסיטה. בהיותה תלמידת תיכון וחילת קראה בדבקות את המגזין הפמיניסטי 'נגה' וספרי עיון ופרזה שעסקו בעקיפין ובמישרין במעמדה של האישה בעולם. גם הנכונות להילחם בעד עמדות פמיניסטיות התגלתה בה עוד לפני שהייתה לסטודנטית עירנית ופעלתנית. למשל, בכיתה ח' היא עזבה בכעס קורס תזונה, מאחר שהמורה אמרה בכיתה שתפקיד האישה הוא לגהץ ולבשל. אולם הלימודים באוניברסיטה הקנו לה את הכלים האידיאולוגיים והתיאורטיים להבנת המכשך הגברי שדרס את האישה במשך שנות דור והשפיעו באופן עמוק על תפיסת עולמה הביקורתית. גיל הראבן, חברתה לספסל הלימודים, ולימים סופרת ופובליציסטית מוכרת ואחת הדוברות הפמיניסטיות הרהוטות בארץ, השפיעה גם כן על השקפתה של יחימוביץ' באותה תקופה מעצבת.

בתקופת לימודיה באוניברסיטה החלה יחימוביץ' לעבוד ככתבת ברשת המקומונים החדשה 'רחוב ראשי' בדרום, מיסודם של בעלי עסקים, שהחזיקה מעמד זמן קצר בלבד, ועם התפרקותה עבדה ככתבת פרילנסרית ב'על המשמר'. היא התרכזה בסיקור נושאים כלכליים-חברתיים בדרום, שעניינו אותה לא רק ברמה המקצועית אלא גם האידיאולוגית. באותה תקופה היא הצטרפה ל'אגודה לסיוע והגנה על זכויות הבדווים' ולתנועת 'שלום עכשיו'. כישרונה לא נעלם מעיניהם של עורכי 'על המשמר' והם הציעו לה לכתוב גם מאמרי פובליציסטיקה ב'חותם', המוסף המטובד של העיתון. לאחר סיום הלימודים החלה בלימודי התואר השני בפסיכולוגיה באוניברסיטת תל אביב, אך מהר מאוד נכחה לדעת שהיא חוצה לעסוק בעיתונות ולא בתחום הטיפול או הייעוץ.

בד בבד עם עבודתה ב'על המשמר' הגישה יחימוביץ' בקול ישראל כתבות בנושאי כלכלה ועבודה, בעיקר על הנעשה בדרום. ב-1988 עקרה לתל אביב והקריירה הרדיופונית שלה צברה תאוצה. ב-1991 החלה להגיש את 'יומן הכלכלה' ואחר כך מונתה לכתבת לענייני מפלגות. ב-1993 החליט רזי ברקאי, אחד השדרנים הבכירים והפופולריים בקול ישראל, לעזוב את תוכנית הפריים-טיים הפופולרית שלו 'הכל דיבורים' - תוכנית אקטואליה שעסקה בנושאים הרגישים ביותר שעל סדר היום הציבורי, והיתה כרוכה בראיונות עם האישים הבכירים ביותר במדינה. בצעד מפתיע נקראה שלי יחימוביץ' להחליפו, למרות גילה הצעיר, והבחירה התבררה כמוצלחת מאוד. יחימוביץ' לא רק השתלבה במהירות בתפקיד הרגיש הזה, אלא פיתחה סגנון הגשה מיוחד והיתה בתוך זמן קצר למכוכבת תקשורת.

'הכל דיבורים' בהגשתה של יחימוביץ' היתה ציון דרך חשוב בתולדות הפמיניזם בארץ בכלל, ובמעמדו בתקשורת בפרט. ראשית, זו היתה אחת הפעמים הראשונות שאישה צעירה קיבלה תפקיד רדיופוני כה בכיר, והצלחתה רק חיזקה את ההכרה שכאשר נתנים לאישה מוכשרת הזדמנות אין שום סיבה שלא תצליח, 'ובגדול'. שנית, חב השדרניות ומנחות התוכניות ברדיו שקדמו ליחימוביץ' התאפיינו בסגנון הגשה אימה-ידידותי וחסר תקיפות ואסרטיביות, תכונות חשובות לשדרן העוסק בנושאים פוליטיים. יתר על כן, רוב התמקדו בתחומים נשיים טיפוסיים, כמו משפחה, חינוך ובילוי. לעומת זאת, יחימוביץ' נכנסה בגאון לקלחת הפוליטית והפגינה שליטה וירטואוזית בכל ה'שטיקים' הקטנים של אנשי השררה. סגנונה הישיר והציני, המצליף ללא רחם במראוייניה, הטיל מורא על פוליטיקאים רבים ותרם לתדמיתה הציבורית כאישה חזקה ודעתנית, ובעקיפין לתדמית העצמאית של בנות דורה. לא כולם אהבו אותה והיו שראו בה מרשעת ואף שחצנית - תגובה גברית אופיינית לכל אסרטיביות נשית. אך רבים רחשו וחחשים לה הערכה כאשת מקצוע וכשדרנית אמיצה ובעלת חוט שדרה. בגלל רגישותה החברתית ותפיסתה הסוציאליסטית העלתה יחימוביץ' בשידור חי נושאים של אפליה וקיפוח חברתי (יחס למזרחים, לחרדים, לעולים), אשר עד לבואה לא היו חלק מסדר היום הרדיופוני.

אחד הנושאים שיחימוביץ' בחרה להתמקד בהם היה מעמדה וגורלה של האישה הישראלית, אשר כמעט לא העסיק את הרדיו עד בואה. כבר באחת התוכניות הראשונות של 'הכל דיבורים' בהגשתה עלה הנושא בעוצמה רבה, כאשר דווח על צעירה ירושלמית שחברה שרף אותה למוות. בימים שקדמו ליחימוביץ' לא היתה הפרשה עולה כלל לשידור, וגם בעיתונים היא היתה נדחקת לעמודים האחוריים. יחימוביץ' הקדישה לפרשה הטרגית את התוכנית כולה (שעתיים תמימות) וההדים היו עצומים.

היא גם יזמה פינה רדיופונית בשם 'השוביניסט של השבע', שבה אישיות ידועה בחרה את הסקסיסט השבועי. אחריה החרו החזיקו שדרניות נוספות כמו דליה יאירי, גם היא שדרנית חשובה ומוכשרת, שייחדו אף הן פינות קבועות לנושא הנשים. יחימוביץ' גם השתדלה לאזן בין מספר

המחאיינים למחאיינות ואף הקימה פינה לנושא הקיפוח המעמדי בארץ בהגשת איריס מזרחי (תגלית רדיופנית של יחימוביץ'). בסיועה של כרמלה מנשה, הכתבת הצבאית של קול ישראל, נתנה יחימוביץ' פודיום תקשורתי חשוב לתנועת המחאה 'ארבע אימהות' בכל תקופת פעילותה, תנועה שספק אם היתה מקבלת חשיפה רדיופנית מקיפה כל כך אילו עמד גבר מאחורי המיקרופון. והיא אכן קיבלה על כך ריקושטים מהממסד הביטחוני הגברי.

בשנת 2000 פרשה יחימוביץ' מהרדיו ועברה לחברת החדשות של ערוץ 2, שבמסגרתו הגישה כמה תוכניות (כגון 'פגוש את העיתונות') וטורים פוליטיים. ב-2001 יצא לאור חמן שלה 'אשת איש' שזכה להצלחה רבה.

יחימוביץ' וחברותיה בתקשורת כבר אינן קולות בודדים המפירים את דממת המחאה בתחום אפילית נשים בארץ. במחצית השנייה של שנות התשעים היה הפמיניזם לחלק חשוב בסדר היום הפוליטי והחברתי בישראל. הפמיניזם נאסף בהדרגה אל חיק הקונצנזוס בעזרת עיתונאיות מוכשחות ומוכרות בעיתונות, בכתבי העת, ברדיו ובטלוויזיה, כמו גפי אמיר, גיל הראבן, מיכל קפרא, איילה חסון, קרן נויבר, בילי מוסקונה לרמן, אושרת קוטלר, וארנה בן דור (בן דור היתה הראשונה שהגישה תוכנית טלוויזיה שהוקדשה כולה לנושא הנשים והפמיניזם, 'במבט נשי' בשנים 1997-2000). רוב העיתונאיות האלה הן בנות אותו הדור, פחות או יותר, ילידות שנות החמישים והשישים, ובעלות מודעות ורגישות פמיניסטית. חשיבותן ניכרת לא רק במספרן או בבמות החשובות שהן כבשו, אלא גם בסגנון החיים הפמיניסטי שהן אימצו לעצמן כנשים. העובדה שהן לא הצניעו את סממני הנשיות ולמעשה אף הבלטו אותם, סייעה לשחרר את הפמיניזם הישראלי מהדימוי הסטריאוטיפי שרווח בציבור (בקרוב גברים ונשים ישראליים כאחד), היים, 'אשה מכוערת, א-מינית, שונאת גברים ונודניקית'. המחשה לתפיסה הפמיניסטית החדשה שאפיינה אותן אפשר למצוא בדבריה של עירית לינור:

סוגיית הנקמה בהחלט מעסיקה אותי במישור הרעיוני. יש הרבה על מה לנקום: על אלפי שנות שלטון גברי שהניבו דיכוי, בערות, קיפוח, אלימות התעלמות. [...] מכיוון שאני מנסה (מדי פעם, כשאני במצב רוח טוב) להיות ריאלית, אני חושבת שנקמה איננה פרקטית. להפך: אני חושבת שצריך להפוך את הפמיניזם לסקסי, ולשווק אותו כמו שמשווקים גרביים ומשחת שיניים.

Self Made Women

גיבורת תרבות שהעמידה מודל פמיניסטי חדש, גם אם שונה ממאפייני המודל היאפי הטיפוסי של נשות התקשורת, והשפיעה באישיותה ובפעולה על דור חדש של צעירות היא פנינה חזנבלום. חזנבלום (ילידת 1954) גדלה במשפחה חד-הורית ענייה בשכונת פועלים בפתח תקווה. הוריה התגרשו והיא נשארה לגור עם אמה. הלימודים בבית הספר לא היו בראש מעיניה והיא הירבתה להיעדר מהשיעורים והתרכזת בפיתוח חיי חברה ובחלומות על נסיך יפה תואר ועשיר שיבוא ויגאל אותה מחיי הדלות. אבל, שלא כבנות רבות, היא לא התכוונה להיות נסיכה פסיבית הממתינה עד בוש להזמנה המלכותית, אלא חתרה למצוא בכוחות עצמה את הדרך שתוביל אותה אל הארמון.

את צעדיה הראשונים בעולם הדוגמנות עשתה חזנבלום כבר בגיל 16 על מסלול של תצוגת אופנה מאולתרת בכפר המכביה. את הפריצה הראשונה לברנד'ת הדוגמנות הצענה דאז עשתה כעבור מספר חודשים, כאשר זכתה במקום הראשון בתחרות 'מיס אלגנס' שנערכה בחיפה (המדריכה של המתמודדות היתה קארין חונסקי) ובמקום השני בתחרות הגמר הארצית. בספרה האוטוביוגרפי כתבה חזנבלום: 'היזמי, האומץ וגם הפרובוקציות, שלא אחת עוררתי כוונה, היו בין הגורמים שדחפו אותי קדימה. כל אלה תמיד השתלם יחד'. ואכן, מסלול ההצלחה של חזנבלום לא עבר אמנם בשדרות הבורגנות של ילדי השמנת הישראליים; אבל בזכות ההכרה ביתרונות הגופניים שהטבע חן אותה בהם ובזכות נחישות אין קץ היא נהפכה מילדה אסופית לנערת זוהר ישראלית.

חזנבלום הצליחה לפלס לעצמה דרך גם משום שהיא הבינה כבר בגיל צעיר שהמכניזם החברתי של הידוענות מבוסס על עיקרון פשוט: השתדל להיראות בכל מקום שבו רואים אותך רבים, בעיקר עדשות הצלמים. ואמנם, לחזנבלום יש חמן ארוך עם המצלמה. עוד לפני גיוסה לצבא היא השתתפה בסרטו של מנחם גולן 'מלכת הכביש (בכיכובה של גילה אלמגור). היא אמנם שיחקה בסרט תפקיד שולי (אישה המיניקה את תינוקה), אך התפקיד איפשר לה לחשוף את חמודותיה לצופים ולהיחרט בזיכרון החרמני שלהם. חזנבלום המשיכה לדגמן בכל תצוגת אופנה ומסיבה אפשרית, וב-1971 הצטלמה לחוברת של מסן היצוא. היא גם הופיעה בתוכניות טלוויזיה שונות כסטטיסטית. אך גם כך היתה לה חשיפה, שכן המצלמה, כפי שהעידה לימים, התעכבה הרבה על פניה היפות. בתוך זמן קצר היתה חזנבלום לדוגמנית מבוקשת ומפורסמת, ותצלומיה הופיעו במודעות פרסומת לבגדי ים ולמקוררים.

אחרי רומן קצר עם איש עסקים עשיר ומבוגר, שהוסיף לה הילת זוהר ושורות במחזורי הרכילות, ובתום שיחת צבאי קצר (היא שוחררה מצה"ל ביזמתה תחת סעיף 'חוסר התאמה'), הוסיפה חזנבלום לטפח במשנה מרץ את הקריירה שלה. היא שלחה ידה כמעט בכל מה שנחשב זוהר ויש בו פוטנציאל לפרסום - דוגמנות, מופעי בידור, ערבי ראיונות ו'סרטי בורקס', ואפילו צילמי עירום חלקי ללחות שנה. בשנות השבעים היא היתה ליקירת שבועון הנשים 'לאשה', והיא היתה אסירת תודה לו והצטלמה לשער העיתון בפוזות נדיבות, שנחשבו באותם ימים לאמיצות ופחובוקטיביות. בזכות פניה הלבביות היפות, רגליה הארוכות והחטובות, מותניה הצרים, חזה הזקור, עורה הבהיר ושערה הבלונדי (הצבע) הצליחה חזנבלום ליצור לעצמה דמות של נערת זוהר לאומית, 'פין-אפ גירל', שהיא תמיד מטופחת, תמיד עונה בביטחון לשאלות ומצטלמת לכל דורש - מעין מרילין מונרו או בריז'יט בארדו לעניים ולפרובינציאליים. 'אני לא מנסה להחמיא לעצמי, אבל אני באמת דומה למרילין מונרו', אמרה לכתבת 'לאישה' בגיליון 4 בפברואר 1980 שתמונתה עיטרה את שער. היא אף ניסתה את מזלה חמש שנים תמימות (מגיל 20 עד 25) בממלכת החלומות כדוגמנית ושחקנית, ובעיקר כבת זוג ארעית של ידוענים בתעשיית הזוהר בלונדון ואחר כך בלוס אנג'לס, אך בסופו של דבר שבה לפרובינציה שקיבלה אותה בזרועות פתוחות.

בתחילת שנות השלושים לחייה, כאשר שיאה כנערת זוהר כבר היה כבר מאחוריה, החליטה חזנבלום שחיי הדוגמנות נמאסו עליה ועליה לחפש קריירה חדשה. את מזלה ניסתה תחילה בערבי ראיונות, שבהם סיפרה על 'כיבושה' בעולם. אחר כך החלה בכתביה עיתונאית: היה לה טור קבוע

ב'מעריב' ואחר כך במוסף לצעירים 'ראש בראש' של 'ידיעות אחרונות', והיא פירסמה גם שורת ראיונות עם ידוענים ב'מוניטין' ו'לאשה'. בשלב הבא ניסתה את כוחה ביבוא מכשירי חיטוב, וגם פתחה בגבעתיים קו ייצור לסנדוויצ'ים, 'הסנדוויצ'יה של פינה'. אולם כל אלה לא הביאו לה את העושר המיוחל.

מזלה האיר לה פנים כאשר החליטה לעסוק ביעוץ קוסמטי, ובעקבות הצלחתה בתחום זה גם החלה ב-1988 לשווק תכשירים קוסמטיים תחת המותג 'פינה חזנבלום'. היא עבדה קשה, נסעה ברחבי הארץ ושימשה דיילת היופי של מוצריה. היא גם התחתנה בפעם הראשונה, בגיל 37, עם גבר צעיר ממנה בחתונה מתוקשרת היטב, אימצה שני ילדים וקנתה בית מידות ברמת גן. המיסוד המשפחתי וההצלחה הכלכלית סייעו לה לשנות בהדרגה את תדמיתה מנערת שער המונית ל"סלף מייד וומן". בד בבד שינתה את סגנון הופעתה וסיגלה מודל התנהגות והתבטאות פמיניסטי. התקשורת הממלכתית פירגנה לה והיא היתה לידיענית מסוקרת ולאורחת רציה בכל טוק-שואו אפשרי.

אמנם חזנבלום נתפסה ועודנה נתפסת בעיני רבים בשכבה המשכילה, ובכלל זה בקרב אנשי התקשורת, כמעין קריקטורה מגוחכת של מי שרודפת פרסום בכל מחיר, והכתבות עליה ואתה מלוות בקורטוב של לגלוג המובע כאנדרסטייטמנט וככפל לשון. בגלל הרצינות התהומית שהיא מתייחסת אל עצמה, החשיבות המופרזת שהיא מייחסת לדעותיה הפוליטיות ולהיטותה להופיע תחת כל עץ תקשורתי רען היא נחשבת לקוריוז עיתונאי. אך הלעג הסמוי הזה לא פגעו במעמדה בציבור הרחב ובפרסומה. להפך, מסתבר שיש בה קסם הנבע מהישרות, התמימות, הנחישות והעקשנות המאפיינות אותה, וזדמה שבמשחק התקשורתי (וגם הכלכלי) היא הצחקת האחרונה.

לאחר שהיתה ליותר מגיבורת תרבות - למותג - היא שאפה להיבחר לכנסת והקימה מפלגה משלה בשם 'תנופה'. ב'בחירות' שנערכו בפברואר 1998 בבית ספר תיכון 'בליך', הנחשבות למנבאות את תוצאות הבחירות האמיתיות ולפיכך זוכות להתעניינות תקשורתית ערה, זכתה רשימתה של חזנבלום במקום הרביעי - 7% מקולות הבוחרים - תלמידים ומורים כאחד, כלומר 9 מנדטים! - והקדימה בכך מפלגות מבוססות כמו הדרך השלישית, צומת, ש"ס, חד"ש, וישראל בעלייה. בסקר שהתפרסם ברחון 'לאשה' במרס 1998 נמצא כי לדעת הקוראות, פינה חזנבלום מייצגת בישראל, יותר מכל אישה אחרת, את דמות האישה המצליחה. 42.8% מהנסקרות בגילאים 25-35 ראו בה מופת לאישה מצליחה, לעומת 9% שהתפעלו מהצלחתה של לימור לבנת (באותם ימים שרת התקשורת), 2% שראו בשולמית אלוני אישה מצליחה, ורק 1.3% מעריצות את יעל דיין. מובן שאת התוצאות בבית הספר התיכון ובלאשה' כאחד היטה הפחפיל של תלמידי 'בליך' ושל קוראות 'לאשה', אבל גם כך יש בממצאים כדי להמחיש את הפופולריות של חזנבלום.

בסופו של דבר לא נכנסה חזנבלום לכנסת אך היתה קרובה מאוד להשגת המנדט המיוחל: בבחירות שנערכו ב-1999 בחרו בה 45,000 איש. ב-2001 היא הצטרפה לליכוד ובבחירות 2003 כפסע היה בינה לבין כניסתה לכנסת. בינתיים היא הספיקה להתגרש מבעלה ולהתחתן עימו שנית עוד לפני שיבשה הדיו על טופס הגירושין של הרבנות.

העיתונאית ארנה קזין, שכתבה על שאיפותיה הפוליטיות של חזנבלום סמוך לבחירות 1999, תיארה את ההתלבטויות של ארגוני הנשים אם להתייצב לימינה, בשל המסרים הסותרים כביכול שהיא מעבירה. אך דומה שבקרב מעריציה ההתלבטות הזאת כלל אינה קיימת.

ואכן, פינה חזנבלום תרמה ועודנה תורמת להתפתחות הפמיניזם הישראלי מאחר שהיא מעבירה מסרים של עצמאות והישגיות לנשות המעמד הסוציו-אקונומי הבינוני והנמוך בחברה, שרבות מהן מתייחסות אליה בהערצה. היא ממחישה לנשים חסרות השכלה פורמלית ורקע 'נכון' שבעזרת נחישות והתמדה גם הן יכולות לפתח קריירה עצמאית ומשגשגת. אמנם זוהי בדרך כלל אשליה בלבד, אך בכל זאת מדובר בצפייה העשויה להניב פרי בדורות הבאים. המעבר של חזנבלום מדמות 'החזה המפורסם ביותר במדינה' לאשת קריירה ולמועמדת לכנסת הוא אפוא חלק מסיפור עליית הפמיניזם בארץ. גם המעבר שעשתה, מ'קולב' לתעשיית יופי' משקף את השינוי, העולה בקנה אחד עם הירידה בחשיבותן של תחרויות מלכת היופי כמפתח לקריירה מצליחה בדוגמנות - תחרויות הנחשבות כמי שמשעתקות את הדגם השוביניסטי של האישה (היום חב הדוגמנות הישראליות המצליחות בעולם לא זכו במקום הראשון בתחרות מלכת היופי, או כלל לא השתתפו בה).

גיבורת תרבות נוספת, המתפקדת אף היא כ'רמקול' פמיניסטי לציבור הרחב היא הזמרת הפופולרית ריטה (ריטה יאהן-פרוז קליינשטיין). באתר האינטרנט www.ritta.co.il, המוקדש למוזיקה ישראלית, כותב עליה יואב קוטנר:

הקריירה של ריטה (לידת 1962) היא מעין סיפור אגדה כמעט דמיוני: ילדה שעלתה מאירן וידעה דחייה וניכור הופכת לכוכבת הישראלית הגדולה מכולן, היא שרה נפלא, רוקדת נהדר, משחקת מצוין, אימא למופת ורעיה מסורה. אין כמעט סיפורי אגדות כאלה במוזיקה הישראלית, וגם בכך, כמו במרכיבים חשובים יותר בקריירה, הציבה ריטה סטנדרטים חדשים.

את צעדיה הראשונים על הבמה עשתה ריטה עוד לפני השירות הצבאי, עם הזמר והמלחין רמי קליינשטיין, לימים בעלה. שיתוף הפעולה האמנותי ביניהם נמשך גם בתקופת שירותם הצבאי, במסגרת צוות הווי (זו היתה תקופה בה היו הלהקות הצבאיות בהקפאה ובמקומן הופיעו לפני החיילים צוותי הווי קטנים). עם שחרורם מצה"ל החלו השניים - ביחד ובנפרד - להופיע בפאבים קטנים ובהקלטות לזמרים אחרים: רמי כנגן ומפיק וריטה כזמרת רקע. הראשון שהבחין בכישרונם היה המפיק רוני בראון מחברת התקליטים סי-בי-אס. ב-1983 הוא הזמין את השניים להיות הזמרים הראשיים בפס הקול לסרטו של יעוד לבנון 'הפנימייה', וכעבור שנתיים, ב-1985, הפיק את אלבום הבכורה של ריטה בחברת התקליטים החדשה שהקים 'הליקון'. הפריצה הגדולה של ריטה לתודעת הקהל היתה בתחרות הקדם איוויזיון, שם שרה את 'שביל הבריחה' (מילים מיכל ברנט, לחן רמי קליינשטיין). ריטה לא זכתה בתחרות אך מבקרי המוזיקה והצופים לא שכחו אותה. אלבום הבכורה שלה היה להצלחה גדולה, הגיע במהירות ל'תקליט זהב' והוסיף להימכר היטב גם בשנים הבאות. ב-1995 דיווחה 'הליקון' על מכירה של יותר מ-120,000 עותקים. באותה שנה נבחרה ריטה לזמרת השנה והופיעה בתפקיד הראשי במחזמר 'גברתי הנאוה' שהגדיל את הפופולריות שלה. את כשרונה התאטרלי, שהוסיף לדמותה כפריפורמית, הוכיחה בהצגות נוספות, כגון 'חתולה על גג פח לוחט' מאת טנסי ויליאמס בתאטרון 'הבימה' ו'אילוף הסוררת' מאת שייקספיר

בתיאטרון באר שבע. אך, כאמור, את עיקר הפופולריות שלה היא שואבת מעולם הזמר. ששת אלבומיה הראשונים מכרו למעלה מ-600,000 עותקים, ולחברם מלווה גם מופע מצליח. בשלהי שנות התשעים נחשבה כבר ריטה לזמרת הלאומית ולא בכדי היא נבחרה לשיר את 'התקווה' בטקס 'פעמוני היובל' ביום העצמאות החמישים למדינה. דלית עופר, ראש מחלקת המוזיקה בגל"ץ, כתבה עליה באפריל אותה שנה:

ריטה היא איקון תרבותי, חברתי, מוזיקלי. איך זה קרה? מהו הקסם? קודם כל הקול. וגם ההופעה, והדרמטיות הגדולה מהחיים והחום, והאהבה. וגם הכשרון הבלתי מלה, ובחירת השירים, ועיצוב רפרטואר מוצלח ומוקפד. והמוצא. כן. גם המוצא. עם סיפורי הילדות מאיראן וקשיי הקליטה ברמת-השרון ואחר כך ההיטמעות. ורמי. ומשי. היא נוגעת בכולם. ריטה היא הגשר, החיבור הכי מדויק ונקי בין היאפיות לעממיות. בין ה'צפוניים' ל'דרומיים'. [...] ספק אם יש בנמצא זמרת אחרת שתשיר את 'התקווה' ביום העצמאות ואותו רטט של התרגשות, בדיוק אותו רטט, יעבור בבתים של ירוחם כמו גם בבתים של רחוב שינקין בתל אביב.

מעט אחרי ריטה פרץ גם בעלה רמי קליינשטיין לתודעת הציבור והיה לזכור בזכות עצמו. הצלחתו של רמי הוסיפה לדימוי הפמיניסטי העקיף של ריטה, משום שהיא המחישה שאפשר לקיים מודל של יחסים שוויוניים (לפחות למראית עין) ושל הרמוניה זוגית גם כאשר שני הזוג קרייריסטים ומצליחים.

גם הפופולריות העצומה שזוכות לה הזמרות מרגלית צנעני, זהבה בן ושרית חדד, הנמנות עם כוכבות המוזיקה הים-תיכונית ('מזרחית') הפופולרית בארץ, חשובה מאוד לתהליך הפצתו של הפמיניזם ולהעמדת מודל של אישה עצמאית ואסרטיבית ש'הצליחה בגדול'. זאת משום ששלושתן גדלו בשכונות מצוקה ובמשפחות מרחבות ילדים ומעטות אמצעים והצליחו בכוחות עצמן, בנחישות, התמדה ואומץ לב 'לעשות את זה בגדול'.

צנעני (ילידת 1952) הופיעה לראשונה על במה מקצועית ב-1970 במחזמר 'שיער', אך רק ב-1986, בהיותה בת 34, אחרי שהופיעה בתוכנית 'סיבה למסיבה' של רבקה מיכאלי, באה הפריצה שלה לתודעה הציבורית. צנעני נמנית עם החלוצים שפרצו את חומות הגטו של המוזיקה המזרחית בארץ, בזכות קולה העמוק, המחוספס והחם; אישיותה הכריזמתית, העצמאית והאסרטיבית; לשונה החריפה ('בל' חארטה' ו'בלי לעשות חשבון') והתמדתה. צנעני גם היתה אחת הנשים הראשונות שקיבלה תוכנית טלוויזיה משלה, 'מרגול', שהחלה בשידוריה ב-1993 ושרדה שתי עונות ב'פריים טיים'. ב-2001 החלה להגיש תוכנית חדשה בערוץ 'בריזה', הערוץ הישראלי הים תיכוני, בשם 'במטבח של מרגול'. העובדה שהיא גדלה לבדה ילד רק הוסיפה לתדמיתה כאישה חזקה שאינה תלויה בגבר - סמל לפמיניזם הישראלי בכלל ולפמיניזם המזרחי בפרט. לימים הפכה צנעני לאחת מכוכבות התוכנית הפופולרית "כוכב מלך".

זהבה בן (ילידת 1968) היא האישה הראשונה בזמר המזרחי שזכתה למעמד של כוכבת-על, לצד כוכבים גברים ששלטו בז'אנר הזה עד להופעתה. היא גם הזמרת המזרחית הראשונה שזכתה למעמד של זמרת לאומית. בן מנפצת סטריאוטיפים ודעות קדומות וחוצה הבחנות עדתיות. קולה הצלול והערב, שירת הנשמה הנוגה שלה, שבה משולבים 'מאולים' (סלולים) תורכיים, כמיטב המסורת המזרחית, קנו לה מעריצים רבים. עד 2002 הופקה לזהבה בן 22 אלבומים, שרובם מצליחים מבחינה מסחרית (היא מופיעה באינספור מופעי במה בארץ וברחבי העולם וייצגה את ישראל בין השאר בפסטיבל 'לילות לבנים' בחוסיה, בתוכנית רדיו וטלוויזיה ובמספר סרטים). העצב בקולה ובעיניה, האכזבה והמצוקה הקיומית הנשית המובעת בפזמוניה, והעובדה שגדלה בפנימייה מוסיפה לדימוי שלה כאסופית שהצליחה ליהפך למלכה בכוחות עצמה. תדמיתה כאישה עצמאית התחדדה כאשר היתה הזמרת היחידה שהופיעה בימים קשים בירוח, בבית לחם ובכלל במגזר הערבי כמחווה לשלום, אף על פי שרבים ממעריציה גינו אותה על כך. ב-1997 בחרה בה הטלוויזיה הצרפתית T/R/1 לאשת השנה ביום האישה הבינלאומי, בשל פעולתה האמיצה לקידום תהליך השלום.

שרית חדד (ילידת 1978) ירשה את זהבה בן כמלכה הבלתי מעוררת של הזמר המזרחי ולמעשה של הזמר הישראלי בכלל. כמו בן היא מזוהה עם מוביליות נשית ומעמדית ועם נחישות והתמדה שהובילו אותה רחוק. בשלהי שנות התשעים, אחרי שהתארכה ב-1997 באלבום של להקת 'טיפקס', הגיעה חדד למעמד של זמרת לאומית. היא ייצגה את ישראל באירוויזיון של 2002. תקליטה 'ילדה של אהבה' מכר עד אותה שנה 120,000 עותקים.

לאחרונה החלו כוכבות הזמר המזרחי לשלב בפזמוניהן מסרים פמיניסטיים (למשל, הלהיטים של שרית חדד 'אל תקרא לי מותק' ו'אללה לך הביתה מוטי') ובכך הן מחזקות את תפקידן כמבשרות מודלים פמיניסטיים בחברה הישראלית.

השופט והמחוקק נרתמים למהפכה המגדרית

חלוצות ב'חברה המשפטית הגבוהה'

אם ממשילים את אמצעי התקשורת לטילים במתקפה הפמיניסטית, את המנגנון המשפטי ניתן להמשיל לראש הנפץ שלהם החודר למעוזי השוביניזם. כאמור, המשפט היה אחד התחומים היוקרתיים הראשונים שנסגרו בו בארץ הפערים בין נשים לגברים (בלימודים לתואר בפקולטות משפטים) ואחד ממעגלי הקריירה הראשונים (בעיקר בקרב עורכי דין) שבו נוצר סגנון חיים משותף, יאפי במהותו, לגברים ונשים.

שופטות כיהנו בבתי משפט השלום והמחוזי כבר בשנות החמישים והשישים. אך דומה שראשיתה של הפריצה המגדרית הגדולה שהתחוללה בשדה המשפט היתה במחצית השנייה של שנות השבעים, עם מינויה של השופטת מרים בן פורת (בשנת 1977) לשופטת בית המשפט העליון, שהיה קודם להגעתה שטח גברי סגור. בן פורת, ילידת ליטא (1918), בגרת האוניברסיטה העברית ומומחית למשפט האזרחי, היתה עד למינוי זה שופטת בבית המשפט המחוזי בירושלים (מ-1958). עד לפרישתה ב-1988 היתה גם ממלאת מקום נשיא בית המשפט העליון, ולאחר הפרישה

התמנתה למבקר המדינה. בתפקידיה אלה סללה את הדרך לנשים נוספות, שהגיעו למשרות בכירות בשיפוט, בפרקליטות המדינה, במשרד היועץ המשפטי לממשלה, במשרדי עורכי דין פרטיים ובפקולטות למשפטים. גם לשופטות שושנה נתניהו, הדסה בן עתו וויקטוריה אוסטרובסקי-כהן היה תפקיד חשוב בפריצת הדרך לנשים בעולם המשפט. נתניהו, ילידת פולין (1924), החלה את הקריירה המשפטית שלה ב-1949 כסגנית התובע בחיל האוויר. עם שחרורה החלה בקריירה של עורכת דין בחיפה וב-1969 התמנתה לשופטת בבית המשפט השלום. ב-1974 קודמה לתפקיד השופטת המחוזית בחיפה וב-1982 היתה לשופטת השנייה הקבועה בבית המשפט העליון. בן עתו, ילידת פולין (1926), התמנתה ב-1960 לשופטת שלום, וכעבור עשר שנים לשופטת בבית המשפט המחוזי בתל אביב. ב-1980 קיבלה מינוי זמני בבית המשפט העליון, ובתפקידה זה היתה שותפה ליסוס פסק דין עקרוני בתחום המגדר, שעל פיו בעל אינו יכול למנוע מאשתו ביצוע הפלה כדין ואין לו זכות עמידה בנושא זה בוועדת ההירויות. אוסטרובסקי-כהן עלתה ארצה ב-1934. את הקריירה המשפטית שלה החלה בפרקליטות המדינה. היא היתה האישה הראשונה בארץ שהופיעה כתובעת בתיקים פליליים והראשונה ששימשה פרקליטת מחוז, בתל אביב, בשטח הפלילי. ב-1978 התמנתה לשופטת מחוזית ועסקה בתיקים פליליים שהיו מן החשובים שעלו לדיון באותה עת. לימים התמנתה לאב בית דין לפשעים חמורים ולערעורים.

עוד נוסף ונציין כי העובדה שבמשרה הרמה והחשובה של פרקליט המדינה מכהנת בשנים האחרונות אישה, עדנה ארבל, מהווה גם היא סימן חשוב לתמורה המגדרית במקצוע המשפט.

חוקים ופסקי דין תקדימיים כתשתית למוסכמות מגדריות חדשות

המנגנון המשפטי תרם רבות לשינוי מעמדן של הנשים בישראל לא רק באמצעות פריצת חומותיה של אחת הגילדות המקצועיות הגבריות ביותר, אלא גם באמצעות הפסיקה. בשנת 1973 פנתה דיילת אל על לבית הדין האזורי לעבודה בתל אביב וביקשה שסעיפים מפלים בהסכם הקיבוצי שבין אל על להסתדרות הפקידים יוכרזו כבטלים, משום שהם כוללים שלושה סעיפים המפלים את האישה לרעה: (א) אם תינשא בתוך ארבע שנים להעסקתה תפטר מהעבודה; (ב) הירוניה יחייב אותה לטויל חופשה עד הלידה ויביא לפטוריה לאחר מכן; (ג) דיילת איננה יכולה להתקדם למשרה של דייל-כלכל, שהיא הדרגה הגבוהה ביותר במקצוע. בפסק דין תקדימי והצהרתי קבע בית הדין בערכאה ראשונה, ולאחר הערעור גם בערכאה שנייה, שסעיפים אלה אכן מפלים נשים לרעה ומנגדים לתקנת הציבור, ולכן הם בטלים. בית הדין לא הסתפק בהוראה לביטול הסעיפים אלא קבע כי 'עול ההוכחה שהסיווג המיני מבוסס על דרישות מקצועיות אמיתיות, מוטל על האדם שקובע את הסיווג הזה', ובכך הניף לראשונה דגל אזהרה מעל ראשי המעסיקים וארגוני העובדים בארץ. אולם באותה תקופה היתה לפסק דין זה חשיבות סמלית ולא דווקא מעשית, כיוון שרחב הארגונים הוסיפו להפלות נשים בדרכים 'אפורות', והנשים עצמן לא מיהרו להגיש תביעות נגד אפליה בקידום או במדיניות התעסוקה. התביעה השנייה על אפליה בעבודה הוגשה רק כעבור שבע שנים, ביולי 1980. המחשה לאפליית המוסדית הגלויה של נשים, שרוחה עד סוף שנות השמונים בארץ אפשר למצוא בכתבה שפורסמה בעיתון 'נעמת' ב-1978. הכתבה עוסקת בשתי הנהגות היחידות אז בחברת 'אגד', אחת הפרופסיות ההומוגניות ביותר במדינה מבחינה מגדרית, ומקצוע שהיה מזוהה בארץ שנים רבות עם הגבר המאצ'ואי. השתיים פוטחו לאחר שנתיים כיוון שהנהלת 'אגד' סירבה להעניק להן סטטוס של עובדות קבועות כמקובל בהעסקת גברים, על כל המשתמע מכך מבחינת יוקרה ותנאי תעסוקה. לשאלת הכתבת חת זליגמן מדוע מסרבת 'אגד' לתת להן קביעות, השיב דובר החברה:

אישה חייבת למלא משימות ותפקידים מסוימים. היא בעיקר אשת-איש ואם, וזה אינו הולך יד ביד עם הדרישות שלנו מנהיגו. שעות השיא שלנו הן בבוקר השכם - בין שש לשמונה ובין שלוש ושבע לפנות ערב, כאשר אנו זקוקים אז לכל האוטובוסים ולכל הצוות שלנו. מניסיונו, אין נשים אוהבות לעבוד בשעות אלה, שכן מי ישלח את ילדיהן לבית הספר, ומי יגיש להם, ולבעליהן, ארוחת ערב?

ב-1980 חתמה ישראל על האמנה הבינלאומית 'בדבר ביעורן של כל הצורות של אפליה נגד נשים'. אחת התוצאות החשובות של החתימה הזאת היתה חקיקת חוק 'הזדמנות שווה בתעסוקה - תשמ"א' שהועבר בכנסת ב-25 ביוני 1981. החוק הוסיף ממד מורחב של אחריות פלילית לאפליית נשים בעבודה בקובעו כי 'לא יסרב הזקוק לעובד לקבל אדם לעבודה או לשולחו להכשרה מקצועית שהיא תנאי לקבלתו לעבודה, מחמת מינו או מחמת היותו נשוי או הורה'. אבל גם חוק זה היה רחוק מלתת הגנה כוללת נגד אפליה בקבלת עובדים לעבודה, בעיקר משום שנשים הופלו (והאפליה עדיין לא פסה מהעולם, אף שקטנה) עוד לפני ריאיון הקבלה, שכן החוק לא אסר על המעסיקים להעדיף גברים על נשים בקבלת מועמדים לעבודה (למשל, בשל 'סיכון' שתיכנס להיריון או תיעדר מהעבודה בשל טיפול בילדים). יתרה מזו, גם אחרי חקיקת החוק נשים מעטות עשו בו שימוש בתביעות על אפלייתן.

רק לקראת סוף שנות השמונים החלו הנשים לגלות את כוחו של בית המשפט, בעיקר של בית הדין הגבוה לצדק, ככלי נשק יעיל במאבקן לשוויון מעמד וזכויות. בד בבד נעשתה גם מערכת המשפט אקטיביסטית ואמיצה יותר בקביעת טרמות חדשות בתחום מעמד האישה. התביעות שהגישו נשים בודדות או ארגוני נשים, בעיקר 'שחזלת הנשים', וארגונים למען זכויות האזרח בגן אפליה הלכו ותכפו בהדרגה, ואף זכו לסיקור אוהד ואינטנסיבי בתקשורת הכתובה והאלקטרונית. כמה מהתביעות הצליחו לא רק לתקן עוולות של נשים, אלא אף לשנות כמה מהמוסכמות השוביניסטיות המושרשות ביותר בחברה הישראלית.

הזדמנות המובהקות ביותר והמסוקחות ביותר הן: הבג"ץ שביטל ב-1987 את חובת הפרישה של הנשים בגיל 60 וחייב את הכנסת להשוות את גיל הפרישה של גברים ונשים (בעקבות עתירתה של ד"ר נעמי נבו); הבג"ץ שחייב ב-1987 את המועצה המקומית של ירוחם לקבל את לאה שקדיאל כחברה במועצה הדתית של היישוב. בג"ץ זה גרע נורמה של אי-שיתוף נשים בגופים דתיים. מאבקה ההרואי של שקדיאל אמנם לא שינה את המערכת הדתית אך סדק את עצמאותה. ב-1987 גם שולבו, לאחר מחאות רבות, שתי חברות מועצת עיריית תל אביב בגוף הבחר את הרב הראשי; הבג"ץ שקבע ב-1990 כי האיסור להעסיק שחקניות זרות בליגה הלאומית לנשים הוא בגדר אפליה על רקע מין; הבג"ץ שקבע ב-1994 הלכה חדשה, אשר לפיה בתי הדין הרבניים, הדנים בחלוקת רכוש בין בני זוג המבקשים להתגרש, חייבים להכריע בשאלה על פי המשפט האזרחי ולא על פי ההלכה היהודית; הבג"ץ שביטל ב-1994 מינויים של שלושה דירקטורים חדשים מטעם המדינה לדירקטוריון בתי הזיקוק לנפט בע"מ, לאחר שהתברר כי השרים הממנים לא שקלו את האפשרות למנות אישה; הבג"ץ שחייב ב-1995 את שר הביטחון לזמן את אליס מילר (העותרת)

למבדקי התאמה לקורס טיס ולאפשר לה להשתתף בקורס, אם תימצא מתאימה; הבג"ץ שחייב ב-1997 את חברת 'אל על' להעסיק את אורית קציר, טייסת אזרחית בעלת ותק של תשע שנים, כטייסת ולשלם לה פיצויים בסך 100 אלף ש"ח על עוגמת הנפש והסבל שנגרמו לה בשל סירוב החברה להעסיקה מאחר שהיא לא שירתה כטייסת בחיל האוויר (בג"ץ קבע שהנימוק הזה הוא בגדר אפליה על רקע מין, מאחר שעד היום נשים לא יכלו להיות טייסות בצה"ל. מיד אחרי הפסיקה נרשמו למבדקי ההתאמה לקורס הטיס הבא ב'אל על' שתי נשים נוספות); פסיקת בית הדין לעבודה בבאר שבע שחייבה ב-2000 את מנהלי רשת חנויות חשמל לתת לעובדת מידע על משכורות העובדים האחרים בחברה כדי שתוכל להוכיח את חשדותיה ששכרה נמוך בעשרות אחוזים מזה של עמיתיה הגברים שעסקו בתפקיד זהה לשלה (בהחלטה נדירה קבע שופט בית הדין לעבודה, אייל אברהמי, כי אל מול חופש הגנת הפרטיות עומדת הזכות לשוויון).

השינויים הזוחלים בשטח, לצד פסיקותיו של בית המשפט העליון ולצד הלחץ הציבורי הגובר של ארגוני הנשים, שגובם בעיתונות אוהדת, תרמו לשינויי חקיקה חשובים בתחום המגדר. ב-1986 תוקן חוק עבודת נשים בלילה. בתיקון לחוק בטל האיסור על עבודת לילה לנשים ונקבע בתקנות תנאים להעסקת עובדת בלילה, הדרושים לעניין בריאותה או בטיחותה. עוד נקבע בחוק כי אסור לסרב לקבל אישה לעבודה משום שהיא מסרבת לעבוד בלילה מטעמים משפחתיים. ב-1987 נחקק, כאמור, חוק גיל פרישה שווה לעובדת ולעובד. החוק קובע כי עובדת רשאית לעבוד עד גיל 65, או לפחש בגילים 60-65, לפי בחירתה. אין להכריח אישה לצאת לפנסיה לפני גיל 65 בניגוד לרצונה. ב-1988 נחקק החוק לשוויון הזדמנויות בעבודה. החוק קובע שלמעביד אסור לסרב לקבל לעבודה אישה בגלל היותה נשואה או בעלת מעמד אישי אחר, בשל גילה, או בגלל היותה אם - אלא אם אופיו המיוחד של התפקיד מחייב זאת. אסור להפלות את האישה לרעה בתנאי העבודה, בקידום, בהכשרה ובפיטורין. ב-1991 נחקק חוק חדש למניעת אלימות במשפחה. ב-1992 נחקק חוק משפחות חד-הוריות, המעניק למשפחות כאלה זכויות מיוחדות. על פי הגדרת החוק, 'אם יחידה' היא חוקה, גרושה או אלמנה שאין מישהו הידוע בציבור כבן זוגה, ומגדלת ילד עד גיל 18. 'לאם יחידה' יש זכויות לקדימות בהשכלה מקצועית, בקבלת ילדיה למעון יום ולהנחה בשכר הלימוד, בהתחשב במשכורתה. ב-1993 נכנסו לתוקפם תיקונים בפקודת מס הכנסה שביטלו את אפליית לרעה של נשים נשואות, ובשנה זו גם הוכנס תיקון מספר 6 לחוק החברות הממשלתיות המחייב את השרים המופקדים על מינוי דירקטורים לחברות ממשלתיות להקפיד על ייצוג הולם לשני המינים בדיקטוריונים של החברות. ב-1994 תוקן החוק בעניין חופשת לידה. החוק הישן קבע כי אישה זכאית לקבל מביטוח לאומי במשך שלושה חודשים תשלום השווה ל-75% משכרה. על פי התיקון שהתקבל, סכום דמי הלידה שווה ל-100% משכרה, בדיוק כמו גברים המשרתים במילואים.

שנת 1995 היתה פוריה במיוחד בקידום האשה בתחום החקיקה. בשנה זו התקבל תיקון לחוק השמות הקובע הסדר חדש, אשר לפיו לא יחולף אוטומטית שם משפחתה של אישה לשם בעלה, אלא על פי הנחיות בני הזוג העומדים להינשא. אמנם, חוק השמות, שנחקק בשנת 1956, קבע כי אישה שמתחתנת בישראל רשאית לבחור כרצונה את שם משפחתו של בן זוגה, את שם משפחתה שלה, או צירוף של שני השמות. אך בפועל, שינה משרד הפנים באופן אוטומטי את שם משפחתה של האישה שנישאה לשם משפחת בעלה. על פי התיקון החדש כל אחד מבני הזוג יודיע לרושם הנישואים מהו שם המשפחה שהוא בוחר לשאת לאחר נישואיו. רק אם אחד מבני הזוג מודיע על כוונתו לשנות את שם משפחתו, יבצע משרד הפנים את השינוי. שני תיקוני חוק חשובים נוספים התקבלו באותה שנה (1995): תיקון לחוק שירות המדינה-מנייים, המחייב ייצוג הולם לבני שני המינים בקרב העובדים בשירות המדינה; ותיקון מספר 7 לחוק הביטוח הלאומי הקובע שעקרת בית שאיננה עובדת מחוץ לביתה תהיה זכאית לקצבת זקנה מלאה, מכוח עצמה ולא בזכות בעלה. אפילו במעוז השמרנות, בתי הדין הרבניים קודם ב-1995 מעמדה של האישה, כאשר נחקק חוק בתי הדין הרבניים - קיום פסקי דין של גירושים, הקובע סנקציות על סרבי גט. סמוך למועד קבלת החוק הזה החלו פועלים בתי משפט למשפחה במסגרת בתי משפט השלום, המצמצמים את כוחם של בתי הדין הרבניים, הנוהגים לפסוק בדרך כלל לטובת הבעל תוך אפליית האישה.

ב-1996 נחקק חוק שכר שווה לעובדת ולעובד שהרחיב את בסיס הזכאות להשוואת שכר והחיל אותה גם לגבי עבודה שוות ערך. באותה שנה קיבלה הכנסת היוצאת - לאחר התנגדות ממושכת של גורמים ליברליים שונים, ובראשם שר המשפטים לשעבר, תיקון לחוק העונשין, הקובע שבעבירות של תקיפה מינית ואונס (סעיפים 351, 345-8) יוטל עונש מינימום, שיעמוד על שליש מן העונש המרבי על עבירות אלו. ב-1998 אישרה הכנסת חוק שיזם חיים אורון, ח"כ של מרצ, המחייב לפחות אישה אחת בכל דירקטוריון של חברה ציבורית שיש בה יותר מ-50 בעלי מניות. באותה שנה העביר ראש הממשלה בנימין נתניהו בכנסת את חוק הרשות לקידום מעמד האישה ובכך הסב את תפקיד 'ועצת ראש הממשלה למעמד האישה' לתפקיד 'עם שיניים' וסמכויות.

מוציאים החוצה את 'הכביסה המשפחתית המלוכלכת'

למערכת המשפט הישראלית היתה ועדיין יש חשיבות סגולית בשינוי נורמות ההתנהגות האלימה כלפי נשים - תופעה מסוערת ורווחת המשקפת את דיכוייה של האישה. נושא הכאת נשים עלה לראשונה בכנסת בשנת 1962 במסגרת שאילתה שהציגה חברת הכנסת בבה אידלסון לשר המשטרה בכר שטרית. אידלסון ביקשה לדעת אם משטרת ישראל מודעת לתופעת ההכאה ואם בדעתה לנקוט אמצעים לעקור אותה. בחמש עשרה השנים הבאות צלל הנושא לתהום הנשייה. קשר השתיקה הופר ביולי 1976, כאשר חברת הכנסת מרשה פרידמן הגישה הצעה לסדר היום בנושא הכאת נשים על ידי בעליהן. התגובות הראשונות להצעתה היו ציחקוקים והתבדחויות של חברי הכנסת שנכחו באולם המליאה. לאחר דיון הוחלט להעביר את הנושא לוועדת הפנים, וזו הטילה את חקירת הבעיה על ועדת משנה לענייני משטרה. 'ועדת המשנה - שנעזרה בוועדה משטרתית - הגיעה לכלל הערכה כי בין חמישה לעשרה אחוז מכלל הנשים הנשואות בארץ הן נשים מוכות, דהיינו, שמדובר בבעיה חברתית חמורה. אלא שבניגוד לנהג המקובל, לא פורסמו כל ד"ח או מסקנות של הוועדה והנושא זכה להד ציבורי קלוש'.

רק לאחר הקמתו של המקלט הראשון לנשים מוכות בחיפה, בנובמבר 1977, ובתוך זמן קצר הקמתו של מרכז הסיוע הראשון לנפגעות אונס בתל אביב, החלה תופעת האלימות כלפי נשים לחלחל לתודעת התקשורת בישראל. בפברואר 1978 פורסמו 'ידעות אחרונות' ו'לאשה' כתבות גדולות על המקלט, ומאז לא פסקה זרימת הנשים המוכות אליו. בראשית שנות השמונים הוקם במשרד העבודה והרווחה 'השירות לטיפול בנשים' שהיה יחידת מטה ל'קביעת מדיניות, פיתוח צוות, ריכוז מידע ובניית תשתית כמערכת המסייעת לנשים מוכות בתחומי הטיפול האישי, החברתי, הרפואי

והדירור'. הקמת השירות החדש הביא להתקדמות מסוימת בתחום הטיפול הממסדי בנושא נשים מוכות. כך, למשל, במהלך שנות השמונים נוספו עוד חמישה מקלטים בערים שונות, וב-1990 נוסד ארגון הגג של ששת מרכזי הסיוע לקורבנות תקיפה מינית שפעלו באותם ימים. ב-1993 הוקם בגליל המקלט הראשון לנשים ערביות מוכות.

הופעת שירותי הטיפול בנשים מוכות תרמה לעלייה במודעות הציבורית לבעיה, ובעיית האלימות נגד נשים בתוך המשפחה החלה לחדור לתודעה של האליטה המשכילה. אחד הביטויים לכך היה הופעתן של יצירות ספרות שעסקו בבעיה, ואשר רובן נכתבו על ידי סופרות. כך למשל, ברומן של חת אלמוג 'את הזר והאיב' (1980) ובסיפוריהן של סופרות שונות: שולמית גינגולד גלבע, 'מישחק הפינג פונג' (1981), עמליה כהנא-כרמון 'ממראות גשר הברוז הירוק' (1984), דורית פלג 'תנועות מול ראי' (1985), סביון ליברכט 'דשאים סגולים' (1988), יהודית הנדל 'כסף קטן' (1988) ושולמית לפיד 'נחיתת אונס' (1990).

ב-1982 אספה תלמידותיה של הבימאית נולה צ'לטון סיפורים אישיים 'מהחיים' ועיבדו אותם להצגה דוקומנטרית בשם 'נשים מוכות' שהועלתה בתיאטרון 'מוה צדק'. ההצגה לא הצליחה בקופות ולא זכתה לתהודה תקשורתית, אך היא סימנה את ראשית ה'ציאה מהארון' של בעיית האלימות במשפחה בחברה הישראלית. אחת התוצאות המעשיות של המודעות החדשה לאלימות נגד נשים במשפחה הייתה מינויה של ועדה ב-31 באוגוסט 1986 על ידי היועץ המשפטי לממשלה, אשר לפי כתב המינוי הייתה אמורה 'ללמוד את סוגיית האלימות במשפחה ולהמליץ המלצות בנושא מדיניות החקירה, התביעה והמשפט בתחום זה'. ב-25 באוקטובר 1989 פורסם דו"ח הוועדה, שבראשה עמדה יהודית קרפ, המשנה ליועץ המשפטי לממשלה. המלצותיה בדבר תיקוני חקיקה הביאו לחקיקה של החוק למניעת אלימות במשפחה התשנ"א-1991. החוק אוסר על אלימות נגד נשים, כולל אונס מצד כל בן משפחה, גם בקירבה רחוקה וגם של בן משפחה לשעבר. עוד קובע החוק כי אישה הסובלת מאלימות במשפחה יכולה להתלונן במשטרה, וקופת חולים חייבת לכסות את הוצאות הטיפול בה בבית החולים.

בשנות התשעים החריפה בעיית הנשים המוכות וחלה גם עליה במספר הנשים שנרצחו בידי בעליהן. בשנת 1991, שהיתה שנה מתוחה במיוחד בחברה הישראלית (אולי בשל מלחמת המפרץ), נרצחו 72 נשים בידי בעליהן, או בידי חברים וקרובי משפחה. אולם התקשורת בקושי הגיבה וטרם ראתה בתופעה מגיפה חברתית שצריכה טיפול מיוחד. גם בשנים הבאות המשיך הקטל, אך בשלב זה התקשורת כבר נעשתה רגישה יותר לבעיה ודנה בה בהרחבה. כמו כן גברה הביקורת על מערכת המשפט, הנוטה לגלות יחס סלחני כלפי בעלים מכים ורוצחים. למשל, ביקורת על השופטים במשפטו של אליהו עזרא, אשר נידון לשבע שנות מאסר על ידי בית המשפט המחוזי לאחר שרצח במכות את אשתו שולה משום ששאלה מדוע איחר לבוא הביתה (בעקבות הערער הוא נשלח לשתיים עשרה שנות מאסר). בד בבד חשפה התקשורת עוד ועוד נתונים מזעזעים על היקפה וחומרתה של התקיפה המינית של נשים וקטניות בתוך המשפחה – מעשה אלימות מזעזע ושכיח שהועלם מהעין ומהאוזן הציבורית במשך שנים רבות. למשל, מדו"ח של משטרת ישראל, שפורסם בעיתונות ב-1994, עלה כי כל חמש שעות מתבצע בישראל מעשה אונס או מעשה מיני מגונה אחר, רבים מהמעשים האלה על ידי אדם המוכר לקורבן. כ-14% מהקורבנות נאנסו על ידי קרוב משפחה. באותה שנה פירסמה שדולת הנשים נתונים נוספים על שכיחות האלימות במשפחה: 'כל אישה עשירית היא אישה מוכה. בסך הכל כ-200 אלף נשים. שבעה אחוזים מהנשים מוכות באופן קבוע. 40 אלף נשים מגיעות מדי שנה לחדרי המיון. 14% מהגברים ו-7% מהנשים סבורים כי יש מצבים בהם מוצדק להכות נשים. רק אחת מתוך שש נשים מוכות פונה לעזרת הרשויות'. בשלב זה נעשה פרסום מספר הנרצחות השנתי דומה (לטוב ולרע) לפרסום מדד העוני. מצד אחד, הפרסום מעיד על מודעות הולכת וגוברת לבעיה, מצד אחר, הוא מלמד על חוסר האונים של החברה בטיפול בבעיה.

במיוחד זיעזעו את התקשורת ואת הציבור שלושה מקרי רצח שאירעו בזה אחר זה בשנים 1993-1994: שוקי בסו שהרג את אביו ביריות חבה בגלל האלימות הקשה שספג אמו מזל והוא עצמו במשך שנים מידי האב; שחר חדד, שרצח את אביו אחרי שנים שבהן התעלל באמו; וכרמלה בוחבט שירתה בבעלה האלים ברגע של אבדן עשתונות. במרס 1995 פירסם עיתון הארץ במוסף סוף השבוע כתבה נרחבת על קשר השתיקה באוניברסיטה העברית סביב התנהגותו האלימה של פחפסור עדי צמח, מחשובי הפילוסופים וחוקרי האסתטיקה בישראל, כלפי אשתו. הכתבה עוררה גל של מכתבי זעם והגבריה מן הסתם את המודעות הציבורית לנושא ואת ההכרה בעובדה שאלימות נגד נשים היא תופעה שכיחה החוצה מעמדות ורקע תרבותי.

ב-1997, השנה שבה נרצחה כרמלה אשכנזי במקלט לנשים מוכות בהרצליה יום לפני שנפתח משפטו של בעלה המכה, התברר לתדהמת הציבור שגם במשק הכנסת נמצא בעל אלים המכה את אשתו (חבר הכנסת חיים דיון). הפעם חברי הכנסת כבר לא צחקו בביטול, כפי שעשו עשרים שנה קודם לכן, כאשר הועלה לראשונה במליאה נושא האלימות נגד נשים. הם יגנו בקול גדול את המעשה והשתתפו בטקס הביזוי והנידוי שערכה התקשורת לחבר הכנסת האלים, אגב דיון בסוגיה הרחבה של הכאת נשים בחברה הישראלית. בשלב זה נעשה הדיון על אלימות בתוך המשפחה, ובעיקר נגד נשים, שפיח למדי לא רק בתקשורת הכתובה והאלקטרונית אלא גם בבתי הספר, באוניברסיטאות, בתחומי האמנות השונים, בצבא ובתעשייה.

ב-1997 עלתה המלחמה באלימות כנגד נשים לכותרת גם בשל התגייסותה של קבוצת סלבריטאות, בעיקר דמויות בולטות בתקשורת, כמו שלי יחימוביץ, טלי לפקין שחק, מיקי חיימוביץ, מרב מיכאלי, ענת גוב ומיכל ינאי לקמפיין תקשורת. הקמפיין, שסימן לא רק התגייסות פמיניסטית וסולידריות נשית, אלא גם מעמד וכוח ציבורי של נשים ידועות, הסתיים בטקס התרמה רב-רושם לנפגעות אונס, שהתקיים במשכן לאמנויות הבמה בתל אביב בנוכחות 1000 משתתפים, ובכללם אשת ראש הממשלה. פעילותן נגד האלימות כנגד נשים ולמען נפגעות תקיפה מינית המשיכה גם לאחר הקמפיין. ב-11 בפברואר 1998 התקיים בהרצליה הכנס הראשון של 'תנועת גברים נגד אלימות ובעד שוויון בין נשים וגברים'. הכנס אמנם היה צנוע ודל משתתפים אך שימש, כמו אירועים מניפסטיים דומים בשנים האחרונות, ציון דרך נוסף במאבק באלימות הגברית כנגד נשים.

בנובמבר 2001 צוין בארץ 'יום המאבק הבינלאומי באלימות כלפי נשים' באמצעות דיונים, הצגות ועצרות. למשל, בחלון הראווה של המשביר לצרכן בירושלים התקיימו מיצגים של תלמידי בצלאל, שהמחישו תמונות של סחר בנשים. במקום התקיימה הצגת רחוב בנושא ובגן הסמוך אורגנה עצרת מחאה נגד התופעה בישראל. בבתי ספר שונים בארץ נדון נושא מניעת האלימות כלפי נערות, וגם מנהלים ועובדיהם קיבלו הדרכה במניעת אלימות. העיתונות מלאה באותו יום כתבות שעסקו בנושא והציגה מקרים מזעזעים להמחשה המגפה, ונתונים סטטיסטיים קודרים. ב'ידיעות

כ-15% מהמשפחות בישראל חיות תחת טרור של בעל או אב מכה ואלים. אווירת הטרור כוללת השפלות ופגיעות פיזיות ונפשיות, ורוב הקורבנות הם נשים, ילדים וקשישים. בשנה האחרונה עלה פי שלושה מספר הפניות לקו החירום הארצי למניעת אלימות במשפחה ולמען ילדים בסיכון. 22% מהפונים היו בגילאים 19-30 ואילו 22% נוספים היו בני 31-40. מהפניות לקו החירום עולה, כי האלימות אינה מתחשבת במעמד סוציו-אקונומי. 45% מהפונים סיפרו שהם ממעמד סוציו-אקונומי בינוני-גבוה והשאר ממעמד כלכלי נמוך. רוב הפונים היו נשים (87% לעומת 13% גברים), אך מסתמנת עלייה במספר הגברים שמעזים להתלונן. 92% מהמתקשרים דיווחו על אלימות פיזית, ומחצית על אלימות מילולית, הצקות והתעללות. רבע מהפונים דיווחו כי הם נמצאים תחת איום מתמיד. הפונים ביקשו ייעוץ, תמיכה והגנה. מסקר שערכה עיריית ת"א-יפו עולה, כי רק אישה מוכה אחת מתוך שמונה מבקשת עזרה. רובן פונות לעובדת סוציאלית או למשטרה ומיעוטן פונות למנהיג רוחני כגון רב או מקובל.

הנה כי כן, תופעת האלימות נגד נשים רחוקה מאוד מלהיעלם והדרך למיגור, אם בכלל, ארוכה. עם זאת, תשומת הלב הגוברת לתופעות של אלימות נגד נשים, לסוגיהן, שהשתקו בעבר ואף זכו ללגיטימציה שבשתיקה, היא אינדיקטיבית להצלחה הגוברת של המאבק הפמיניסטי, כמו גם לשינוי הערכי, האיטי אך העקיב, המתחולל בתחום זה. אמנם, אלימות פיזית קשה כלפי נשים אינה התנהגות המאפיינת את כל או אפילו את רוב הגברים בארץ, אך התופעה, כאמור, רחבת היקף מכפי שהניחו ונפוצה בכל שכבות החברה ומגזרה. הטיפול התקשורתי בה נוגע בקצות העצבים של המשפחה הישראלית וחושף בעקיפין קצה קרחון של אלימות ובתוכה גם אלימות מוסוית (למשל מילולית).

כשהיא אומרת 'לא' היא מתכוונת 'לא'!

הדין התקשורתי בסוגיית האלימות בתוך המשפחה עשוי לסייע לא רק למיגור התופעה המסערת הזאת, אלא גם ואולי בעיקר להגדיר מחדש מהי סטייה חברתית בתחום היחסים בין גבר לאישה. הדוגמה המובהקת ביותר היא ההטרדה המינית. תופעה זו אינה חדשה בנף הישראלי, אך עד מחצית שנות התשעים לא טרחו לעסוק בה המערכת הפוליטית, המערכת המשפטית או המערכת התקשורתית. מעטים בישראל, ובכלל זה נשים, ידעו בכלל להגדיר מהי הטרדה מינית. הקנטה והשפלה של נשים על ידי גברים - החל בפליטת מילים גסות או צביטה בעכוז ועד לדחיפת ידיים והפעלת כוח - בצבא, בתעשייה ובמסגרות אחרות, נחשבו ללגיטימיות בעיני רבים, נשים כגברים, חלק מהרוח החבר'מנית המסתלבת של 'רק בצחוק', או החיזור וה'כיבוש' שבגבולות המקובל.

במחצית שנות השמונים, כאשר הפמיניזם חדל להיות אזוטר והחל להיקלט אט אט בתודעה הציבורית, ובעיקר בתודעה של הנשים המשכילות, עלה גם לראשונה נושא ההטרדה המינית על סדר היום. ב-1987 התפרסם לראשונה פרק העוסק בהטרדה מינית בעבודה בחוברת מידע לעובדת השכירה ובישר את ראשיתו של השינוי. באותן שנים גם החל דיון ציבורי בשאלה מהו קו הגבול שבין מין בהסכמה לאונס. הנושא עלה במלוא חריפותו בעקבות האונס הקבוצתי שהתרחש בקיבוץ שמרת ליד עכו. הפרשה נחשפה ב-22 באוגוסט 1988 עם מעצרו של שלושה נערים מהקיבוץ ועוד שלושה נערים מחוץ לקיבוץ. השישה נחשדו שבמשך שבועיים התעללו ואנסו פעמים מספר נערה בת 14, מהקיבוץ, בשיתוף עקיף של עוד תשעה מחבריהם. המקרה גרם לזעזוע עמוק בציבור הישראלי. הנערה ומשפחתה התבקשו לעזוב את הקיבוץ, והדבר עורר ביקורת ציבורית נוקבת על התנהגותה של התנועה הקיבוצית בפרשה. הנאשמים טענו להגנתם כי לא מדובר באונס אלא בקיום יחסי מין בהסכמת הנערה, שנחשבה בקיבוץ למופקרת ('נותנת'). הנושא שב לכתורות העיתונים סמוך למתן פסק הדין. בדיון המשפטי עלתה במלוא חריפותה השאלה המוסרית המורכבת מהו הקו האדום שב ניצול של תלותה, תמימותה או פחדה של האישה נחשבים לאונס, והיא העסיקה אישים שונים גם מחוץ למערכת המשפט. פסק הדין, שבו זיכה בית המשפט המחוזי בראשותו של השופט מיכה לינדנשטראוס את הנאשמים מכל אשמה, גרר הפגנות זעם של תנועות הנשים וביקורת קשה על השופט בעיתונות.

אפילו תיאטרון חיפה נרתם לקמפיין נגד פסק הדין והעלה הצגה ביקורתית על הפרשה בשם 'משחקים בחצר האחורית' (כתבה עדנה מזיא), שחידדה את השאלות האתיות הנוגעות ליחסי מין ותקיפה מינית בכלל שעלו במשפט במחוז. בית המשפט העליון תיקן את המעוות לאחר שקיבל ב-1993 את הערעור על פסק הדין במחוזי שהגישה עו"ד רחל סוכר, המשנה לפרקליטת המדינה. בפסק דין זה, שהיה לתמרוך משפטי וחברתי, פסקו שופטי העליון כי הנאשמים נהגו 'בעצימת עיניים' מול אי-הסכמתה של הנערה למעשיהם ובכך יש 'מחשבה פלילית'. 'עצימת עיניים', בכל הנוגע לאונס, פירושה שהבעל מתעלם מהאפשרות שאין הסכמה חופשית. עוד הדגיש בית המשפט כי הסכמה חופשית חייבת לעלות מתוך מתן ביטוי להסכמה ואין לגזור הסכמה מאי-התנגדות. ובניסוחו החד של השופט שמגר:

גופם של איש או אישה הוא לעולם שלהם, ואין אישה הופכת חופשית לכול, בשל כך שהיא מקיימת יחסים עם זה או אחר. הרצון לחזר אחרי אישה כדי לזכות בחסדיה, בין אם כבר זיכתה בהם מאן דהוא אחר ובין אם לאו, הוא לגיטימי, אך כך גם הזכות שלה לברור לעצמה בן-זוג ולהחליט בעצמה מהו שהיא מסכימה לו ומה לו. [...] העובדה שהמתלוננת היתה - אם בכלל - מוכנה להתגפף פעם עם חייל, אינה אומרת ולא כלום על רצונה לשכב עם נדב, אלי, אריק, שלום, או צפרייר או מיישהו אחר מן החבורה, ומה גם בנוכחות כולם, חוץ מניסיון להכפיש שמה של המתלוננת.

השיח המתגבר בנושא ההטרדה המינית העלה את מודעותן של הנשים לנושא, כמו גם את רגישותן של התקשורת, האקדמיה והמשפט. הדבר התבטא בפרסום מספר רב יותר של סקרים, נתונים סטטיסטיים על היקף התופעה ומאמרי ביקורת ופרשנות בנושא, בעיקר בפסיקות תקדימיות של בתי המשפט. כך, למשל, ב-16 בספטמבר 1997 ניתן בבית הדין האזורי לעבודה בתל אביב פסק דין שעניינו הטרדה מילולית ופיזית. מדובר במנהל ובעל שליטה בחברה שהטריד את אחת העובדות שלו, ולאחר שלא נענתה לשידוליו האגרסיביים, פיטר אותה. בית הדין פסק לעובדת פיצויים בסך 100,000 שקל, בקובעו כי האירועים הנ"ל עומדים באמות המבחן שנקבעו בחוק שוויון ההזדמנויות. הפיצויים נפסקו בשל הפסדי שכר שנגרמו לה בעקבות פיטוריה, בשל טיפולים שנזקקה להם בעקבות המצב הנפשי שנקלעה אליו לאחר ההטרדות ובשל נזק לא ממוני.

ב-14 באוקטובר 1997 ניתן בבית הדין הארצי לעבודה פסק דין נוסף, שחשיבותו רבה לחשיפת תופעת ההטרדה המינית ולכוננותו של נשים להתלונן. אישה תבעה את מעסיקה על הטרדה מינית ועל פיטוריה שלא כדין בגין אי-היענותה לה. התובעת עתרה לבית הדין האזורי וביקשה שעניינה יישמע בדלתיים סגורות. בפני השופט הוצגה כתוצאה מכך דילמה: כיצד לאזן בין עקרון פומביות הדין לעקרון הפרטיות. הוא החליט כי האיזון הנכון יהיה סגירת הדלתות רק כאשר יידונו הטענות בעניין ההטרדה המינית. התובעת לא הסתפקה בפשרה זו ועתרה לבית הדין הארצי לעבודה. הרכב השופטים (גולדברג, אדלר וברק, ולצדם נציג העובדים ניוביץ ונציג המעבידים גבר) הלך צעד נוסף לקראת התובעת וקבע הסדר חדש שיאזן בין עקרונות המשפט הפומבי, ההגנה על העובדת, והמדיניות למינעת הטרדה מינית במקום העבודה, לאמור: איסור פרסום בתקופת ניהול המשפט והיתר פרסום לאחר מתן פסק הדין של בית הדין האזורי. 'בכך', כתבו, 'יניתן הגנה לעובדת (וגם למואשם בהטרדה) נגד פרסום עבודות שאינן נכונות, וכן מושגת המטרה שהציבור ידע על פסקי דין בנושא הטרדה מינית [...] מניעת מידע על העדויות לפני מתן פסק הדין תמנע את הדיווחים הסנסציוניים והבלתי מוכחים בכלי התקשורת, דיווחים שהציבור אינו לומד מהם דבר מהותי כלשהו. לעומת זאת, פרסום פסק הדין הסופי יספק לציבור את מלוא המידע הדרוש כדי לחנך אותו ולהשפיע על התנהגותו'.

פסקי הדין במקרים לעיל, כמו פסקי דין אחרים בנושא הטרדה מינית, הובאו אמנם לידיעת הציבור בתקשורת, אך בצנעה. אפשר להניח כי הסיבה לפרסום המוצנע היתה שהם נתפסו עדיין כמקרים חריגים ולא כסימפטום לתופעה חמורה ורחבת היקף. המשפט הראשון שעסק בהטרדה מינית זכה לכתורות היה משפט שנפתח באוגוסט 1996 והסתיים לאחר הערעור בבית המשפט העליון במרס 1998. הפרשה החלה ב-1994 כאשר אחת התלמידות בסמינר הקיבוצים בתל אביב הגישה תלונה על הטרדה מינית נגד אחד מחברי הסגל, ד"ר זוהר בן אשר. לפי התלונה, 'בן אשר חיבק וליטף את המתלוננת, ואף הציע לה לצאת אתו לבילוי, ללא הסכמתה ובניגוד לרצונה'. על יסוד תלונה זו הוגשה תובענה נגד המשיב אל בית הדין למשמעת של עבדי המדינה, שזיכה את בן אשר מן האשמה. בפסק הדין נאמר כי בית הדין מתייחס בשלילה להתנהגותו כלפי הסטודנטית, אך אין הוא רואה בה הטרדה מינית, או התנהגות בלתי הולמת, במשמעות המשפטית. זאת בעיקר משום ש'היה חסר בעדות המתלוננת', כדברי השופט, 'דבר כדי לקבוע שהתנהגות המשיב הגיעה כדי הטרדה מינית'. פרקליטות המדינה הגישה ערעור על פסק הדין לבית המשפט העליון, שכן בעתירה בהרכב של שלושה שופטים (ברק, זמיר ושטרסברג-כהן). פסק הדין המלומד, המשתרע על פני 21 עמודים, מאות לגברים אלימים ונצלנים, שהגדרתה של תקיפה מינית אינה נתונה עוד לפרשנותם העצמית, כלומר לקודים המוסריים הסובייקטיביים המנחים אותם, באשר למהות הקשרים הלגיטימיים בין גבר לאישה, בפרט גבר ואישה שאינם נמצאים בקשרי אישות. השופט זמיר, שניסח את פסק הדין ציין כי בתחום זה של דיני נפשות הלך בית המשפט על פי בית שמאי ולא על פי בית הלל. וכך כתב:

המשיב טען כי לא היתה לו, ביחסיו עם המתלוננת, כל כוונה להפיק טובת הנאה מינית, וכי כל שאמר או עשה לא חרג מגדר מחווה חברתית. אך הכוונה שמאחורי ההתנהגות של המשיב היא דבר שבינו לבין עצמו. בית המשפט אינו יכול ואף אינו צריך לבחון כליות ולב. המבחן המכריע להטרדה מינית אינו סובייקטיבי אלא אובייקטיבי. השאלה הקובעת היא, אם התנהגות המשיב כלפי המתלוננת הגיעה, בעיני האדם הסביר, כדי הטרדה מינית. בנסיבות העניין אין בלבי ספק כי המתלוננת ראתה עצמה מוטרדת, וכי גם צופה מן הצד, כמו חברותיה של המתלוננת או, לפי המבחן האובייקטיבי, האדם הסביר, היה מגיע למסקנה כי התנהגות המשיב כלפי המתלוננת הגיעה כדי הטרדה מינית. המשיב הסביר כי הוא דוגל בשיטת חינוך המצדדת בקירבה בין מורה לתלמיד, בין היתר בדרך של מגע גופני, וכי הוא משתמש בשיטה זאת גם כלפי תלמידיו, המכשירים עצמם להיות מורים, בלי שיהיה למגע גופני כזה כל אופי מיני. אינו יכול, ומכל מקום אינו צריך, לנקוט עמדה כלפי שיטה זאת. אולם, גם אם קיימת שיטה כזאת, אין בה כדי להכשיר מגע גופני בין מורה לבין תלמיד, מסוג המגעים של המשיב במתלוננת. הנה, יש גם שיטת חינוך הדוגלת בעונשים גופניים שמורה מטיל על תלמיד שאינו מתנהג כראוי. אך אין בכך כדי להכשיר עונשים כאלה.

ההשוואה שערך זמיר בין חוסר הלגיטימציה להכאת תלמידים בידי מוריהם לחוסר הלגיטימציה לקירבה בין מורה לתלמיד בדרך של מגע גופני, היא מעניינת לא רק מההיבט המשפטי-מוסרי אלא גם מההיבט הסוציולוגי, משום שהיא ממחישה את תפקידו של מורה הלכה מוסרי שנטל לעצמו בית המשפט העליון בשנים האחרונות. בית המשפט למעשה מצהיר: איננו שופט את המקרים המובאים לפנינו על פי אמת המידה של הנורמה הרוחת בצבור, אלא על פי אמת המידה המוסרית הדמוקרטית - 'המבחן האובייקטיבי'. לגישה זו היתה ויש חשיבות רבה מאוד בשינוי הקוד ההתנהגותי בתחום התקיפה המינית (ראו להלן פרשת יצחק מרדכי).

העניין הציבורי הגובר בסוגיית ההטרדות המיניות הכשירה את הקרקע לחקיקת ה'חוק נגד הטרדה מינית, תשנ"ח-1998', שקבע בין השאר כי מעביד המעסיק יותר מעשרים וחמישה עובדים חייב לקבוע תקנון שבו יובאו עיקרי הוראות החוק בדבר הטרדה מינית ויפורטו בו דרכי הגשת תלונה בגין הטרדה כזאת. החוק לא רק סיפק הגנה רבה יותר לנשים, אלא גם אותת לציבור הישראלי כי מחוות חזיר גבריות שנחשבו עד לפני שנים מעטות כשרות למהדרין אינן לגיטימיות עוד. ואכן, ארגונים רבים פירסמו בעקבות החקיקה הנחיות חדשות לעובדיהם הנוגעות בכללי התנהגות בין המינים ובהן הגדרה חדה יותר של המותר והאסור.

אחד האירועים הממחישים בצורה סמלית מאוד את שינוי הנורמה המקובלת בנושא ההטרדה המינית, היה ביוני 1999. שלי יחימוביץ' ריאיינה באותו חודש את ח"כ רן כהן בתוכניתה 'הכול דיבורים' ברשת ב' של 'קול ישראל' בעקבות התנגדותה של מרצ לכניסתה של ש"ס לממשלה. לאחר הריאיון הושמע הפזמון 'כשאת אומרת לא למה את מתכוונת', שכתב דן אלמגור ב-1963 והיה אחד הפזמונים המוכרים בארץ. תוך כדי השמעת השיר הגיעו לאולפן פקסים מזעמים על תוכנם השוביניסטי של הפזמון, ויחימוביץ' נאלצה להפסיקו באמצע, בהוראת העורכים. דן אלמגור נאלץ להגיב בראיון שנערך עמו ב'הארץ':

השיר נכתב בתקופה שונה, כשההומור וההווי היו אחרים מהמציאות שלנו היום. [...] הימים היו אז תמימים יותר, והשיר דיבר על חזיר. מאז חלפו שנים. יום אחד שמעתי שבמשפט האונס בשמרת ציטט הסיניגור של הנאשמים את השיר שלי באוזני הנאנסת, שטענה שאמרה לא! אני נחרדתי. [...] זה מעשה תועבה בעיני. מיד כתבתי בית נוסף לשיר שלי, ושלחתי אותו לאקו"ם. הודעתי להם שאני אוסר להדפיס את השיר ללא המילים החדשות, שילחיפו את הבית השלישי: הבית הזה כולל את המילים 'כשהיא אומרת "לא" - לזה היא מתכוונת/ לזה היא מתכוונת כשהיא אומרת לא! לכן ה"לא" שלה סופי מוחלט/ כי היא קובעת, לא שום בית משפט. אז אל תהיה לי תרגול, ואל תהיה חכם גדול/ היא לא רומזת

שלי יחימוביץ הגיבה לראיון במילים: 'זה עניין מרתק שמשורר מחליט לשנות מילים של שיר בהתאם לנורמות שמשנתנת בחברה'. הרגישות הציבורית שהתחדדה בקרב פעילות בארגוני נשים ביחס לנשוא התקיפה המינית היא רק אחת הסיבות לתגובות החדשות הנזעמות שעורר פזמון של אלמגור. יש לזכור שחודשיים קודם לכן, במרס 1999, נחשפה פרשה משפטית חדשה שהעניקה לנשוא התקיפה המינית תהודה תקשורתית חסרת תקדים והעלתה אותו לראשונה למרכז הבמה הציבורית. ראשיתה של הפרשה בינואר-מרס 1996. פלנית, חיילת בשיחות חובה, שירתה כמזכירתו של מפקד בסיס האימונים צאלים, תת-אלוף ניר גלילי. כחודשיים היו ביניהם יחסי קירבה. בשלב מסוים חשה המזכירה, לפי עדותה, שגלילי מפעיל עליה לחצים לקיים עמו יחסים מיניים. היא נקרעה בין חוסר רצונה לקיים עמו יחסים כאלה ובין רצונה לרצותו וחששה שיבולע לה אם תסרב. בסופו של דבר היא החליטה להתלונן וטענה שגלילי אנס אותה. בהמלצת הפרקליט הצבאי הראשי נפתחה נגדו חקירת מצ"ח, ובעקבותיה, ולאחר לבטים, הגיע הפצ"ר למסקנה שאין מקום להעמיד את גלילי לדין פלילי ואין להמליץ לשחררו מצה"ל. תחת זאת הוא המליץ להעמידו לדין משמעתי לפי דין יחיד, בעברת התנהגות שאינה הולמת קצין, בגין עצם קיום המפגשים בעלי האופי המיני בין התת-אלוף לפקודתו, שגלילי הודה בהם. במשפט המשמעתי נזף האלוף מתן וילנאי בגלילי וקיזומו עוכב במשך שנתיים. העותרת השתחררה ומאז ועד לסוף פברואר 1999 לא עשתה דבר. משנדע לה שהרמטכ"ל החליט לקדם את גלילי לדרגת אלוף ולמפקד גיס, היא פנתה לעורכי דין ואלה פנו לרמטכ"ל בדרישה למנוע קידום זה בטענה שאופיו של גלילי, אישיותו ותכונותיו, אינן הולמות קצין בכיר בצה"ל.

כאשר לא נענתה דרישתה הוגשה ב-3 במרס 1999, בשמה של הצעירה שהיתה אז בת 23, עתירה לבג"ץ. העתירה כללה שלוש בקשות: להורות לרמטכ"ל להימנע מלקדם את תת-אלוף גלילי לדרגת אלוף; להימנע מלמנותו למפקד גיס; לצוות על צה"ל להעמידו לדין בבית דין צבאי באשמת אונס של העותרת, שאירע, לטענתה, בתקופת שירותה כחיילת בשיחות חובה. בשל רגישות העניין ניתן פסק הדין בעתירה בתוך פחות מחודש. אשמת האונס נמחקה על פי המלצת השופטים עוד בזמן הדיון, ובפסק הדין נקבע שלא הונחה לה תשתית ראייתית. בג"צ קבע שמותר לקדם את ניר גלילי בתפקיד, אך קיבל את הבקשה הראשונה של העותרים ואסר על הרמטכ"ל לקדם לדרגת אלוף. גלילי חש שנעשה לו עוול כבד והחליט להשתחרר מצה"ל. התקשורת והציבור נחלקו בתגובותיהם. היו שסברו שאכן נעשה לגלילי עוול והיו שראו בו פסק דין צודק - סימן דרך חשוב לשינוי הנורמה הרווחת בצה"ל של ניצול חיילות בידי מפקדיהם. הדברים עולים מפורשות מדבריה של השופטת שטרסברג-כהן, שישיבה בדיון: 'השיקולים אותם יש לשקול לשם קבלת החלטה כפי שזו התקבלה בעניינם כוללים בין השאר את חשיבות העליונה של טוהר המידות בצה"ל; את הצורך לבער את התופעה של ניצול מיני על רקע יחסי מרות בין מפקדים וחיילות'. החוק למניעת הטרדה מינית שחוקק ב-1998 אמנם לא חל על פרשת גלילי, שהתרחשה שנתיים קודם לכן, אך השופטת הבהירה במפורש כי 'אין ספק כי ההוראות שבחוקים הללו, מבטאות נורמות המהוות חלק מהנורמות הערכיות של החברה בה אנחנו חיים'.

פסק הדין הזה הוא אפוא מאתם פסקי דין של בג"ץ שהם יותר מפסק דין גרידא, שכן הוא סימן לצה"ל, ובעקיפין לחברה הישראלית כולה, שהגבולות או הכללים הנורמטיביים, במקרה זה בתחום יחסי המין בין מפקד לפקודה, אכן השתנו. ערכת הדין מיכל שקד שניתחה את פסק הדין בפרשה זו, העירה בהקשר זה:

כבר בקריאה ראשונה של פסק הדין הקצר הזה - המחזיק שנים-עשר עמודי מקור בסך הכל - גלוי לעין כי מבחינת כללי הביקורת השיפוטית של בג"צ על שיקול-דעת מינהלי, הוא היה קיצוני במידת ההתערבות ובנסיבות ההתערבות של בג"צ, לפחות משני טעמים. האחד, על פי ההלכה הפסוקה, שיקול הדעת של הרמטכ"ל (ושר הביטחון) במינויים, קידומים וכולי בצה"ל הוא שיקול דעת רחב, ובג"צ אינו נוטה להתערב בו; השני, בג"צ אסר על קידומו של גלילי אף-על-פי שהיחסים האינטימיים שהיו בין העותרת לבינו היו בהסכמה. [...] זהו פסק דין חריג [כי] הוא חתר לאכוף נורמות שלא נחשבו לנורמות יסודיות בתרבות הדומיננטית של החברה הישראלית; לפרוץ דרך לנורמה טרייה, שלמגינת הלב אין לה מעמד בכורה בתרבות זו, הנורמה של מניעת ניצולן של חיילות על ידי מפקדים בכירים, מניעת ניצול נשים ביחסי מרות.

קשה לדעת אם יש קשר בין פרשת תא"ל ניר גלילי לפרשת יצחק מרדכי, שהתפוצצה ברעש גדול כעבור שנה, אבל אפשר לשער שהיא השפיעה במשהו הן על נכונות הקורבנות להתלונן במשטרה כנגד המטריד והן על דרך הסיקור של הפרשה בתקשורת. על כל פנים, במבט לאחור פרשת גלילי נראית כ'קדימון' לאירוע החשוב ביותר (עד כה) בהגדרה החדשה של נורמות ההתנהגות בתחום ההטרדה המינית בחברה הישראלית בכלל ובצה"ל בפרט ובתהודה הציבורית לנשוא זה.

הפרשה החלה כאשר עובדת בלשכתו של יצחק מרדכי - שר התחבורה בממשלת ברק, מנהיג 'מפלגת המרכז' ואלוף במילואים עתיר זכויות - פנתה לחברת הכנסת זהבה גלאון (מרצ) והתלוננה כי מרדכי הטרד אותה מינית וביצע בגופה מעשה מגונה בלשכתו. גלאון הפגישה אותה עם יו"ר הכנסת אברהם בורג ועם עו"ד רבקה שקד מנציבות שיחות המדינה, שהמליצה לה להגיש תלונה במשטרה.

ב-6 במרס 2000 התלוננה העובדת במשטרה ולמחרת חשף 'ידיעות אחרונות' את הפרשה, שהיכתה גלים. בעקבות פרסום הידיעה הגיע למערכת העיתון מידע שהחשיד את השר במקרים נוספים של הטרדות ומעשים מגונים נגד נשים. אחת מהן, פעילת ליכוד בעבר, טענה שהוטרה מינית על ידי השר כשהזמנה לביתו, בהיותו שר הביטחון. בעקבות התלונות נפתחה חקירה משטרתית שבמהלכה נחשף סיפור שלישי, חמור עוד יותר. קצינה בפיקוד צפון האשימה את מרדכי כי בזמן שירותה הצבאי כפקידת לשכתו (הוא היה אז אלוף הפיקוד) הטרד אותה מינית וביצע בה מעשים מגונים בכוון. בחקירה המשטרתית ובמהלך המשפט, שסוקר בהרחבה בתקשורת, הכחיש מרדכי מכול וכול את ההאשמות נגדו וטען שגורמים אינטרסנטיים טפלו עליו האשמות שואו כדי להכפישו ולסלקו מהזירה הפוליטית. טיעונו הזכירו במעט את האמירה המפורסמת המיוחסת לספיייר אגניו: 'הממזרים שנים את הכללים ושכחו לספר לנו'. לשון אחר: כל הדברים שעשינו בעבר ונחשב לנורמה לא כתובה נהפכו 'לפתע' ללא חוקיים, ועקב כך נעשים פושעים. מובן שזהו קו מחשבה אבסורדי מבחינה משפטית ומוסרית כאחד, אך מצד האמת ההיסטורית-סוציולוגית הוא אכן שיקף פן חשוב ממה שהתרחש בפרשה זו.

מי שמצוי בהווה החיים הצה"לי יודע אל נכון כי מרדכי לא היה הקצין הבכיר היחיד שניצל בעבר בציניות חיילות צעירות, ודאי שלא היה הראשון שפיתה אותן לפקוד את ביתו. אלא הוא נתפס משום שהיה אולי יהיר ובטה מאחרים במעשיו, ובעיקר משום שחלו שינויים במודעות של החיילות עצמן, של

המשטרה ושל הפרקליטות לתקיפה מינית ובהגדרות של מהי התנהגות סוטה בתחום זה.

המחשה למה שנחשב היום ללגיטימי בתחום היחסים בין קצינים לחיילות-פקודות ולמה שנחשב בעבר ללגיטימי אפשר למצוא בריאיון שערך השבועון 'בול' ב-1965 עם הדסה מור לרגל צאתו לאור של ספרה 'גאלריה של חאקי'. הספר היה המשך לספרה הקודם והשערוניתי 'בדרכים להטות' שיצא לאור שנתיים קודם לכן. שני הספרים עוסקים ברוחן שמנהלת חיילת צעירה עם קצין בכיר. בריאיון אמרה מור לכתב:

שמעתי שאומרים כי אני מספרת בספר דברים שכאילו אסור לספרם: דמויות שליליות של אנשי-צבא. שאני כותבת על יחסים מיניים בין קצינים נשואים לבין חיילות. זה נכון. אני גם מתארת אונס חיילות. על רקע אמיתי - אם כי לא אוטוביוגרפי. אבל לא משנה בעצם אם זה אוטוביוגרפי או לא. מבחינה מציאותית עלול לקרות דבר כזה. אני לא רואה בזה דבר מגונה במיוחד - אם קצין אונס את הטייפיסטית שלו. אונס איננו דבר מגונה, בתנאי-חירום. בתנאי-צבא. זה קורה. אתה רואה שזה קורה. אפשר לומר על זה "ל שזה לא צבא של מלאכים. זהו צבא של העם. משרתים בו אנשים העשויים בשר ודם. ולאנשים הללו מותר לבגוד פעם, לקיים פלירט, אפילו רציני, עם חיילת שנמצאת תחת פיקודם. נדמה לי שזה אפילו מחוייב המציאות. בייחוד בצבא בו משרתות חיילות בתנאי-צבא-חובה.

היום לא היתה מור מעזה להוציא דברים חמורים כגון אלה מפה, והעיתונות ודאי שלא היתה עוברת על כך לסדר היום, משום שהתפיסות וההגדרות הרווחות מהי עבירה מוסרית בתחום יחסי המין בצה"ל ובכלל השתנו.

פסק הדין בעניינו של מרדכי ניתן ב-21 במרס 2001. בית המשפט הרשיע אותו בשני אישומים על עבירה של התנהגות מגונה בכוח כלפי הקצינה בפיקוד הצפון ובביצוע מעשה מגונה בפעילה הפוליטית בביתו. הוא זיכה אותו מעבירות של הטרדה מינית וביצוע מעשים מגונים כלפי הפקידה במשרד התחבורה, אף שהשופטים הדגישו כי 'דחיית גרסתה של הפקידה לא באה מתוך קבלת גרסת הנאשם, אלא היא תולדה של סתירות רבות בגרסתה של המתלוננת'. היומנים הגדולים בישרו על ההרשעה בסתירות ענק והקדישו לפסק הדין ומשמעותיו טורים רבים (הכתבות של 'ידיעות אחרונות' ו'מעריב' התפרסמו על פני שמונה עמודים מלאים בחזית העיתון). מבחינה סוציולוגית היה הסיקור העיתונאי חלק אינטגרלי מכתב ההרשעה, מאחר שהוא נתן לו משמעות חברתית מורחבת. המחשה לכך אפשר לראות ברשימה קצרה של שלי יחימוביץ', שהופיעה ב'בוקסה' (מסגרת) בולטת ב'ידיעות אחרונות':

לא יצחק מרדכי לבדו הורשע אתמול. היה איתו, ברוחו ובמנהגיו, דור שלם של מפקדים, שלפעמים נטלו עימם את מנהגייהם הרעים גם כשפרשו. מקצתם בשר מבשרו של האתוס הישראלי, יפי הבלורית והתואר, אבל לפרקים מכוערי נפש. [...] גם המתלוננות, אלה שהביאו להרשעה אתמול, גם הן לא ניצבו שם לבדן. איתן היו צלליותיהן של אלפי נשים צעירות שלא העלו בדעתן שהן יכולות לסרב, ומשסירבו והותקפו, לא העלו בדעתן שיש באפשרותן להתלונן. ואם העלו בדעתן - לא עזרו את העוז.

אפשר להניח אפוא שפסקי הדין בפרשת גליל ובפרשת מרדכי, בצד ביקורת הולכת וגוברת של התקשורת על התופעה, תרמו לתחילתו של שינוי משמעותי בצה"ל, אולי לראשיתו של עידן חדש, שבו הולך ונמתח קו על מסורת שובניסטית ארוכת שנים של הטרדה מינית או של התנהגות שעל גבול ההטרדה - של תופעה שרבים הכירו מקרוב אך טאטו מתחת לשטיח. היוזם והרוח החיה של שינוי זה היה הרמטכ"ל שאול מופז, ששב והעלה בדיוני המטכ"ל את החובה לבער את נגע ההטרדה המינית בצבא באמצעות הנחיות חדשות בנושא זה. ואכן, עזרת הפרקליט הצבאי הראשי ליעוץ וחקיקה הפיצה ב-1999 לכל היחידות איגרת מפורטת בשמו של הרמטכ"ל על איסור ההטרדה המינית. בנובמבר 2000 הוצעה הנחיה של הרמטכ"ל למנות קציני שיפוט מיוחדים שישפטו במסגרת הדין המשמעתי רק עבירות של הטרדה מינית, כדי לייחד עבירות של הטרדה מינית מעבירות אחרות. ב-2001 התראיינה קצינת ח"ן ראשית תא"ל סוזי יוגב ל'מעריב' ותיארה את התוצאות:

אם מסתכלים על סך ההטרדות המיניות המדווחות ב-1999 לעומת ההטרדות המדווחות בשנת 2000 יש ירידה של 20 אחוזים. [...] מאז 1999 ועד היום פרשו מצה"ל 40 אנשי קבע - נגדים וקצינים - שהורשעו בהטרדה מינית. כל קצין או נגד שהורשע בדיון עולה לוועדה להתרת חוזים, ובמסגרת הוועדה הזו בוחנים את המשך שירותו בצה"ל. ברוב המקרים שבהם עלו אנשי קבע לוועדה, הם שוחררו מצה"ל. זו נורמה מאוד ברורה של הרמטכ"ל בשנתיים האחרונות.

גם במשרד הביטחון החל כמדומה תהליך 'ניקוי הארוחות'. נציב שירות המדינה שמואל הולנדר הציע באוגוסט 2001 לצמצם את מספר החיילות במשרד, וביזמת קצינת ח"ן ראשית כונסו החיילות המשרתות בו והוסבר להן כי צד עליהן לפעול בכל מקרה של הטרדה מינית. החיילות נקראו לדווח באופן מידי על כל סוג של הטרדה, מילולית או פיזית. גם התקשורת התגייסה ופירסמה כתבות המבקרות את התופעה במשרד הביטחון ובמשרדי ממשלה אחרים ואת האורך בביעור הנגע.

מתקפת הנשים על מעוזי הגבריות הישראלית

הפקידה של הבוס ואהובתו של הלוחם

פקודת הגיוס הראשונה לנשים במסגרת מפקד שירות-העם (הוועד הלאומי לכנסת ישראל, הסוכנות היהודית לארץ ישראל) ניתנה ב-26 בנובמבר 1947, לפני הקמת המדינה. במרס 1948 הוחלט בישיבת הוועדה לתפקידי מטה במטכ"ל על הקמתו של חיל עזר לנשים, וסא"ל מינה בן צבי מונטה לעמוד בראשו. באפריל אותה שנה ניתן צו גיוס ראשון שקרא לנשים בגילאי 18-25 להתגייס לח"ן (חיל עזר לנשים). במאי נפתח בסיס הקלט והאימונים הראשון בתל-ליטווינסקי שאליו הוסעו 400 חיילות מבית החלוצות, ובינו הוקמו גדודי ח"ן, שסופחו לחזיתות, לחטיבות ולחילות השונים. בד בבד הוקמה יחידת חיילות בחיל האוויר ובחיל הים. למתגייסות החדשות סופקו מדים שהגיעו מאיגוד ה'היטלמאכרס' (הכטבעים היהודים בארצות הברית) ומאוחר יותר גם נעלים ומכשורים. ב-8 באוגוסט ניתן צו גיוס לח"ן גם לנשים דתיות ונשואות, שאינן אימהות לילדים. הנשים

הדתיות, אשר מטעמים משפחתיים-הלכתיים סירבו להיות משוכנת במחנות צבאיים, חויבו בגיוס לעבודה, בתנאי שיוסיפו להתגורר בביתן הפרטי. זו היתה הפעם האחרונה שצו כזה ניתן בארץ. בינואר 1949 נשלחו שלוש בנות לקורס קציני תותחנים, ובאותו חודש שוחרר מצה"ל מחזור הבנות הראשון ששירת לפני מלחמת העצמאות. בספטמבר אותה שנה פורק מטה הח"ן ונוצר מבנה ארגוני חדש. את סא"ל מינה בן צבי ירשה אל"מ שושנה ורנר. באותו חודש החל בכנסת הדיון על חוק שירות הבנות בצה"ל.

ישראל היא הדמוקרטיה המערבית היחידה המגייסת נשים לשירות חובה, על פי חוק שרות בטחון תש"ט-1949, שהסדיר והגדיר את תפקידי החיילת בשירות ואת משך שירותה. בחוק נקבעו ארבעה סוגים של נשים שקיבלו פטור משירות צבאי: אישה נשואה, אישה שיש לה ילד, אישה הרה, ואישה שומרת דת - יהודייה, נוצרייה או מוסלמית - שהכרתה הדתית מונעת ממנה לשרת בשירות הביטחון. הפולמוס היחיד שהתעורר בעת הצעת החוק בכנסת היה בנוגע לסעיף הפטור מנימוקים דתיים. את עמדת הדתיים ייצג חבר הכנסת אברהם חיים שאג (צובר) מהפעילים המרכזיים של 'המזרחי' וחבר ברשימת החזית הדתית המאוחדת:

אני חושב שהסיבות לכך [להתנגדות] הן פשוטות וידועות: מפני שהאישה מפאת טבעה, מפאת מזגה הגופני - סוף סוף אנו עצמנו מכנים אותה בשם המין החלש מבחינה גופנית - אינה יכולה למלא תפקיד קרבי. הסיבה השנייה היא: מפני שדבר זה עלול לגרום לפרצה בגדר המוסר והצניעות. והסיבה השלישית היא, שחובת גיוסה של האישה עשויה לגרום הפחתת הילודה. [...] הטלת חובה זו אינה זכות לאישה, אלא קיפוח זכותה. בזה מקפחים את זכותה של האישה הממלאה את חובותיה כאישה, כאם, כאישה לבעלה, כעקרת הבית. לכן צריכה האישה להיות פטורה מגיוס, וכאן באים ודוגלים בשם שוויון זכות האישה, ובשם זכותה רוצים להטיל עליה חובות מיותרות.

גם חברי הכנסת הערבים הצטרפו לדעת הדתיים, וקואליציה זו, על בסיס מה שניתן לכנות 'הרמוניה חשוכה', היתה אחת הפעמים הראשונות והבודדות של אחדות דעים בין ערבים ליהודים דתיים בכנסת. חבר הכנסת אמין ג'רג'ורה מ'הרשימה הדמוקרטית של נצרת ומחוזתה' אמר: 'הטלת גיוס חובה על האישה היא חידוש המנגד לחוקי הטבע מאז בריאת העולם, והיא בניגוד גם לחוקי הדת והשקפותיה וליסודות החברה ולנימוסיה'. חברו לסיעה, ס.א. אל זועבי, הסביר (מדבריו עולה שכמה ממנהיגי הערבים סברו שהגברים הערבים יתגייסו לצבא - ע.א.):

כולכם יודעים שהאישה המוסלמית בארץ עודנה רעולה; אמנם בתקופה הראשונה של האיסלאם השתתפה האישה במערכה, אך לא כלוחמת. האישה הלכה אחרי בעלה, אחיה, או שאר בשרה כדי להלחיבו בשירים מסולסלים; על גבה נשאה נאד מים והלכה אחרי הלוחמים כדי לרוות את צמאונם ולחבוש את פצעיהם, היא עשתה זאת מתוך הכרה ומצפון. [...] האישה לא נוצרה כדי לשאת נשק; היא נוצרה כדי להרוות את נושאי הנשק.

מנגד היו חברי כנסת שטענו שהפטור לנשים דתיות אינו מוצדק מבחינה מוסרית ואין לעשות איפה ואיפה בגיוס נשים. חבר הכנסת יזהר הררי (המפלגה הפרוגרסיבית) אמר:

קיים דבר כזה, בחוקים שונים, שאנשים משוחררים ממילוי חובת השירות בצבא מטעמים מצפוניים. אני כשלעצמי הייתי שולל כל זכות כזאת בארצנו, להרשות לאנשים לא למלא את חובת השירות בצבא מטעמים מצפוניים. [...] אינני יכול לשער, שאותן הבנות שלחמו, כפי שכבר ציין חבר הכנסת בן אשר, בגוש עציון והקריבו את עצמן, עשו זאת בניגוד להכרתן הדתית; שלמדו לאחוז בנשק בניגוד להכרתן הדתית.

חברת הכנסת יהודית שמחוני (מפא"י) האריכה בנאומה ותקפה את עמדתם השוביניסטית של הדתיים, המשתקפת לטענתה גם בהיעד נשים מהסיעות הדתיות:

אמרו כאן, שהדת איננה מקפחת, אלא להיפך, היא דואגת להרבה זכויות לאישה, וגם על זה אני שואלת: מיהו הדיין הפוסק, שהדת מקפחת או אינה מקפחת את האישה? אולי אחד הדברים הבולטים והפוגעים בנו - חברות-הכנסת - היא העובדה, שחברה מן החזית הדתית איננה יושבת כאן. איש לא יוכיח לנו, שאותן הנשים המרובות, העובדות ועמלות כמונו, מגדלות ילדים ובנות את הארץ, ועושות את כל הנדרש מהן - אין להן מה לומר, או שאינן זכאיות לכך. היתה סתירה בין ההכרה 'אני יכול להגן' ובין העובדה שאין נשים דתיות בספסליכם. עובדה זאת אומרת, שהאישה הדתית לא הגיעה לאותה מידת הערכה, המחייבת את הסיעה הדתית שתהא לה נציגות של נשים. [...] צריך שיהא ברור לנו, שעשינו כברת דרך, שאין לזלזל בה. אי-אפשר לשלול מאתנו את גיבורות תל חי, ואי-אפשר לשלול מאתנו את לוחמות הגיטו, אי-אפשר לבטל את אגדת חנה סנס וחביבה רייק, כשם שאי-אפשר לטשטש את דמותן של ברכה פולד ואביגיל מנוה-שאנן, שנפלו במלחמתנו על העליה. צריך להבין, שלמעשים אלה היתה השפעה על חיינו. על זה אנו מחנכים את הנוער, על זה נוסף לחנכו, ואי-אפשר להחזיר אותנו מדרך זו בנימוקים שאינם שקולים, ובטענות של שמירה על מידות המוסר, מפני שעצם גילויין של הנשים האלה ופעלן היה אחד השיאים של הגילויים המוסריים של בנות העם ואהבה לעם. [...] יש לראות את הדברים כמו שהם, ולהבין שבשביבנו אין זו מלחמה מקרית, השתתפותה של האישה בכוחות הביטחון אינה ענין סופר'יסטי ולא ענין שצריך לדון בו מבחינת שווי זכויות האישה בלבד.

לכאורה, גיוס חובה של נשים לצה"ל טמן בחובו פוטנציאל של הגדלת השוויוניות, אך בפועל הפערים המגדריים אף הועמקו. בתחילה הותר לנשים לשרת בכל תפקיד, אך ב-1952 נקבעה בחוק שירות הביטחון הבחנה ברורה בין שירות גברים לשירות נשים (ראו להלן). נראה שלא במקרה שם את שם החיל מחע"ן (חיל עזר לנשים) לח"ן (חיל נשים) המרמז על משמעות כפולה, שוביניסטית במרמז: חיל נשים וגם חיל שבו משרתות יעלות החן.

חוב הצעירות הישראליות גיוסו לתפקידי פקידות, ואומנו-הורגלו לשרת את מפקדם הזכר (הדפסה, הגשת קפה/תה, וכדומה) או לעסוק בתפקידי עזר שוליים בבסיס. יש משהו סמלי, ומן הסתם לא מקרי, בעובדה שדמותה של החיילת העבריה הופיעה בשנות החמישים והשישים דווקא על השטר הישראלי בעל הערך הנמוך ביותר - חצי לירה. אישי ציבור דתיים מסוימים התנגדו לעצם הרעיון של הצגת דיוקן אישה על שטר כסף ישראלי.

המחשה למעמדה השולי של החיילת בצה"ל וליחס המזלזל שהיה מקובל שנים רבות לתפקידיהן של נשים בצבא אפשר למצוא בשבועון הצה"לי

'במחנה'. בגיליונות העיתון שהופיעו החל בראש השנה תשכ"ז (ספטמבר 1966) ועד אלול תשכ"ז (ספטמבר 1967) עסקו שלוש כתבות בלבד בחייה או בדמותן של חיילות בצה"ל, לעומת עשרות כתבות שעסקו בחיילים ולוחמים נעזים, בדרך כלל מנקודת מבט מאדירה: כתבה על סמלת מרים סנדז'נסקי, מורה-חיילת שהתנדבה ללמד ילדים עיוורים (1966.12.20, 19); כתבה על שושנה חזן, 'נערה קטנה ממושג, חיילת בשירות חובה, שחקנית בתיאטרון חיילים, בו היא מגלמת בכשרון רב את אנה פרנק' (1967.10.1, 28); וכתבה על אסתר זלינגר, 'החובשת המיסותרית שהשתתפה בקרבות על ירושלים וכונתה "המלאך המושיע"' (1967.6.18, 24). מן הראוי לציין שזלינגר היתה האישה היחידה שקיבלה צל"ש במלחמת ששת הימים. על שערים של שני גיליונות בלבד הופיעה תמונתה של אישה. על הראשון (1966.11.8) הופיע דיוקנה החייכני של חיילת חיל האוויר, ובתחתית התצלום נכתב: 'חיך מסוים של רב"ט סימה מזרחי מחיל האוויר'. התצלום נבחר ככל הנראה על שום יופיה של מזרחי מאחר שלא נכתב בעיתון דבר וחיצי דבר על תפקידה. על השני (1966.12.20) הופיעה תמונה של חיילת בבגדי עבודה, כשהיא יושבת בשדה ומוצצת אצבע. גם בירחון 'במחנה נח"ל', שעסק בהווי הנח"ל - החיל הנשי, הביצועי והשווינוי ביותר בצה"ל, מבחינת התפקידים ואורח החיים - חוב הכתבות עסקו בבנים ולא בבנות.

הצבא היה ועודם מנגנון מפלה ומשעתק בתחום המגדר, לא רק משום שהוא מונע מנשים תפקידים שבצדם תגמולי מוניטין גבוהים, אלא גם משום שאין הוא מאפשר לבנות ליהנות מיתחנותיו הסוציאליזטוריים. מאחר שתקופת השירות הצבאי מתרחשת בגיל קרטי, שבו מעצבים הצעירים את אישיותם כבוגרים, השירות הצבאי גבה ועדיין גובה מחיר אפלייתי מצטבר גם לאחר סיומו. בניגוד לגברים צעירים רבים, שהשירות בצה"ל הוא עבורם חוויה לימודית מפרה הנוטעת בהם ביטחון, גאווה עצמית ותחושה של ערך עצמי, החיוניים להמשך הקריירה שלהם, נשארות חוב הנשים בצל, ממשלות מהתועלת האינטלקטואלית והרגשית שהבנים זוכים בה. חוב נהוג ועדיין נהוגות 'להעביר את הזמן' עד לתאריך השחרור המיוחל, המסמן את ההזדמנות הראשונה שנתנת להן החברה לממש את עצמן ולהתפתח.

זאת ועוד, מאחר שמדינת ישראל נתונה משחר ימיה למלחמה מתמשכת, החברה משופעת בגיבורי מלחמה. הנשים, שאינן לוחמות, מנעות מלהיות חלק חשוב בפנתיאון הגבורה הישראלי. בתרבות השכול מעד להן תפקיד של אם, אחות, אהובה או אישה שכולה, שיוקרתן החברתית נגזרת מן המשפחה הלוחם ומיכולתן לשאת בדממה את האבל עליו, אם חלילה נפל בקרב. למשל, במסורת הלהקות הצבאיות, שבהן מקומן של הנשים שווה לגברים, החייל הלוחם הוא הגיבור ולא החיילת. הדבר בא לידי ביטוי בלהיטים כגון 'הוא פשוט שריונר', 'שיר של צנחן', 'יש לי אהוב בסירת חרב', 'המלח שלי הוא המלאך שלי'.

'קרבי זה הכי, אחותי'

חוק שירות הביטחון התשי"ב-1952 הגדיר שלושה תחומים הסגורים לנשים בצה"ל: (א) תפקידי לוחמה. הפימוק העיקרי היה החשש מנפילתן בשבי, שתחשוף אותן להתעללות מינית; (ב) תפקידים שתנאי השירות הסביבתיים בהם אינם מתאימים לנשים, למשל, שירות בספינה או צוללת, שם אין לאדם פרטיות; (ג) תפקידים המחייבים כושר פיזי גבוה ועמידה בלחצים גופניים, בעיקר במקצועות החי"ר.

משנות החמישים ואילך לא השתנה מהקצה אל הקצה מעמדן של הנשים בצה"ל, וגם היום רוב החיילות עוסקות בפקידות, בהוראה ובהדרכה בבסיסים עורפיים ובעבודות שירות לא קרבות, שבדרך כלל הן גם שגרניות ומשמעממות. אולם ממחצית שנות התשעים אם עדים להתחילתה של תמורה משמעותית במעמדן של הנשים בצה"ל. למעשה, הסימנים הראשונים לסדיקת המערכת הגברית ביותר בישראל הופיעו כבר בשנות השבעים, כאשר עקב מחסור בכוח אדם איכותי אחרי מלחמת יום הכיפורים, החלה מגמה של הרחבת המקצועות הצבאיים הפתוחים לפני נשים. בשנות השמונים התרחבה במעט מגמה זו ונשים החלו לשרת בתפקידים הדרושים מיומנות טכנולוגית מקצועית וגם במקצועות עזר לחימה, כגון מודיעין, קשר ורפואה. ב'מדריך למתגייסת', שיצא לאור ב-1988, סוקרת נעמי גל 41 תפקידים שאינם פקידותיים, הפתוחים לבנות, רבים מהם תפקידים שאוישו בעבר על ידי בנים בלבד או שלא היו קיימים כלל במערך הצה"ל:

טכנאית אלקטרוניקה ואלקטרו-אופטיקה, מפענחת צילומי אוויר, רכזת תנאי שירות, מורה חיילת, חו"ה (חינוך וידיעת הארץ), מוכ"מת חוף, מכשירנית אלקטרו-אופטיקה, אלחוטאית, מד"נית (מדריכת נוער), מתכנתת מחשבים, מפעילת מחשבים, מאבחנת (מראינת פסיכוטכנית), מאבחנת מחקר (אבחון, איתור וריכוז נתונים אישיים של חיילים המועמדים למקצועות וקורסים בצבא), אפסנאית, שוטרת צבאית, חי"ב"ה (חיילת בשירות המשטרה), פקחית טיסה, מקפלת מצנחים, מדריכת לינוק (מאמנת פרחי טיס באמצעות מתקן דמוי תא טייס), מדריכת שריון, מדריכת תותחנים, מ"כית (מפקדת כיתה, בד"כ כיתת טיריונית), מד"סית (מדריכת ספורט), שק"מאית, נהגת, בוחנת תחמושת, בקרית מערכות קוויות (מערכות תקשורת), חובשת כללית, חוותית תעופתית (חשמלאית של מטוסים), טכנאית בית מלאכה קשר, מטאורולוגית חיל אוויר, מכונאית מטוס סילון, מפעילת מסוף תקשורת, מפעילת 'דויד' (מפעילת מחשב ירי), מש"קית חן, מש"קית שלישות, משקית, עובדת לחימה עדינה (הלחמת מעגלים חשמליים ואלקטרוניים), עובדת חדר בקרה בחיל אוויר, עובדת מבצעים אוויריים, עובדת צב"ה (ציוד בטיחות והצלה).

משמעותית במיוחד היתה העלייה במספר הבנות המשרתות במקצועות ההדרכה, שבעבר שולבו בהם מעט מאוד נשים. בשנים 1983-1993 עלה מספר המדריכות פי חמישה - במספרים מוחלטים מדובר במאות רבות - ולראשונה התקבלו נשים להדרכת מקצועות קרביים, כגון שריון.

מתן דרגת תת-אלוף לקצינת חן ראשית ב-1982 העיד גם כן על התפתחות במעמדן של הנשים בצבא באותה עת. הראשונה שקיבלה דרגה זו היתה עמירה דותן, ששירתה קודם לכן כעוזרת ראשית לסמנכ"ל הכספים והמשק במשרד הביטחון (היא סיימה את תפקידה כקצינת חן ראשית ב-1987). במימיה של טלי רפפורט-זלינגר (לימים ליפקין שחק) ב-1982 לכתבת הצבאית הראשונה בתולדות המדינה מטעם העיתון 'דבר', אפשר לראות סדק נוסף במעוז הצה"ל הגברי. המימי היה אמנם של גוף אזרחי אך צה"ל שיתף אתה פעולה ולא זילזל בה. מאוחר יותר מונתה גם כרמלה מנשה לכתבת הצבאית של 'קול ישראל' והיא עושה חיל עד עצם היום הזה. גם רוזת חכם מבית השיזור הערבי של קול ישראל היתה ככתבת צבאית, אך היא כמעט אינה מוכרת לציבור הרחב.

אולם בעיקרו של דבר אלה היו שינויים מזעריים וסמליים. תפנית של ממש הסתמנה ב-1987 כאשר הוחלט להשמיט מחוק שירות הביטחון את רשימת התפקידים הצבאיים המותרים לנשים. ההנחיה היחידה שנשארה היתה הוראות הפיקוד העליון שאין לשבץ בנות במקצועות הלחימה, אך הן רשאיות להתנדב אם יקבלו את האישורים המתאימים. השמטת רשימת התפקידים המותרים לנשים יצרה ואקום מסוים במערכת שסלל את הדרך לכניסתן של נשים למערך הקרב, שבו לא היתה להן דריסת רגל בעבר. כל שנדרש עתה כדי לשנות את הסטטוס-קוו היה נערה אמיצה שתעמיד דילמה ערכית-משפטית לפני המערכת. עבדו שש שנים עד שהמתבקש התרחש, בדמותה של אליס מילר, קצינה בת 23 בחיל אוויר, מהנדסת מטוסים בהשכלתה ובעלת רישון טיס אזרחי מדרום אפריקה. ב-1993 פנתה מילר אל רשויות הצבא וביקשה להתקבל לקורס טיס. אחד הנימוקים שהיא הציגה בבקשתה היה שבחילות אוויר מפוארים, כמו אלה של בריטינה ושל ארצות הברית, שירות ומשרתות בהצלחה טייסות קרב. אחת מהן, ששירתה באותה עת בחיל האוויר הבריטי, היתה בת להורים ישראלים שעזבו את הארץ.

מילר לא היתה הראשונה בתולדות צה"ל שביקשה להצטרף ל'מבשי השמים' העברים. זהרה לביטוב (ילידת 1928), מפקדת כיתה בפלמ"ח סיימה בארצות הברית ב-1948 קורס טיס עם שרה גלברמן-מקלף. במלחמת העצמאות השתתפה לביטוב בפעולות הצנחה, סיור והפצצה ונספתה בתאונת מטוס. מכתביה ויומניה הוצאו לאור אחרי מותה והיא היתה למיתוס. בשנים 1951-1953 התקבלו לבית הספר לטיסה עשר נשים, מהן הוסמו חמש לתפקידי צוות אוויר אך אף אחת מהן לא היתה לטייסת מבצעית. יעל פינקלשטיין-רום (ילידת 1932) סיימה את קורס טיס מספר חמש והיתה לטייסת הראשונה שהשתתפה בפעילויות מבצעיות (היא הייתה טייסת משנה במטוס שהציג את גדוד 890 ב'מיתלה' במבצע קדש ב-1956). חם פרשה אחרי שלוש שנות שירות סדיר והוסיפה לטוס במסגרת שירות המילואים עוד שבע שנים. אחרי שילדה חדלה לטוס וחיל האוויר לא טרח עוד למצוא לה מחליפה/ות. בשנות השבעים נעשה ניסיון נוסף לשלב בנות בקורס טיס, אולם אף אחת מהצוערות שעברו את מבחני הקבלה לא סיימה את הקורס. בריאיון ל'הארץ' (1.1.1993) האשימה אחת החניכות, אריאלה ורנר, את חיל האוויר בהכשלה מכוונת של הניסוי, כישלון שסגר את הדלת לנשים לעשרים שנה נוספות.

אליס מילר לא רק חידשה את הדיון בסוגיה הרגישה של שירות הנשים כטייסות קרב, התפקיד הקרבי והיוקרתי ביותר בצה"ל, אלא היתה האישה הראשונה שניסתה להתקבל לקורס הטיס על אפו וחמתו של החיל ולמעשה העמידה בפניו דילמה מוסרית ומבצעית כאחד. צה"ל סירב לבקשתה בנימוק שלפי הוראות הפיקוד העליון אין לשבץ נשים במקצועות לחימה. כמעט מחוות פיצוי הוא מינה באפריל 1994 את סגן דורית חיזי למהנדסת ניסוי מוטסת, ובכך היא היתה האישה היחידה שטסה באופן קבוע במטוסי קרב. אך זה עדיין לא היה 'הדבר האמיתי'.

ביוני 1994, עקב סירובו של חיל האוויר, העלתה חברת הכנסת נעמי חזן (מרצ) בכנסת הצעת חוק הקובעת כי 'המשרתת בשירות סדיר תוכל להתנדב לכל תפקיד, ובקשתה תיבחן על פי כישוריה ולא על פי מינה'. למעשה, כבר ב-1991 ביקשה חזן מראש הממשלה ושר הביטחון יצחק רבין לפתוח את כל התפקידים בצבא לפני נשים, אך הוא סירב. אישור ההצעה, כך קיוותה, ימנע מצה"ל לפסול נשים לתפקידים קרביים או אחרים משום היותן נשים. אך מילר לא התכוונה לחכות לחוק שהציעה חזן, ופנתה לנשיא עזר ויצמן. הלה, טייס ותיק ושוביניסט 'עם קבלות', השיב לה בזלזול: 'מיידעלע, ראית פעם גבר סורג גרביים... אישה מנצחת על תזמורת... אישה כיחורית...?' ו'יצמן ביטא בכך דעה של רבים בישראל, שהשתקפה במטבע הלשון הוותיק והדוחה: 'הטובים לטיס והטובות לטייסים'.

מילר החליטה להמשיך במאבק, ולתדהמת הצבא עתרה לבג"ץ. בנובמבר 1995 קיבל בג"ץ את עתירתה בהחלטת רוב של שלושה (דורנר, שטרסברג-כהן וקדמי) נגד שניים, והורה לחיל האוויר לצרף נשים לקורס טיס, על פי התאמתן. בעקבות פסיקת בג"ץ ניתנה למילר הזדמנות לגשת לבחינות הכניסה לקורס טיס אך היא לא עברה אותן. מבחינתה החלום נגמר, אך הדלת שעליה התדפקה נשארה פתוחה ואיפשרה לנשים אחרות להתנדב, וחיל האוויר גם נערך לאפשרות זו. ב-16 בדצמבר 1998 בישר העיתונים בהבלטה כי אישה ראשונה זכתה לעמוד כנפי טיס של חיל האוויר. היא הוכשרה להיות נוטת מטוסי אף-16. עד 2001 הוכשר עוד שתי נוטות, ובאותה שנה גם התבשר הציבור שטייסת הקרב הראשונה סיימה את קורס הטיס.

בעקבות הוראת בג"ץ, שחייבה את חיל האוויר לקלוט נשים בקורס הטיס ובכלל זה במערך מטוסי הקרב, החליט ב-1998 מפקד חיל האוויר, האלוף איתן בן אליהו, לשלב נשים גם בתפקידים אחרים בחיל שעד אז היו פתוחים לגברים בלבד. למשל, עוד באותה שנה הוחלט לשלב נשים במערך טילי קרקע-אוויר של הנ"מ. כמו כן הוחלט כי רפאות מוטסות ייצאו למשימות גם מעבר לקווי האויב, ונשים ישרתו גם כמפעילות המערכות המיוחדות המוצבות במסוקים או במטוסים גדולים, תפקיד המתבצע בתא הטיס ומצריך כושר גופני גבוה.

שנתיים לאחר הבג"ץ של אליס מילר הוברך צה"ל לשוב, כאשר תלמידת תיכון בת 17, הילה שחר שמה, הציבה לפניו דילמה ערכית חדשה. היא ביקשה לחייב את חיל הים לפתוח את קורס החובלים המבוקש והתחרותי לפני המין הנשי. הפעם כבר התייצבה לימינה שדולה רצינית וחזקה, שכללה את האגודה לזכויות האזרח, ועדת הקידום למעמד האישה בכנסת, חברי כנסת רבים, וכחמש עשרה בנות בעלות רקע ימי, שכבר ביקשו לצרף את שמותיהן לעתירה העתידית. גם במקרה זה לא נדרש מאבק משפטי והתנגדות של החיל עצמו היתה קצרה ולא תקיפה. כעבור זמן קצר פתח גם קורס חובלים את שעריו לפני צוערות, ובאוגוסט 2000 הוסמכה הבוגרת הראשונה של הקורס - אורה פלג מ'מקבוץ רמת דוד' - אחת מארבע החניכות הראשונות שהחלו את הקורס שנתיים קודם לכן. העיתונות פירסמה את תמונתה בהבלטה וציינה כי 'אורה זכתה להקלות רק בדרישות המאמץ הגופני, אולם לקראת סיום הקורס התברר כי הכושר הגופני שלה לא נפל מזה של הבנים'. סא"ל יוסי משיטה, המדריך הראשי של חיל הים, אמר לכתבים: 'כדי להצליח בקורס צריך השקעה, יוזמה ומוטיבציה, ולאורה יש את כל אלה. היא עברה בהצלחה את כל סוגי ההכשרות, החל מהשטת סירות גומי ועד השטת ספינות "דבורה" וספינת טילים'. באוגוסט 2001 הוסמו עוד שתי חובלות, ו'דיעות אחרונות' שוב פירסם את הידיעה באחד העמודים המרכזיים של העיתון תחת הכותרת 'טובות את הים'. אחת הבוגרות אמרה לכתבת בריאיון: 'לא כולם תומכים בהימצאות שלם פה, אבל הרוב מקבל את העובדה שיש כאן בנות ומסתדר עם זה'.

פוסט-ביל תקשורת של ממש התרחש חודש לפני כן, ביוני 2001, עם הסמכתה של טייסת הקרב הראשונה בצה"ל, חוני צוקרמן מקיבוץ לוחמי

הגיטאות. הידיעה המרעושה הופיעה בעמודים הראשונים של העיתונים היומיים ואחריה נדפסו עוד עשרות כתבות צבע ופרשנות שקשרו כתיבים לראשה של הטייסת 'שעשתה היסטוריה'. העובדה שהטייסת היא נצר למנהיגי מרד גטו ורשה (נכדה של יצחק-אנטק צוקרמן וצביה לובטקין) כמו גם העובדה שצוקרמן נמנתה עם מצטייני הקורס, טענה את האירוע במשמעות סמלית נוספת. העיתונות יצאה ממש מגדרה ותיארה את צוקרמן במונחים של 'סופר-וומן':

חבל על הזמן, הגברת היא ג'דאית. יש בה שילוב מדהים של רצינות תהומית עם כשרונות בלתי נדלים. נדמה לך שהאלוהים חנן אותה בכל המעלות הטובות: גם חכמה, גם נאה מאוד, גם עניינית. [...] אחד ממפקדיה בקורס נשאל באיזה תחום היא בלטה במיוחד. הוא התקשה להשיב: 'היא הצטיינה כמעט בכל הפרמטרים, כך שבאמת אי-אפשר לדבר על תחום אחד ולדייק. אתה לא נתקל כל יום בצוער מיוחד כל כך. בטח לא בצוערת עם נתונים כאלה'. [...] 'אין דבר שהיא רצתה להשיג ולא השיגה. בחורה רצינית בחסד עליון, ולא היה לי ספק לרגע שהיא גם תסיים את הקורס', אמר שמחה שטיין, מנכ"ל בית לוחמי הגטאות, שהתלווה למסע לחנות ההשמדה בפולין שבו השתתפה רוני בחברת בני נוער נוספים מהקיבוצים. [...] המחנכת שלה בכיתות י-יב: 'היא בעלת שאר רוח, יש בה תוכן. גם יפה, גם אצילה. לא התפלאתי שהיא בחרה בקורס טיס, תלמידה מדהימה ומבריקה, שנבחרה בפיסיקה, במתמטיקה, בכימיה ובאנגלית ברמה של חמש יחידות. מקובלת מאוד, פרפקציוניסטית, מצטיינת וצנועה. בקיצור, היא התברכה בכל מה שאלוהים יכול לברך.

כעבור שנה, ביוני 2002, סיימה את הקורס הטייסת השנייה, הפעם במגמת תובלה. חשוב להדגיש ששילוב נשים טייסות בחיל האוויר איננו בבחינת עובדה מוגמרת, אלא מוגדר בצה"ל כניסוי שיש לבחון את תוצאותיו. בחיל האוויר עדיין רבים המתנגדים למהלך המהפכני - החל בנימוקים ענייניים ועד לנימוקים שוביניסטיים מסורתיים. גם התוצאות 'בשטח' עדיין לא מרשימות במונחים סטטיסטיים. עד שלהי 2002, כלומר כשש שנים אחר פתיחת קורס הטיס לנשים, מכ-3000 מועמדות, 113 בלבד התחילו את הקורס, ומהן שרדו רק חמש - שלוש מוטות ושתי טייסות. מבלי לנקוט עמדה, חשוב להדגיש שמספרים אלו אינם מלמדים בהכרח על כישלון. כדי שמספר הנשים המסיימות את הקורס יגדל יש צורך בגידול משמעותי במספר המועמדות, וגידול כזה מותנה במסה קריטית של מצלחניות, כלומר, בוגרות שיוכלו להפיץ את מסר ההצלחה וההתאקלמות המלאה. יתרה מזו, מכתבות שפורסמו לאחרונה בעיתונות בנושא זה עולה שעל הצוערת בקורס הטיס מוערמים באופן בלתי פורמלי קשיים, שכן חניכים ומדריכים כאחד עושים מאמצים מכוונים ובלתי מכוונים להכשילן. אם יצליח הניסוי אם לאו, קשה להאמין שהגלגל יוחזר לאחור, כי התקדימים היו חשובים מאוד מבחינה ערכית-תרבותית ויצרו מומנטום לערכת שינוי ראשוני בזיקה הצינונית המסורתית בין גבריות לקרבות.

ללא קשר לעתידם של הנשים כטייסות ונוטות קרב, נראה שהמגמה הכללית של שילוב נשים בתפקידים גבריים בצה"ל מוסיפה להתרחב ומחלישה בעקבות את ההבחנה המגדרית בצבא. כמעט מדי חודש מתבשר הציבור על תפקידים נוספים שנפתחו עבור בנות. כך, למשל, מדריכות טיחנים, מדריכות טנקים, ארטילריה, יר טילי נ"ט, מיקוש וחבלה, קצינות מודיעין שדה, קצינות מבצעים, תצפיתניות קדמיות, מפעילות רכב קרבי, נהגות משאית ועוד. במאי 1997 עשו עשרים ושש חיילות 'היסטוריה' וסיימו את קורס הלוחמות הראשון של משמר הגבול. מאז מסייחת לוחמות לצד לוחמים במג"ב על קו התפר בין ישראל לשטחים, בחזית המערכה עם המחבלים. אחת הלוחמות אף נפצעה קשה במגע עם מחבלים ב-2002. 'היסטוריה' גם נקבעה במהלך 1999, כאשר סגן אלינה רייזמן (בת 26) היתה לחפאה הראשונה בצה"ל שיצאה לפעילות מעבר לגבולות בלבנון, דורית גופר היתה לחובשת המוטסת הראשונה שעברה את הגבול, סיון רוזנבלום מונתה למפקדת פלוגה ראשונה בבסיס הטיחות בבית ספר להנדסה קרבית, ועדית עטיה היתה למפקדת צוות לוחמות נ"מ הראשון - ציוני דרך שסוקר בהבלטה בעיתונים. על התמורה העמוקה המתרחשת בצה"ל, כמו בקרב הבנות המתגייסות, מעידה יוזמתו של אל"מ נמחוד רון, מפקד בית הספר למכ"ם וח"ר, שצירף במאי 2000 שתי בנות לקורס מכ"ם בנים שתחת פיקודו. כתבת 'במחנה' שסיקרה את האירוע כתבה:

סביר להניח שאם הייתי מגיעה לביסל"ח [בית הספר לחי"ר] לפני 15 שנים, חמושה בכומתת בנות, ויורדת לשטח לאוהלים, לאבק, הייתי מוכתרת בתוך שלוש דקות וחצי למלכת המאהל: הגזלן היה יוצא ממקום מרכזו ומציע לי קרטיב דובדבן, המ"פ היה מפנה עבורי את האוהל שלו, וכל החפ"שים [חיילים פשוטים] כולם היו מורחים לי ביסקוויט צה"לי בממרח קקאו. והיום? לאף אחד לא אכפת ממני. במחלקה הזו, באמצע שום מקום מאוד מלוכלך, יש שתי בנות. לא פקידות פלוגתיות מתחנכות, לא מש"קיות ת"ש אורחות פורחות. שתי בנות - חיילות - סמי לוחמות, בדיוק כמוהם, הבנים.

תרומה משמעותית לתהליך הפמיניזציה של צה"ל היתה לרמטכ"ל שאול מופז. באוקטובר 1999 הופיעה קצינת חן ראשית, תא"ל אורית אדטון, לפני הוועדה לקידום מעמד האישה בכנסת והעידה כי הרמטכ"ל הורה לשלב נשים 'בכל תפקיד, לרבות חציית קו אויב אם נדרש'. היא ציינה שב-1999 השתלבו 11,000 חיילות במקצועות שנחשבו לגבריים, ובכלל זה 11 נשים בקורס טיס. לדבריה, שיעור הפקידות בצה"ל ירד מ-40% ל-20% מכלל הבנות המשרות.

תהליך הפמיניזציה של התפקידים בצה"ל זוכה לאהדה רבה בתקשורת הישראלית, למעט זו הדתית, החרדית והערבית. ב-2000, השנה שתוקן בה חוק שיווי זכויות האישה, החלו העיתונים הגדולים מפרסמים בקביעות כתבות ענק שבהן התבשרו מדי פעם הקוראים על מאחז גברי נוסף בצה"ל שנקבש על ידי צעירות או על מינויה של קצינה לתפקיד בכיר, שטרם אויש עד כה על ידי נשים. נימת הכתבות, כמעט בלי יוצא מן הכלל, היא מפרגנת ולעיתים קרובות ממש יוצאת מגדרה בהאדרת החלוצות. באמצעות הסיקור האוהד לשילוב הנשים בצה"ל, נעשית התקשורת שותפה פעילה וחשובה בתהליך הנורמליזציה של השירות הקרבי בקרב נשים בארץ. להלן כמה כותרות וכותרות משנה (תקציר הכתבה) של כתבות שונות שפורסמו בעיתונים הגדולים:

הכותרת: קפוז, היא אמרה לו, קפוז.

כותרת המשנה: מדריך חיימוביץ', מדריך צניחה גאה בעברו, חזר לתל נוף, הבסיס שעיצב את דמות הצנחן הישראלי, כדי לראות מקרוב איך נכבש עוד מעוז גברי בצה"ל על ידי נשים. שני מדיבי, חן קוליק ומיה שטיינר סיימו השבוע בהצלחה קורס מדריכי צניחה. 'באתי לספר את סיפור הבנות', כותב חיימוביץ', 'והרגשתי שאני מתעד את נפילתו של מתחם גברי מבוצר. התקשיתי להיפרד משנים של גאווה ודעה קדומה [...] אבל

היממה שעשיתי בתל נוף הוכיחה לי עד כמה טעיתי.

הכותרת: מורעלות.

כותרת המשנה: לוחמות מג"ב ומשטרה צבאית נשלחו לפזר את המהומות בהר-הבית, באום אל פחם ובחברון. הניסיון המצטבר מהחזית הראה שאין הבדל בין חייל מורעל לחיילת מורעלת. גם הן ששות לרסס מפגינים בכדורי גומי, גם הן מאמינות שכל אבן קטנה מחייבת פעולת תגמול. הבדל קטן בכל זאת יש: נוהל הסרת תכשיטים לפני יצאה לקרב.

הכותרת: עוברות את הגבול.

כותרת המשנה: לא רק טייסת הקרב הראשונה של צה"ל עשתה השבוע היסטוריה: בפלוגת 'קרקל', היחידה המעורבת הראשונה העוסקת בביטחון שוטף, לוחמים ולוחמות שומרים יחד על גבול ישראל-מצרים. 'נותנים לנו סיכוי שווה, כמו לבנים', אומרות הבנות. 'הן יותר מקצועיות מהרבה מילואימניקים', קובעים הבנים. מתח מיני? 'מה פתאום', מסכימים כולם.

הכותרת: לוחמות לא פחות טובות מלוחמים, עובדה.

כותרת המשנה: לאחר שנפגעה מרסיסי כדורים במהלך קרב בחברון, הודיעה רב"ט קרן ולצר (20) להוריה כי החליטה לחתום קבע ולהמשיך לשרת בקו העימות. אתמול כבר חזרה ולצר, שמאחוריה עימותים לא מעטים עם המתנחלים והפלשתינים, לפעילות מלאה. 'אם הייתי פוחדת לא הייתי מגיעה לכאן' היא מסבירה.

הכותרת: ממריאה ברוח.

כותרת המשנה: גם כשמונתה לנספחת צבאית בפולין, אל"מ עדי ברשדסקי הייתה צריכה להוכיח שאישה יכולה לדבר על טנקים ומטוסים. הנספח הקודם ניסה להכשיל את המינוי, הרמטכ"ל קיבל טלפונים בהולים. ברשדסקי כבר הייתה בסרט הזה. לפני כל מעוז גברי שכבשה בחיל האוויר הבכירים תמיד שאלו: 'איך תפקדי על גברים?' והיא ענתה: 'דרך הפה'. הנה, שייקחו דוגמה מבעלה, שנבחר לסגן נשיא איגוד נשות הנספחים.

הפתיחות הגוברת בצבא והתקדימים המסוקרים בעיתון העלו את המוטיבציה של המתגייסות לשרת ביחידות הקרביות, ואחת האינדיקציות לכך היא העלייה בשנים האחרונות במספר הבנות המשתתפות בקורסי הכושר הפרטיים, הטרם צבאיים, של בני נוער בכיתות י"א-י"ב (ב-1999 דיווח 'ידיעות אחרונות' שהבנות מהוות כרבע מהמשתתפים).

השינוי דה פקטו (בשטח) האיץ את השינוי דה יורה (בחק). בינואר 2000 אישרה הכנסת סוף כל סוף בקריאה שנייה ושלישית את הצעת החוק של נעמי חזן (מרצ), שנספחה בתיאום עם הפרקליטות הצבאית. החוק החדש קובע שזכותה של כל אישה שווה לזכותו של כל גבר למלא כל תפקיד בצבא, ועל צה"ל לפתוח את כל התפקידים בצבא לפני נשים, על בסיס התנדבות. תהליך נוסף, המבטא את השינוי במעמדן של הנשים בצה"ל, הוא גל של מינוי קצינות לתפקידי פיקוד בכירים, שאינם בתחום 'הגטו הנשי' בצה"ל. זה החל ב-1993 כאשר אל"מ ישראלה אורן מונתה למדריכה במכללה לביטחון לאומי. כעבור שנה, במרס 1994, העניק הרמטכ"ל דרגות תת-אלוף לקצינות פניות הציבור באכ"א, אל"מ שולה ליגום. היא היתה הקצינה הראשונה בצה"ל שאינה קצינת ח"ן ראשית, שניתנה לה דרגה זו. בספטמבר 1999 התמנתה אל"מ דבורה חסיד למפקדת בה"ד 11 של חיל השלישות, הנחשב לבסיס ההדרכה הגדול בצה"ל. בשנת 2000 מונ עוד שבע נשים לתפקידים בכירים בצה"ל שבעבר היו שמורים לגברים: אל"מ חת מצרי מונתה למפקדת בית הספר למודיעין (בה"ד 15); אל"מ דבורה חסיד מונתה למפקדת הבקום (בסיס הקליטה והמיון), הנחשב לאחד המחנות הגדולים בצה"ל; אל"מ רחל חלב מונתה לצנזורת הראשית והועלתה לדרגת תא"ל; אל"מ מיכל יצחק מונתה לראש מחלקת בקרה ומעקב, האחראית על כלל הביקורות בצבא; אל"מ עדי ברשדסקי מונתה לנספחת צבאית בפולין, הראשונה בתולדות צה"ל; ואל"מ מירי אייזן מונתה לראש מחלקת מודיעין שדה בחיל המודיעין. בשנת 2002 מונ שתי נשים נוספות לתפקידים בכירים, שאישו עד אז על ידי גברים בלבד: תא"ל חת ירון מונתה לתפקיד החברת הראשית של צה"ל ותא"ל מיכל שושני-יצחקי מונתה לתפקיד עוזרת הרמטכ"ל.

צמצום הסגרגציה המגדרית בצה"ל מתבטא גם בשינוי התרבות הארגונית שבתוכו. תהליך זה החל למעשה ב-1997 כאשר במטכ"ל נערך לראשונה דיון בתפקידיה של פקידת המשרד (למשל, האם חובתה להגיש משקה חם לממונים עליה) ונקבעו נהלים בחרים, שאינם משאירים מקום לעריצות גברית מיותרת. באותה שנה החל צה"ל לבטל בהדרגה תפקידים של קצינות ושל מש"קיות ח"ן. חיילות ח"ב"ה הוכפפו למשטרה, יחידת המוחות-החיילות לחיל החינוך, בסיס טירונות 80 למערך גיבוי הלחימה וכל השאר החיילות שייכו, בדומה לגברים, ליחידותיהן. כמו כן בטלה העמדת חיילות למשפט לפני שופטות נשים בלבד - ביטול שהחליש את ההבחנה המגדרית בתוך היחידות. ב-24 ביוני 2001 הכריז 'ידיעות אחרונות' באותיות של קידוש לבנה על 'המהפכה הנשית בצה"ל'. 'השוויון בין המינים בצה"ל עולה מדרגה', נכתב בכותרת המשנה. 'מערת נשים ישובצו למילואים עד גיל 38 ובקרב יוארך גם השירות הסדיר שלהן. חיל הנשים יפורק בעוד שבועות ספורים'. ואכן, ב-2 באוגוסט 2001 הכריז צה"ל על ביטול סופי של חיל הנשים. קטעים ממכתבה של קצינת ח"ן ראשית, שנשלח לכל חיילות צה"ל, פורסמו בעיתונות: 'בצעד מרגש והיסטורי', כתבה, 'הנני מכריזה על ביטול חיל הנשים, 53 שנים אחרי הקמתו'. בעקבות ביטול החיל נעשתה יוגב יועצת הרמטכ"ל לענייני נשים. במסיבת עיתונאים שנערכה יום קודם לכן היא אמרה: 'אני מתרגשת כאישה בישראל. העבודה שנשים היו כפופות עד היום לקצינת ח"ן ראשית, רק משום שהן נשים, היתה גורם מעכב לנשים. ביטול הח"ן יביא ליתר שוויון בין המינים בצה"ל'. ב-21 במאי 2002, לאחר יותר מחמישים שנות פעילות נהפך בסיס ההדרכה המיתולוגי לטירונות בצרפין לבסיס משותף לגברים לנשים ובכך נהרס מנגנון וסול נוסף של הסגרגציה המגדרית בצה"ל. השינוי שעבר הבסיס משתלב בתוכניות של צה"ל לבטל את ההפרדה בין נשים לגברים בקורסי קצינים, כך שצוערים וצוערות בעלי תפקידים זהים יעברו את הקורס ביחד.

חשוב להדגיש שמהפכת הנשים בצה"ל רחוקה מאוד מהגשמה (אם בכלל). השירות הצבאי של חב הצעירות המתגייסות לצה"ל עדיין כחך באיזון תפקידים משניים נטולי אתגר ומוניטין. רבות מבלות את השירות בבטלה או, כהגדרת דפנה יזרעאלי, ב'הגשת תה וסימפטיה לגברים באווירה של

הקצינות מהוות כ-24% בלבד מכלל הקצונה בצה"ל (גברים ונשים) בשירות סדיר וכ-16% בשירות הקבע. מדרגת סג"מ ועד דרגת רס"ן, דרגות הנחשבות לזוטות, שיעור הנשים בכלל הקצינים הוא 17%-19%; בדרגת סא"ל 8% ובדרגת אל"מ ומעלה 2% בלבד. יתרה מזו, רוב תפקידי הקצונה של נשים מרוכזים בתפקידים עורפיים ומנהליים, עם מוניטין לא גבוה, ולא בתפקידי שדה מוערכים.

עצם שילובן של הנשים בתפקידים גבריים - ובעיקר תפקידים קרביים - במסגרת צה"ל היא עדיין סוגיה שנויה במחלוקת, וההתנגדות לשילוב בתפקידים אלה ממניעים מקצועיים ואחרים עדיין חזקה מאד הן בתוך היחידות עצמן והן בשורות הפיקוד הבכיר של צה"ל. זאת ועוד, גם בקרב מנהיגי ומנהיגות הדעה הפמיניסטיות קיימת עדיין מחלוקת אם שילוב הנשים בתפקידים קרביים מקדם בכלל את השוויון בין המינים. השינויים שנמנו לעיל אולי מבשרים עידן שיווני חדש, התלוי עדיין במידה רבה בתהליך השלום ובהפיכתו של צה"ל לצבא מקצועי ללא חובת גיוס.

בין כך ובין כך, בשורות המשטרה מתרחש תהליך דומה לזה שבצה"ל ואולי אף מהיר ממנו. נשים הן עדיין מיעוט במצבת השוטרים (כ-20%) אך שיעור זה הוא הגבוה בכל משטרות העולם. אמנם, חב השוטרות עוסקות בתפקידים פקידתיים ובתפקידים מעוטי הילה: מ-178 המקצועות המשטרתיים, ב-75 (כ-42%) אין כלל ייצוג נשי. אולם בשנים האחרונות הולך וגדל מספרן של השוטרות בתפקידים מבצעיים, כגון מניעת פשיעה פלילית, חבלה, צליפה ומניעת פעילות חבלנית, ובכלל זה בתפקידי מג"ב, שם שירתו בשנת 2002 כ-8000 שוטרות בתפקידי ניהול ופיקוד, כמו חקירות, בילוש ותביעות. שיעור הקצינות במשטרה עולה גם הוא בהתמדה - גם הוא גבוה מבכל משטרה אחרת בעולם - ובכללן קצינות בדרגות הפיקוד הגבוהות ביותר. מ-29 התפקידים הבכירים ביותר של המשטרה כיהנו ב-2002 תשע נשים, שתיים בדרגת ניצב (אסתר דומינסקי, ראש אגף קהילה ומשא"ז, וחנה קלר, נשיא בית הדין לערעורים) ושתיים בדרגת תת-ניצב (ענת שפי, היועצת המשפטית למשטרה, ודליה גלעד, נשיא בית הדין למשמעת).

נשים ב'פלנטה הגברית' וגברים ב'פלנטה הנשית'

כניסת נשים, בעיקר בנות הדור הצעיר, לתחומים שהיו בעבר על טהרת הגברים ואף סימלו גבריות, אינה ייחודית לשיחות הביטחון. חדרתן של נשים לעולם הכדורגל, עולם של 'צרים גבריים' שבו מרחבים הביטויים הכוחניים והשבוניסטיים, היא אולי הסמלית ביותר לתהליך זה. הנה כי כן, בקורס לשופטי כדורגל שהתקיים בינואר 1998 השתתפו תשע נשים בנות 16-22 - קצת יותר מ-10% מהמשתתפים. באיגוד השופטים בארץ היו רשומות ב-1999 כ-20 שופטות אזוריות ובכוננת איגוד השופטים להגדיל את סגל השופטות (לילך אסולין היא שופטת הכדורגל הראשונה בליגות הישראליות הבכירות והיא גם שופטת במשחקים בינלאומיים בארצות שונות). באותה שנה (1999) הוקמו ליגת כדורגל לנשים ומתוכה נבחרו כדורגלניות מצטיינות לנבחרת הנשים של ישראל.

גם בתחום עיתונות הספורט, בעיקר המקומית, שהיתה בעבר מעוז גברי, גדל מספרן של הנשים. כך, למשל, במוסף הספורט של המקומון החיפני 'כלב', מיקי שוורץ היא הכתבת המרכזית של העיתון, ובעיתון המתחרה 'ידיעות חיפה', אחד מטורי הפרשנות השבועית המרכזיים בתחום הכדורגל הוא הטור של רחל איפרגן.

החלוצות בשידורי הספורט של הטלוויזיה בארץ היו מרב מיכאלי, אורית כסיף ואורלי יניב, וברדיו רינה מצליח, שהיתה במשך שש שנים (1989-1983) האישה היחידה ששידרה משחקים בליגה הלאומית בתוכנית 'שירים ושערים'. מהמחצית השנייה של שנות התשעים ואילך התעפפה הולכת ומתרחבת. את השינוי הזה הוביל בעיקר ערוץ הספורט. תחילה הופיעו 'נערות קווים' בשידורים ממגרשי הכדורגל והכדורסל ואחר כך גם מגישות (לילך סונין ומירי נבו נחשבות לכוכבות הערוץ ולדמויות מוכרות ואהודות על צפי הספורט).

גם בתחום הדיפלומטיה, שנחשב בעבר לתחום גברי, חודרות בשנים האחרונות יותר ויותר נשים. הנה כי כן, לקורס הצעירים של משרד החוץ שהתקיים ב-1998 הציגו את מועמדותם יותר מ-2000 איש. בסופו של דבר התקבלו רק 20 מאושרים, שהצליחו לעבור את כל משוכות המיון, מחציתם נשים. בכל הקורסים הקודמים היה שיעור הנשים 25%-30% מהמשתתפים. אפילו שלוש נהגות סמיטריילר מקצועיות - אחד מסמלי המקצועות המאצ'ואיים - כבר עובדות בישראל (נכון לשנת 2000) ולאחרונה (ביולי 2002) הודיעה נציבות הכבאות וההצלה, שהיתה מאוישת על טהרת הגברים, כי לראשונה בתולדות השירות, גם נשים יוכלו להתגייס לשירותיה.

תמורה מגדרית מקבילה מתרחשת בקרב הגברים. בשנים האחרונות גדל מספרם של גברים המעזים להשתלב במקצועות שנחשבו בישראל בעבר לנשיים באופיים. כך, למשל, דוגמת, בשול, מחול (אפילו ריקודי בטן) וקוסמטיקה. גברים החלו להיכנס לאחזנה אפילו לתחום החשפנות (הראשונים היו חברי להקת ה'צ'פנדיילס' הישראליים) והנהוג להזמין מופעי חשפנות של גברים במסיבות חוקות של נשים הולך ומתפשט (תרתי משמע). השינוי הזה תורם להסרה הדרגתית של התווית הנשית ממקצועות אלה, להחלשת הדעות הקדומות על נשים וגברים ולטשטוש ההבדלים בין תכונות גבריות לתכונות נשיות.

איתותים ראשונים לפמיניזציה של הפוליטיקה

בניגוד ל'מעוזי הגבריות' שנסקרו לעיל, המתקפה הפמיניסטית על המעוז הפוליטי עדיין מקרטעת. לכנסת הראשונה נבחרו 11 נשים (9.1%). שיעור זה לא עלה אלא אף ירד והגיע בכנסת ה-12 (בשנת 1988) לשפל גמור (5.8%). בכנסת הארבע עשרה (1999) שב ועלה מניין חברות הכנסת ל-14 (11.67%). בכנסת החמש עשרה היתה עלייה נוספת: 16 חברות כנסת (13.35%): חמש מהעבודה-מימד, ארבע ממרצ, שלוש מהליכוד, ואחת מכל אחת מהמפלגות הבאות: מפלגת המרכז, שינוי, ישראל בעליה וחד"ש. בכנסת ה-16 עלה מספר חברות הכנסת ל-18 (15%): שבע מהליכוד, ארבע מהעבודה, שלוש ממרץ ואחת מכל אחת מהמפלגות הבאות: מפד"ל, מר"צ, ישראל בעליה ועם אחד. במדינות אחרות בעולם, כגון

בממשלה המצב גרוע יותר מהכנסת. ב-19 הממשלות הראשונה כיהנה אשה אחת בלבד. גולדה מאיר כיהנה חמש פעמים כשרת העבודה, פעם אחת כשרת החוץ ושלוש פעמים כראש ממשלה, עד לפרישתה ב-1974. בממשלת רבין (1974-1977) כיהנה תקופה מסוימת שולמית אלון כשרה ללא תיק (היא התפטרה במהלך הקדנציה). בשתי הממשלות של מנחם בגין (1977-1983) לא כיהנה ולו שרה אחת. מרים גלזר תעסה כיהנה בחלק מהקדנציה של ממשלתו השנייה כסגנית שר החינוך, התרבות והספורט. בממשלתו הראשונה של יצחק שמיר (1983-1984) כיהנה תעסה גלזר כסגנית שר החינוך ושרה דרון כשרה ללא תיק. דרון 'עשתה היסטוריה' עוד קודם לכן כאשר היתה לחברת הכנסת הראשונה בועדת החוץ והביטחון (בכנסת האחת עשרה והשתיים עשרה) והאישה הראשונה שהתמנתה ליושבת ראש הקואליציה וסיעת הליכוד (בכנסת השתיים עשרה). בממשלת האחדות הראשונה בראשות שמעון פרס (1984-1986) היתה אשה אחת, שושנה ארבל אלמוזלום, שכיהנה כסגנית שר הבריאות. בממשלת האחדות השנייה (1986-1988) בראשות שמיר קודמה אלמוזלום לדרגת שרת הבריאות. בשתי הממשלות הבאות בראשות שמיר חלה שוב נסיגה. בראשונה (1988-1990) לא היתה אישה ובשנייה (1990-1992) כיהנה רק בחלק מהקדנציה גאולה כהן כסגנית שר המדע והטכנולוגיה. בממשלתו של רבין (1992-1995) כבר כיהן שתי נשים: שולמית אלון תחילה כשרת החינוך ואחר כך, המדע והאומנויות, התקשורת ושרה בלי תיק; ואורה נמיר, תחילה כשרת העבודה ואחר כך כשרה לאיכות הסביבה. הממשלה הזמנית של שמעון פרס (1995-1996) כללה שוב שתי נשים: שולמית, שרת המדע והאומנויות ואחר כך התקשורת ומאשה לובלסקי, סגנית שר התעשייה והמסחר. בממשלתו של בנימין נתניהו (1996-1999) כללה שוב שרה אחת בלבד, לימור ליבנת, שרת התקשורת, ובממשלתו אהוד ברק (1999-2001) כינה שרה וסגנית שרה במשרד הקליטה (יולי תמיר ומרינה דולדקין בהתאמה). ממשלת האחדות הלאומית של אריק שרון (2001-2002) היתה הנשית ביותר בתולדות המדינה וכיהן בה לא פחות משש נשים, מקצתן בתיקים בכירים: לימור ליבנת בתפקיד שרת החינוך, דליה איציק בתפקיד שרת המסחר והתעשייה, ציפי לבני בתפקיד השרה לשיתוף פעולה אזורי ואחר כך כשרה בלי תיק, דליה רבין פילוסוף בתפקיד סגנית שר הביטחון, סופיה לנדבר בתפקיד סגנית שר התחבורה (חלק מהקדנציה של הממשלה) ונעמי בלומנטל בתפקיד סגנית שר התשתיות הלאומיות. בממשלתו השנייה של שרון (2003) מכהנות שלוש שרות: לימור ליבנת בתפקיד שרת החינוך, התרבות והספורט, יהודית נאות בתפקיד השרה לאיכות הסביבה וציפי לבני בתפקיד השרה לקליטת עלייה. לימים זכתה לבני לעמוד בראש מפלגת קדימה וניהלה קרב צמוד על ראשות הממשלה.

שיעור הנשים במרכזי המפלגות ובהנהלתן אינו טוב יותר ממצב בכנסת ובממשלה, למעט מרצ, אף שגם שם שיעור נופל בהרבה משיעור באוכלוסייה הכללית ובציבור הבחורים של מפלגה זו. המצב ברשויות המקומיות גם הוא אינו שונה בהרבה, וגם בתחום זה ישראל נמצאת במקום נמוך ברשימת המדינות הדמוקרטיות. מהקמת המדינה ואילך לא היה שיעור הנבחרות לרשויות המקומיות יותר מ-11%, פחות מן המקובל בארצות הדמוקרטיות. אמנם כאן אפשר לאתר מגמה זעירה של עלייה באחוז אחד בכל מערכת בחירות, בזכות מאמציה של נעמת. 'בין השנים 1950 ל-1997 כיהן רק תשע נשים כראש מועצת עיר - חב כראשי מועצות של יישובים קטנים (רק חנה לוי כיהנה בראש רשות גדולה - ראשון לציון), ואחת מהן כראש מועצה של יישוב ערבי (ויולט חורי בכפר יאסיף). רק שתיים מהן נבחרו בשיטת הבחירות האישיות. האחרות הגיעו לתפקידן לאחר הבחירות, היינו, הן לא עמדו בראש הרשימה בעת הבחירות, והתמנו לתפקיד לאחר התפטרות הנבחר שקדם להן ברשימה, או בעקבות משבר שדרש מועמד של פשרה'.

בנובמבר 1962 פירסם 'מעריב' כתבת פרופיל נרחבת על יהודית שושני (מולדה ביוגוסלביה ב-1917 ועלתה ארצה ב-1937). האישה הראשונה בישראל שנבחרה (מטעם המערך) לתפקיד ראש מועצה מקומית בעיירה רמת ישי שבמעמק יזרעאל. מבחינה סוציולוגית זוהי כתבה מאלפת. אמנם היא משבחת את שושני ומפרגנת לה, אך ממחישה במשתמע דווקא את השוביניזם הגברי שהיה מושרש בחברה הישראלית באותה עת ואת היחס לכהונת נשים במשרות ציבוריות בכלל ובפוליטיקה בפרט. הרובד הזה מתגלה כבר בתצלום המלווה את הכתבה. שושני, אחות במקצועה, צולמה לכתבה לא בחליפת איש ציבור, כמקובל בצילומים של אנשי ציבור, ואף לא במשרדה במועצה, אלא במדי אחות, סמוך לתחנה לטיפול באם ויבלד של קופת חולים, שאותה ניהלה עד לבחירתה לראש מועצה (למרבה ההפתעה גם אחרי שנבחרה היא המשיכה לעבוד כמנהלת התחנה). ללמדכם שמבחינת העיתון זהותה האמיתית נתפסה עדיין כשל אחות - גם לאחר היבחרה לראשות המועצה. זאת ועוד: שושני נשארה, סמלית ומעשית, אחות גם אחרי היבחרה, וגם אם ועקרת בית במשרה מלאה. הכתב מתאר את סדר יומה העמוס בהתפעלות, מבלי לשים לב כלל לאבסורד המתגלה בשעבודה לשלוש משחות. הצצה בסדר היום הזה מסבירה מדוע מרבית הנשים באותה תקופה נמנעו מלכתחילה מלהציג מועמדות למשרת ראש העיר או ראש המועצה והרשות המקומית, ולמעשה גם למשרות ציבוריות אחרות:

'יותר מ-24 שעות ביממה אין צריך רק לדעת איך לחלק אותן - אומרת ברוח טובה הגב' יהודית שושני, עקרת בית ואישה עובדת בת 45 אשר העמיסה בימים אלה על כתפיה את הנטל הכרוך במשיאת התואר 'ראש המועצה המקומית רמת ישי', בנוסף לתפקידיה השגרתיים כאם לארבעה ילדים וכאחות רחמניה הממונה על מרפאת קופת חולים ביישוב. [...] רשמנו לפנינו ראשי פרקים מתוך לוח הזמנים של הגב' שושני בסוף השבוע האחרון כדלהלן: יום ה' - השכמה בבוקר להכין ולהגיש את ארוחת הבוקר ולבשל את ארוחת הצהריים; ביקור של שעה וחצי במשרדי המועצה וקפיצה לעפולה, באוטובוס בענייני המרפאה; ארוחת צהריים חטופה בבית ומיד לאחריה למרפאה; חוזרים הביתה ב-7.15 וכעבור שלושת רבעי שעה כבר יושבים בראש ישיבה במועצה; הדיונים מתמשכים עד 1.40 אחר חצות; הואיל ולמחרת צפוי יום גדוש, ממשכים במלאכת הבישול לקראת שבת; ב-3.45 לפנות בוקר שוכבים לישון וכעבור שעתיים אור ליום ששי משכימים ומשלימים את מלאכת הבישול, האפייה וסידור הבית; לאחר הגשת ארוחת הבוקר לבעל ולילדים שבבית - יש למהר ולפתוח את המרפאה; לשעות אחר הצהריים מצפה ליישיבה של מבצע 'הקש בדלת' מטעם הליגה למלחמה בסרטן. ושינה? ומנוחה? ובכן הגב' שושני כמעט נמלה מהרגלים פסולים אלה במרוצת שנות שירותה כאחות ברמת ישי.

אפשר להעלות כמה סיבות אפשריות למיעוט הנשים בפוליטיקה בהיסטוריה הישראלית. למשל, הנטייה של העולם הגברי לשעתק את עצמו; הדימוי הסמכותי שהציבור הישראלי מבקש לראות במנהיגיו, המונע בחירת נשים לתפקידי הנהגה (אפשר שזוהי התניה עוד מימי בן-גוריון הסמכותי); הדימוי הסטריאוטיפי השלילי שהודבק בארץ לנשים שניסו להשתלב בפוליטיקה המרחיק נשים מהתמודדות - עריאות, גבריות ותכונות וכדומה;

מסלולי ההזנק לעולם הפוליטיקה הישראלית, בעיקר המסלול הצבאי, התעשייתי והמוניציפלי-מקומי, מקנים יתרון לגברים ולא לנשים; ההתמקדות בנושאי חוץ ובטחון, שגברים מתעניינים בהם, ולא בנושאי פנים, כמו חינוך, פנאי, אמנות, איכות הסביבה וכדומה שנושאים מתעניינות בהם, מעניקים יתרון פוליטי לגברים; השיח המתלהם והאלימים המאפיין את הפוליטיקה הישראלית מרתיע את הנשים; האופי התחרותי והטוטלי של העולם הפוליטי, הכרוך בשעבוד מוחלט לתפקיד ועיסוק אינטנסיבי בתככים ומניפולציות, אינו מתאים לנשים; שריון המקומות לנשים במפלגות מקבע את תדמיתן כמיעוט ומונע מהמוכשרות להתמודד; תעמולת הבחירות נגועה בהטיות חריפות לטובת המועמדים הגברים.

עם זאת, דומה שאפשר כבר להבחין בניצוצות של מפנה באופק, שמקורו בשינוי אצל הנשים עצמן ובלחצם של ארגוני הנשים והתקשורת. כך, למשל, היא הקמתו ב-1999 של בית ספר למנהיגות פוליטית לנשים בישראל. מחזור התלמידות הראשון בבית הספר מנה 45 נשים בנות 24-52 מכל מגזרי האוכלוסייה, שנבחרו מ-150 מועמדות. כל התלמידות הצהירו על כוונתן להתמודד בעתיד בבחירות לרשויות המקומיות או לכנסת. ההחלטה על הקמת בית הספר נולדה לאחר שמחקרים הראו כי נשים המפתחות קריירה פוליטית נבלמות במקדי קבלת החלטות. עד שנת 2000 הוקמו עוד שלושה בתי ספר כאלה.

חיזוק לאותה הערכה אפשר למצוא בעלייה משמעותית במספר הנציגות ברשויות ובמועצות המקומיות. בחירות 1993 אותתו על מגמה זו כאשר שמונה נשים נבחרו כסגניות ראש עיר. בבחירות 1998 לראשות הרשויות המקומיות התמודדו יותר מעשרים נשים, גידול של 30%. כמו כן חל גידול של 40% במספר הנשים שנבחרו לחברות במועצות המוניציפליות האחרונות, יהודיות וערביות: 240 חברות מועצה ב-1998 (10%) לעומת 164 ב-1993 (7.3%). נוסף על כך, בבחירות אלו נבחרו לראשונה שתי נשים לראשות עיריית של ערים גדולות: יעל גרמן בהרצליה ומרים פייברג בנתניה.

מסקרים שנערכו לאחרונה עולה שגם בקרב הציבור גדלה הפתיחות לקבל נשים בעמדות הנהגה פוליטיות. כך, לדוגמה, בסקר שערכה מינה צמח לתוכניתו של דן שילון 'הנאשם' בערוץ השני (7.2.1998) נמצא שכמחצית מהאוכלוסייה הישראלית מוכנה לקבל אישה כראש ממשלה: 12% העדיפו אישה למשרה זו, 32% לא העדיפו גבר או אישה ו-53% העדיפו גבר (היום, לאחר התמודדותה של ציפי לבני על המשרה הרמה, אפשר לשער ששיעור המסכימים עלה בהרבה). בסקר שערך משרד הפרסום 'בחירות 98 בע"מ' לקראת הבחירות המוניציפליות נמצא ש-88% מהציבור בישראל מוכנים לקבל אישה כראש עיר.

עוד אות מבשר לשינוי העומד בפתח במעמדן של הנשים בפוליטיקה הוא העובדה שפוליטיקאיות הולכות ותופסות מקום מרכזי בשיח הלאומי ובמעמד בתוך המפלגות, ובד בבד נעשות מרחיבות פופולריות בתקשורת. למעט גולדה מאיר, שהגיעה למרום המעלה הפוליטית, ושולמית אלוני וגאולה כהן שהנהיגו בשנות השבעים והשמונים מפלגת שמאל ומפלגת ימין בהתאמה, כל הפוליטיקאיות הישראליות האחרות נשארו עד מחצית שנות התשעים בדרך כלל בצלם של הפוליטיקאים הגברים וזכו לבלוטות ציבורית ותקשורתית מעטה בלבד. היום, פוליטיקאיות כמו דליה איציק, לימור לבנת, ציפי לבני, יעל דיין, תמר גוז'נסקי, נעמי חזן וזהבה גלאון תופסות את מרכז הבמה ומעצבות תדמית של פוליטיקאית תקיפה ואסרטיבית, הניצבת בשורה הראשונה של השיח הלאומי.

תהליך הפמיניזציה ההדרגתי של הפוליטיקה הישראלית ניכר במיוחד בעלייה העקיבה בחשיבותו של הנושא הפמיניסטי בסדר היום הפוליטי. על הכנסת מופעל בשנים האחרונות לחץ, הן על ידי שדולות למען נשים וארגוני נשים (מספרם בישראל הגיע ב-1994 לכדי 192) והן על ידי חברות הכנסת, לקדם בחקיקה שוויון נשים בתחומים, והלחץ הזה נותן את אותותיו. משעה שהוקמה בכנסת השלוש עשרה 'הוועדה לקידום מעמד האישה', היא פועלת באינטנסיביות הולכת וגדלה בכל התחומים הנוגעים למעמד האישה בישראל. הוועדה עוסקת בהעלאת נושאים לדיון ציבורי, ביוזמות חקיקה, ובטיפול בנושאים שונים הקשורים לנשים, ומזמנת נציגי מוסדות ורשויות להופיע לפניה.

בין הכנסת העשירית לכנסת הארבע עשרה ניכרת עלייה עקיבה במספר השאליות, ההצעות לסדר היום, הצעות החוק והדיונים במליאה בנושא מעמד האישה בישראל: בכנסת העשירית נשאלו 15 שאליות בנושא, הוצעו 3 הצעות לסדר היום, לא נדונו הצעות חוק שנושאן מעמד האישה ולא נערכו דיונים במליאה בנושא. בכנסת האחת עשרה כבר נשאלו 21 שאליות שנושאן נשים בישראל, הוצעו 10 הצעות לסדר היום, דנו ב-3 הצעות חוק ונערכו 3 דיונים מיוחדים במליאת הכנסת בנושא. בכנסות השלוש עשרה והארבע עשרה הגישו חברות הכנסת יעל דיין, דליה איציק, נעמי בלזמנטל, נעמי חזן, ענת מאור, מרינה סולודקין, סופה לנדבר ולימור לבנת לבדן 559 הצעות חוק בתחום מעמד האישה.

חשיבות היסטורית היתה להצעת סיום שהתקבלה בכנסת השלוש עשרה, ב-3 במרס 1993, שעל פיה מתחייבת הכנסת לפעול 'במשנה מרץ להבטחת זכויותיהן של הנשים ושוויון בעבודה, בחברה ובמשפחה'. עוד נכתב בסיסום: 'הכנסת פונה לממשלה בדרישה לפעול במרץ ליישום כל החוקים המבטיחים את שוויון האישה ואת קידום מעמדה [...] הכנסת תבעת ממערכת החינוך על כל שלביה, מאמצעי התקשורת ומכל המוסדות והארגונים המעצבים את דעת הקהל לשים דגש בשוויון האישה בביעור כל צורות האפליה כלפיה. [...] הכנסת קוראת לפתרון מהיר של בעיות הנשים שנקלעו למצב עגומות ומסורבות גט. [...] הכנסת מבטיחה להמשיך לפעול להבטחת ייצוג שווה לנשים בכל המסגרות, המוסדות והארגונים, ובמיוחד במשרות נבחרות ובשירות הציבורי'.

גם הלוכי שמפעילה שדולת הנשים בכנסת הולך ומתחזק בשנים האחרונות ורשומו מורגש בהצעות לסדר היום וביוזמה לחקיקת חוקים. זאת ועוד, במצעי חוב הרשימות שהתמודדו בבחירות לכנסות השלוש עשרה והארבע עשרה הודגשו נושאים הקשורים במעמד האישה בישראל. הדבר מלמד שהנושא הגיע לתודעת ההנהגות של המפלגות, אף על פי שבפעול היה פער בין המצעים המוצהרים לייצוגן של נשים במקומות ריאליים בכל רשימות המועמדים.

דומה כי השפה הפוליטית עברה אף היא מעין פמיניזציה, והדבר נובע לא רק מהתפתחות האתוס הפמיניסטי אלא גם מהתפתחות מדינת הרוחה. הבטות והכוחנות עדיין מאפיינים את השיח והמעשה הפוליטי, אך הפוליטיקאים משתמשים לאחרונה, או לכל פחות משתדלים להשתמש, בלשון

החמלה, הסליחה, ההתנצלות, ההבנה והטיפול - איכויות שנהוג לייחס לנשים. בין פרשני משחק הכוחות הפוליטי והתרבותי הולך וגדל מספרן של הנשים, ויש גם מידה של סמליות בעובדה שהסיסמוגרף האמין והמדויק ביותר בענף הסטטיסטיקה הלאומית, היא מינה צמח, הבהנת הגדולה של הסקרים הפוליטיים.

הצבר משיל קוצים והצברית מסרבת להיות מתוקה

המאצ'ו - ממיתוס לאנטי-מיתוס

הקולנוע האמריקני הוא אחד המנגנונים החשובים ביותר בתרבות המערבית ליצירת סטריאוטיפים חיוביים ושליליים ומודלים של התנהגות רצויה - עובדה המקנה לו השפעה חשובה מאוד בעיצוב תפיסת המגדר בארץ ובעולם. משנת השבעים ואילך ניכרת בקולנוע מגמה של מעבר מהמודל הקולנועי הסטריאוטיפי-מסורתי של 'טרזן וג'יין' למודל זוגי חדש שוויוני יותר.

השינוי מתבטא בהחלשת הניגוד שבין 'טרזן' ל'ג'יין', כלומר בין הגבר החזק האקטיבי לאישה העננה התלותית. הדמויות המלאכותיות, הבהבותיות, האימהיות, המרושעות והתינוקות של הגיבורות שאיכלו רבים מסרטי הקולנוע המערבי פינו בהדרגה את הזירה לגיבורות חדשות - נשים משוחררות, משכילות, קרייסיטיות ואסרטיביות יותר. הקולנוע היה למעשה אחד המדיומים הראשונים שהצמיח דמויות של נשים עצמאיות וחזקות, כגון ברברה סטנויק, ג'ואן קרפורד, מרלין דיטריך ובטי דייוויס, אך אלה היו עד שנות השבעים מיעוט. בקיץ 1980 פירסמה מבקרת וחוקרת הקולנוע שוש אביגל מאמר שעמד על התופעה הזאת בזמן התהוותה:

בשנים האחרונות חל שינוי בולט בתדמית הכוכבת האמריקאית. השפנופנות הצעירות בעלות החזה הגדול והביקיני-מינימום הזדקנו - ואחרות מסוגן לא באו במקומן. קולן הציני-המתחנחן התחלף בזמירות חדשות: בקולות אינליגנטיים יותר, בוגרים יותר. הנשים-ילדות היו לנשים בשלות ההולכות ונעשות, בהדרגה, גם יצורי אנוש בעלי זכות קיום עצמאית. [...] השמות הנשיים הבלטים היום בקולנוע האמריקאי שייכים כמעט כולם לשחקניות המגלמות את התדמית ה'משוחררת' החדשה: ג'ין פונדה, אלי מקגרו, ג'יל קלייבורג, מריל סטריפ, דיאן קיטון ואחרות, כולן גם שחקניות מקצועיות מאד, טובות מן הממוצע, בעלות ותק ובעלות הכשרה מקצועית. גילן נע בין 30 ל-40, גבוה ב-10 שנים בממוצע מגילה של 'פצצת המין' ההוליוודית בשנות החמישים והשישים.

אביגל סברה אז שמדובר בשינוי למראית עין וכי גם הדמויות הללו משקפות תפיסה סקסיסטית הרואה באישה בראש ובראשונה אובייקט מיני. ספק אם גם היום, לאור השינוי שעבר הקולנוע המערבי, היא היתה סבורה כך. נכון הוא שדמויות 'השפנופה' או האישה התלותית לא נעלמו עדיין מסרטי הקולנוע אך דומה שדמות אשת הקריירה, שהיא גם יפה וגם מוכשרת, תופסת בהדרגה את מקומה.

גם בטלוויזיה, שהיא כלי חיבור רב-עוצמה, ניכרים החל בשנות השבעים שינויים בתפקידי האישה, בדומה למתרחש בקולנוע, ואפשר להניח שהם השפיעו על הדימוי המגדרי של הצופים והצופות בארץ. אחת הסדרות שאותה על השינוי הזה היתה הסדרה 'המלאכותיות של צ'רל', שבמרכזה שלוש בלשיות הלוחמות בכוח הזרוע, הערמה והנחישות ברעים וברשעים. אמנם, הן עדיין רוצות גבר (את הסוכן שלהן צ'רל', המטיל עליהן את המשימות מבלי שפניו נחשפות לצופים) ופועלות בחבורה, בניגוד לחב'בלש שבהן מככב גבר יחיד, אך עצם כינון של נשים צעירות בסדרה בלשית פופולרית היה תקדים חשוב. אמנם מיס מארפל הבלשית האנגלית, יציר דמיונה של אגתה כריסטי, פתרה חידות מסובכות, אבל היא היתה דמות של אישה זקנה ולא דמות היראית שצעירות יכלו להזדהות איתה.

דוגמה אחרת היא הסדרה 'שושלת' שזכתה לרייטינג עצום בשנות השמונים. אפיונה של אלקסיס, גיבורת הסדרה, כ'מכשפה' אמנם עולה בקנה אחד עם המקובל בסטריאוטיפיזציה הגברית של נשים מצליחות, אך עצם היותה אשת עסקים בעלת עוצמה היתה בבחינת חידוש טלוויזיוני חשוב. דליה מנור כתבה על כך:

אלקסיס מטפחת את יופיה, ומפגינה את האירוטיות שלה בכל הזדמנות; היא מחליפה תדיר תחפושות, צובעת את ציפורניה הארוכות, חושפת את רגליה היפות, ובעיקר משתמשת בקסמיה כדי לפתות גברים, ובסופו של דבר כדי להרוס אותם. [...] אולם, למרות שאלקסיס מבוססת על ארכיטיפים עתיקים של דמות האישה, היא גם מייצגת את דמות האישה החדשה. במובנים רבים, היא מהווה ביטוי למאבק הפמיניסטי על מעמד האישה. אלקסיס היא אישה חזקה ומצליחה, בעלת חברה גדולה, המנהלת את ענייניה בעצמה, מבלי לקבל הוראות מאף אחד. הגברים שסביבה הם עוזרים, משתפי פעולה או מחזרים והם משמשים אותה כדי להשיג את מטרותיה. בכל הזדמנות אפשרית מוזכרת העובדה שהיא הגיעה למעמדה בזכות עצמה ובזכות כישוריה, ולא קיבלה שום דבר בגלל היותה אישה [...] למעשה היא שנואה משום שהיא נאבכת בגברים במגרש שלהם (נפט) ובאמצעים שלהם (תככים, בריתות משונות, פיתויים). היא מנצלת גם את קסמיה הנשיים וכך מרגיזה עוד יותר. אלקסיס היא הביטוי הקיצוני ביותר לרעיון הפמיניסטי - היא לא עוסקת בשאלה מי ירחץ את הכלים ומי יוריד את הזבל, היא כבר 'מסודרת' בעניינים אלה - עכשיו היא רוצה לנהל את העולם, בדיוק כמו הגברים.

מ'המלאכותיות של צ'רל' בשנות השבעים דרך 'שושלת' ו'שלושים ומשהו' (שירשה אותה בשיחור הטלוויזיה הישראלית) בשנות השמונים ועד 'סקס והעיר הגדולה' ו'אלי מקביל' בסוף שנות התשעים - אפשר לשרטט קו סוציולוגי המוכיח שהגיבורה הטלוויזיונית בסדרות הפופולריות נעשית עצמאית ומתוחכמת יותר ויותר, והתפקידים החברתיים שהיא מגלמת נעשים 'גבריים' יותר. זוהי כמובן הכללה רחבה, ולא מעט סדרות מוסיפות עדיין לטפח את הדיוקן הנשי התלתי הישן, אך דומה כי המגמה הכללית עומדת בתוקפה. לאחחונה, גם בסדרות מקור ישראליות אפשר למצוא נשים כגיבורות וכמלאות תפקידים 'גבריים', למשל, בסדרת המשטרה 'מרחב ירקון' או בסדרה 'טירונות' שהוקרם ב-2001 וב-2002.

בד בבד עם השינוי שחל בדמות האישה בקולנוע ובטלוויזיה החלה גם דמות הגבר להשתנות. לצד הדמויות הפלקטיות, המאצואיות וההרואיות (נסיכים, חיילים, בוקרים, ספורטאים וכו') ששלטו בעבר במדיומים הללו הופיעו יותר ויותר דמויות של גברים עדינים, רגישים, לעתים קרובות מיוסרים, אינטלקטואלים ('הגיגנים') ומשפחתיים. וודי אלן הוא השחקן שבישר את מהפכת 'הגבר הרגיש' בקולנוע ובכלל, והוא גם השחקן המזוהה ביותר עם מהלך זה. אלן, שדמותו על המסך זהה כנראה לדמותו בחיים מרבה לשחק את הגיבור הכובש נשים לא ביופיו, בגופו החטוב ובקשיחותו אלא ברגישותו, חוכמתו וחוש ההומור שלו. כפי שמציינת אילנה מסר, 'וודי אלן לא המציא את הגדרת "הגבר החדש"'. הוא רק טיפח אותה כדמות מתחבבת של טיפוס סופר-רגיש, היפוכונדר מלא חמלה עצמית ופטפטן, שאי אפשר לשנא. עובדה, הנשים הכי יפות נפלות תמיד לזרועותיו הכחושות, ספק אוספות אותו אל חיקן ספק שותות בגמיעה את שינתו הלא-מאצואיסטית'. אחרי אלן הופיעו כוכבים נוספים, כמו דסטין הופמן, ויליאם הארט ותום קרוז, ששיחקו בתפקידי 'הגבר הרגיש' ותרמו להפצתו והטמעתו של המודל הזה גם במציאות.

התחזקות מחנה השמאל בישראל בשנות השמונים הגבירה את המתקפה על מודל המאצו. השמאל תקף את המודל הכוחני של הגבר הקשוח, משום שהרגישות לזולת מובנית באידאולוגיה היונית-ליברלית. הביקורת הפמיניסטית השתלבה בביקורת הגוברת על התנהגותה הכוחנית של ישראל בסכסוך הישראלי-ערבי. המושגים 'מאצו' ו'שוביניסט' נחשבים למילות גנאי במחנה השמאל, ובכלל זה עיתונאים רבים, ומסמנים בעקיפין ובמשמע יחס שלילי לצבאיות, ללאומנות ולאלימות. הכיבוש הזרסני של האישה נתפס, בידועין ושלא בידועין, כנגזרת וכמטפורה לכיבוש האלים בשטחים. שלילת הזכויות השוות מהנשים נהפכה למקבילה לקיפוח זכויותיו של הפלשתינאים, והאדישות לסבלו של המין השני ('האחר') נהפכה למשל לאטימות לסבלו של הנכבש. מכאן נובעת בין השאר המתקפה על המאצו הישראלי באמנות הישראלית ובעיקר בקולנוע - שדה ביטוי מובהק של האליטה השמאלנית.

המתקפה על המאצואיזם הישראלי נעשת לא רק על ידי ביקורת מוסרית על התנהגות קשוחה וכוחנית, אלא גם באמצעות כלי נשק קטלני לא פחות - האיחיה והסאטירה, ובאופן קונקרטי יותר, הקריקטוריציה של הגבר. דפוס זה, שבו הבוז הולעני לגברים מחליף במידה רבה את הכעס והעוינות על מה שהם מייצגים, שאיפיו את הפמיניזם הישן המיליטנטי, החל להתפתח באמריקה כבר בשנות השבעים. סופרות כמו נורה אפרון, גייל פרנט ומרילין פרנץ, ואחרים עיתונאים רבים, כחגמת העיתונאי דיב בארי, מתארים את הגבר המצוי כילדותי, אגוצנטרי, שטוף זימה, תאוותן וכוחני. ז'אנר זה, הלוקה גם הוא, בדומה לזה השוביניסטי, בהכללת יתר ובסטריאוטיפיזציה מסוימת, זכה וזוכה לפופולריות רבה ומשמש כלי רב-עוצמה במתקפה הפמיניסטית. בישראל אומץ הז'אנר הזה בשנות השמונים ובמידה ניכרת יותר בשנות התשעים. אנשי קולנוע, תיאטרון ובידור קל, בעיקר סטנד-אפסטים, סופרים, ציירים, פסלים וצלמים, כמו גם מדעני חברה ועיתונאים, החלו להציג את המאצו הישראלי באור חדש, לא מחמיא: לעתים כגבר מכוער, אלים ואטום, לעתים כאדם שבור, הלום קרב ומפורק מבפנים, ולעתים כגבר מקריח, משועמם ואדיש, הנתן וחרמן. זהו הגבר הפתטי, שאותו מכנה העיתונאית גפי עמיר בזלזול בלתי מוסתר: 'בעל הכרס, שער, שוביניסט, שחאים לו את החרץ של התחת, והוא גם מפגר'.

כלי אחר במתקפה על המאצו היא האנטי-מיתולוגיה. בשנים האחרונות התרבו הכתבות במגזיני הפנאי ובעיתונות היומית הקורעות את המסכה מעל מיתוס הגבריות. הן מציגות נתונים שנאספו במחקרים שונים המוכיחים כי הגבר במציאות הוא לא תמיד הפרסונה שהוא מציג, כלומר, הוא 'נשי' יותר ממה שהוא מוכן להודות. כך, למשל, ב-1993 פירסם כתב העת 'התקשורת' מחקר שוק המלמד שמגזיני הנשים נקראים היום על ידי גברים רבים מאי פעם: 'סקר חשיפה לעיתונים ב-1993 גילה שרבע (!) מהגברים ממשתתפי הסקר קראו לפחות גיליון אחד מארבעת הגיליונות האחרונים של "לאשה", לעומת 43.6% נשים'. המסכה נקרעת מעל פניו של המאצו הישן גם באמצעות ז'אנר חדש שהופיע לאחרונה בעיתונות ובספחות הישראלית, שניתן לכנותו 'המאצו החוזר בתשובה' או 'המאצו המכה על חסא'. מדובר בגברים ישראלים שעברו טרנספורמציה אישית והם מתבוננים על עברם המאצואי, בדרך כלל כלוחמים ביחידה קרבית, בביקורתיות, באיחיה ולעתים בזעם. למשל, בספרו של חגי ליניק 'מספר מוות' (הספריה החדשה, 2000). המחבר מגולל את סיפוחו של יוחאי, לוחם שייטת ההורג בשוגג את מפקדו, נחקר, לא נמצא אשם אך מתקשה בחייו האישיים להשתחרר משטיפת המוח המאצואית שעבר בשייטת ושהביאה לאומללותו. עם הוצאת הספר פירסם 'מעריב' במוסף 'סופשבוע' כתבה גדולה על הספר ועל הסופר. כותרת הכתבה היתה: 'גברים במלכות - הסופר חגי ליניק מציג את הצד האפל של המאצו הישראלי'. בתקציר נכתב:

חגי ליניק, לוחם שייטת 13 בעברו, חושף בספרו החדש 'מספר מוות' את מה שרבים לא יעזו אפילו לקרוא לו בשם - הרצחנות הישראלית. [...] ליניק משווה את עצמו עם יוחאי, למרות שמעולם לא הרג. בראיון חושפני הוא מספר למשה זונדר על נפשו הקרועה כגבר ישראלי בן 41. רק לפני שנתיים חדל לחלום על הצבא; הוא מתקשה ליצור אינטימיות ומגדיר את עצמו כפחדן. כיצד אם כך הגיע לשייטת? אחיו הבכור, זהר, התגייס לסיירת מטכ"ל, נהרג בתאונת אימונים ב'68' וסימן לחמשת אחיו את הדרך. 'אנחנו חיים בבלוף שאי אפשר לסבול אותו', אומר ליניק, 'ואני מנסה בצורה ספרותית לפרוץ את הבועה של הבלוף הזה, בגלל שכמוני חיים פה במדינה עשורת אלפי גברים עם בלאטה על הראש'.

הכתב משה זונדר מזדהה עם ליניק וכותב:

להבנתי, ליניק מספק בספרו ובדבריו שיקוף רנטגן אכזרי, כן, מסחרר ומזעזע למה שהחברה הישראלית, היהודית, אולפה להחביא עמוק-עמוק מתחת למיתוס מות הצעירים שלה ומאחורי תחושת הקורבן הנצחית. [...] עולם המאצו הקרבי הישראלי כפי שמציג אותו ליניק מכסה על בדידות גדולה ופחד. הסופר ליניק, שמצויד במראה מושלם כדי להיכלל בז'אנר: גבוה, שרירי, חזק ורחב כתפיים, אמיץ מספיק כדי לכתוב את זה.

בעוד המאצו זוכה לגינוי, האנטי-מאצו, כלומר, הגבר החדש והרגיש, הפוסט-צברי, שהחל להפציע בשמי החברה הישראלית בשנות התשעים, זוכה להאדרה. דמויות של 'גברים רגישים' החלו להופיע בשנים האחרונות בתדירות הולכת וגדלה בסרטי הקולנוע הישראליים, בסדרות הטלוויזיה המקוריות, בפרסומות בערוץ השני ובספחות העברית החדשה. אילנה מסר מתארת את הדמויות המאכלסות את קובץ הסיפורים 'קריאת גבר', שיצא לאור ב-1996 ונכתב ברוח ערכי 'הרגישות החדשה': 'לא צברים מחוספסים ואטומים בעלי שיפעת תלתלים על החזה הקוראים "אחרי" בקול עבה, אלא גברים בעלי חמלה ורגישות, אילמים, נעדרי סמכות. טיפוסים חששניים, משלימים, הנעלבים ואינם עולבים'.

דמות הגבר הרגיש, האוהב, האמפטי והמשכיל כבר זכתה בשנות התשעים לכינוי הסלנגי 'לפלף' או 'חנן' (באנגלית nerd), המעיד על תפוצה הגבוהה של התופעה. זהו אמנם כינוי מלעיג שהגיע בעיקר מכיוון שומרי החותם המאצ'ואים. המציא אותו הקומיקאי צביקה הדר בתוכנית הטלוויזיה הבידורית 'קומדי סטור', שם שיחק את תפקיד הערס הנחמד. אבל דומה שה'לפלפים' עצמם, האמונים על ביקורת עצמית, קיבלו אותו בחיוך מבין.

אפשר שהביקורת על הדגם הישן של ההתנהגות הגברית גוברת עם השנים גם משום ש'חיישניה' של החברה קולטים שהמודלים הישנים מאבדים את יעילותם הפונקציונלית ואינם נחוצים עוד באותה מידה למדינה (מכל מקום כך חשה האליטה הישראלית עד פרוץ אינתיפדת אל-אקצה). בחברה היושבת לבטח דרוש אולי מינון מופחת של 'הורמון גברי' לגיוס למשימות הלאומיות, ובעידן הטלקומוניקציה והמחשוב נחוץ לטפח פחות כוח פיזי ויותר כוח חוני-אינטלקטואלי. הפסיכולוגים חן ורבקה נרדי כותבים על כך בספרם 'גברים בשינוי: בדרך לגבריות אחרת':

מלחמת המפרץ זיעזעה כמה מעמודי התווך של הגבריות הסטריאוטיפית והמחשישה באופן דרמטי את המהפכה בתפקידיהם המסורתיים של נשים וגברים. המלחמה הנחיתה מכה לדימוי המאצ'ואיסטי של הגבר הישראלי [...]. עשרות אלפי גברים ישראלים, אשר חונכו במשך מלחמות ישראל לזנק עם טנקים ומטוסים קדימה לחזית, ולהעביר את המלחמה לשטחו של האויב, נאלצו במלחמה זו להיאסף אל החדרים האטומים [...]. שם, בחדרים האטומים, לא היו לשרייהם ולתוקפנותם של הגברים כל יתרון על הנשים. נהפוך הוא, במלחמה זו ניצחו מאפיינים נשיים מובהקים: סבלנות, יכולת ספיגה, פרופיל נמוך, יכולת לטפל בילדים, להרגיעם, לטפל בפכים הקטנים של החיים, כפי שעושות נשים.

הפוסט פמיניזם וה'בחורוקה'

התמורה במאצ'ואיזם הישראלי ניכרת במיוחד בדרך ההתבוננות בו ניתן להתרשם מקצבו ודופקו של השינוי התרבותי המתגבש בארץ בשנים האחרונות. 'הדו-לשוניות המגדרית', כלומר, הטשטוש של דפוסים מסורתיים של התנהגות מגדרית בקרב שני המינים, היתה לאחד מסימני ההיכר בגיוני הדור הצעיר בעולם ובארץ. הבנות מדברות בשפה ישירה ללא ביישנות, רבות בוחרות את בני זוגן ואינן ממתנות 'לאביר על הסוס', מבלות בגפן (במסיבת הריקודים או בבית קפה ומסעדה) או עם חברותיהן, ללא צורך בהזמנה מלבן זוג, מקעקעות ומנקבות (piercing) את גופן כדרך הפיראטיים, לובשות ג'ינס צמודים ומטולאים ומגפי עור, ומסתפרות בתספורות גבריות. אפילו שער אישה קצוץ או מגולח בסגנון 'מרינס' כבר אינו חזיון נדיר ברחובותינו. השפה שבפי הנערות נעשתה גם היא 'גברית' יותר מבחינת אוצר המילים, האינטונציה וסגנון הדיבור. דוגמה מובהקת היא השימוש בביטוי 'ססי' לתיאור גבר מושך, מעין קונטרה לביטוי הסקסיסטי-הגברי 'ססית'.

אחת התופעות המעניינות, המעידות על צמצום הבדלי ההתנהגות בין בני לבנות בגיל צעיר, הוא השימוש במחשבים. התהליך הוא כה מהיר עד שגם חששותיהם של המומחים מהיווצרות תחום גברי חדש התבדו במהירות. בסקר שפירסם 'סנדי' טיימס הלונדוני' בשנת 2000 נמצא שרשת האינטרנט נעשית פופולרית הרבה יותר בקרב בנות מאשר בנים. בקרב גולשות וגולשים מתחת לגיל 18, 61% מהגולשים הן נשים. בגיל 18-24 53% מהגולשים הן נשים, המגמה מתהפכת מגיל 25 ומעלה. מגיל 55 ואילך גולשים ברשת 81% מהגולשים הם גברים. לטענת העיתון, הסקר מצביע בבחור על שינוי מגמה בקרב הדור הצעיר, ומזים את הדעה שרק גברים נמשכים לעולם המחשבים. בישראל ניכרת מגמה דומה, ואף מהירה יותר.

בתשט"ו יצא לאור בישראל ספר אוטורי בשם 'הימין המסוכן - גילוי פרצופו של האישי-הזכר לצעירות בנות חב הגילאים'. מתרגם הספר, אהרן אמיר, ציין בהקדמה כי שם המחברת, נינה פחול, הוא שם בדוי וציטט ממכתב ששלחה אליו ובו הציגה את עצמה כאישה מושכת, המשלבת כתיבה, טיפוח עצמי ומסיבות קוקטייל. הספר עוסק בטבעם הנחש-נכלולי של הגברים וממליץ, מפי בעלת ניסיון עשיר, על דרכים שונות שבהן אפשר לנטרל את הארס הגברי ולהימנע מהפחים שהזכרים טומנים לנשים פתיות. 'הגבר הוא איש מלחמה שאינו יודע רחמים', נכתב בפרק הראשון. 'האם נרשה לו, אפוא, לבוא אל שדה-הקרב חמוש מכף-רגל ועד ראש, קשוח, מנסה, עוטה שריון-מגן עבה, מצויד בידעיות-מבפנים על ביצור קרבנו ובתכנית-התקפה מעובדת היטב - ולפגוש בנערה רומנטית, קלת אמונה שאינה יודעת אפילו שנטושה מלחמה? [...] השכלתה חייבת לכלול לימוד מפורט של שיטות הקטניה שבהן משתמש הגבר - מניעיו, נקודת החוזק שלו, ונקודות התרפה שלו'. בפרק החותם את הספר, שסותרתו 'איך נאהב אותם?', נכתב:

הנשואים הם תכלית תפארתה של האישה, מצבת מזהירה לפקחותה ולכוח-רצונה. היא הצליחה לאלף ולשעבד אותה חיה סוררת הקרויה גבר, אף שהוא גדול וחזק וממולח יותר ממנה. יש בנו נטייה להתהלל בהשג הנפלא הזה ולעלוץ משום שהגבר נתון לשלטונו מלידה עד גרות ומחופה עד קבר. אבל - כשאנו חוגגות את הנצחונות האלה אנו מתעלמות מאותה מבוכת בין הזמנים, שבין גרות ונשואים. מדוע לא פיתחנו מעולם הגנה בלתי-חדירה כנגד תרמיותו של הגבר משך התקופה שבה הוא בבחינת אורח-פורח? עדיין לא איחרנו את המועד לסתום את הפירצה הזאת. ויש לסתמה. אם נכניע את הגברים בתקופה האחת האחרונה של חוסר-דאגה שנותרה להם, או אז משעבד כליל את הימין כולו, ולא תישאר עוד שום פירצה שתחליש את עמדתנו. כדי לעשות זאת אנו צריכות להתאחד. בעוז-רצון ובהכרה נחרצה עלינו לזכות ברית חגיגית, שנמנע עצמנו בכלל מכל הגברים המבקשים להשיג באפס-מחיר את הדבר שבמחירו עליהם לשלם בחייהם. איך יהיו מתרוצצים אז כה וכה, מחפשים את האחיות החלשות האחרונות - ומה-תרבה מבוכתם כאשר יושבו פניהם ריקם בכל דלת. דווים וסחופים יפנו להם ויבכו את הימים הטובים שאינם. ולבסוף, בלחץ הצורך שאין-לבלמו, הצורך בחברת בנות-חווה, יוכרחו כולם לבוא בברית האלוהית של הנשואים. כי אין הגברים יכולים לחיות בלעדיו. [...] כי על אף העובדה שהגבר הוא חיה שפלה, שבעצם טבעו הוא אכזר כילד קטן ויצבות רגשותיו כמו זו של שבשבת - על אף העובדה שהוא מתמיה, מפתיע ותובעני - על אף כל מה שאפשר לאמר כנגדו - בכל זאת טוב הוא מכל דבר אחר שנוצר או הומצא עד היום לתענוגה של האישה. לפיכך נתעלם-נא מפגומותיו. אחרי הכל, אין דבר שאינו לו חסרונות. האין אנו מקבלות את החיים על כל קלקלותיהם, אכזבותיהם וחרפותיהם? אכן - כמו שהחיים כדאיים לחיות גם הגברים כדאיים לאהבה.

לא ידוע כמה אנשים קראו בזמנו את הספר שתוכנו משעשע למדי ומקדים מאוד את זמנו. גם המתרגם ששוחחתי עמו אינו יודע, והדבר מלמד שתפוצה גדולה לא היתה לו. אך ספק אם בשנת 1955, כאשר נשים רבות אכן היו תלותיות וחסרות הכרה מעמדית, היתה האוכלוסייה הישראלית

בשלה לקלוט את המסר האיחוי והחתרני שלו. גם היום, פמיניסטיות בנות 'הדור הישן', היו מן הסתם מסתייגות מסגנון התבטאות מסוג זה, שכן מלחמתן בגברים סללת גם מלחמה בנשיות. לעומת זאת, צעירות בנות זמננו, שגדלו בימי המהפכה הפמיניסטית ובעיניהן השכלה וקריירה הן דבר מובן מאליה ולדעתן הגבר אינו 'גדול וחזק וממולח יותר', עשויות להעלות חיך של קורת רוח והסכמה למקרא הדברים האלה. תגובה זו קשורה לתופעה מעניינת והולכת ומתפתחת בתחום המאבק הפמיניסטי ודימויה העצמי של האישה הצעירה, אשר כבר זכתה לכינויים 'פוסט-פמיניזם', 'פמיניזם חדש' או 'הכוח הנשי' (girl power). יש הגורסים כי הפוסט-פמיניזם הוא למעשה שלב אבולוציוני נוסף במהפכת הנשים בעולם. בניגוד לגל הראשון של הפמיניזם, שהיה מחאתי בעיקרו ונתפס בעיני נשים רבות כמנסה להתנער מסממני נשיות ולכן גם עורר את רעיתן, זהו פמיניזם נשי הגורס שעצמאותה של האישה היא מובנת מאליה. העיתונאית והסופרת גפי אמיר, אחת המבשרות של תפיסה זו בארץ, כינתה את הטיפוס החדש של האישה הפוסט-פמיניסטית בכינוי המשעשע והקולע 'בחורוקה'. – בחורה 'קולית', כובשת ולא נכבשת, מחזרת ולא רק מחוזרת ואינה ממרתרת להתחתן ולהקים משפחה.

המודל הזה, שזוהה לראשונה בספר 'פחד גבהים' של אריקה ג'ונג ועוד יותר בהופעותיה של הזמרת מדונה ובסרטיהן של השחקניות שר ושון סטון, בוחר לא רק שלא להצניע סממנים של מיניות, אלא מפתח ומבליט אותם ברוח המהפכה המינית. הוא מבטא סוג של שחרור ואסרטיביות נשית, שכן בעבר תשוקה מינית, עצמאות מינית ושיח על מין נתפסו בחברה כתכונות גבריות מובהקות. אם להשתמש במונחי סלנג, אפשר לומר שהאישה הפוסט-פמיניסטית אינה 'מזדיינת' אלא 'מזיינת'. גפי אמיר הגדירה זאת במילים הבאות: 'מעולם לא הייתה הפרשנות למהו סקסי נגישה ובהירה כל כך. כל מה שאת אמורה לעשות זה להפנים את השורות המסורתיות של הזכר הזיין מחד, ולהסתלבט על כל הגברים מאידך'. האישה הפוסט-פמיניסטית גם נהנית לדבר על סקס ועל אינטימיות מבלי להסמיק, לרוב בדרך ישירה, פתוחה ואירונית ממה שהיה מקובל בעבר בקרב נשים, וגם גברים. 'פעם היה לי שם של מזדיינת, בעיני עצמי לפחות', כתבה, למשל, זוהר ליבליך בטורה 'זה לא הכול' שפורסם ב-1993 בעיתון 'חדשות', בשעה שהמודל הזה עשה את צעדיו הראשונים. 'אם מישהו מצא חן בעיני הייתי מכניסה אותו למיטה, עוד לפני שהוא חשב להזמין אותי לראות את אוסף הבולים שלו.

התפיסה הפוסט-פמיניסטית באה לידי ביטוי בספריהן של סופרות צעירות שנכתבו בעיקר עבור נשים, היוצאים לאור בתדירות הולכת וגדלה בשנים האחרונות (על כך בהרחבה גם להלן בשער 'החזית המשפחתית'). למשל, ספרה של שלי רשף ירון 'חדר פרטי: אלזה' (זמורה ביתן, 1998) וספרה של זוהר ארץ 'מועדון האהבות של רחוב אמסטרדם' (מזל בתולה, 1998). זהו ספר המבטיח, בעמוד הראשון, 'סיפורים לזהינים, ומתכונים מטריפים', ומוקדש 'לכל הנשים השובבות שאהבות את החיים ורוצות למצוא אותם, שמאמינות באהבה ובנסיך על סוס לבן (אבל יודעות שבינתיים, עד שהוא יגיע, אין סיבה להשתעמם...)'. על גב הספר, הסלל מתכונים בצד 24 וידיים אמיתיים ומסעירים, מובטח לקוראות ש'זהו ספר שתמצא לקחת למיטה'.

שני ספרים אלה אמנם נכתבו בעילום שם, קרוב לוודאי בשל הכתיבה המינית הבטה המאפיינת אותם, או אולי משום שנכתבו על ידי נשים שאינן חצות להביך את בני משפחתן. אך, כפי שכתבה העיתונאית טלי חזין, 'האנונימיות של הסופרות לא מצליחה לקלקל את ההרגשה שמדובר בנשים שכבר מזמן יצאו מהמטבח ועכשיו הן ממהרות לצאת גם מהמיטה, לשבת ליד שולחן העבודה ולעשות מזה כסף. הן מדברות על מין ועל פנטזיות כמו על אינטרנט ומתכונים. באופן טבעי, כחלק מהחיים. ולא רק שהן לא מתביישות ליהנות, חשוב להן גם להודיע על כך בקול רם, קבל עם ועדה בחנויות הספרים'. להלן דוגמה מתוך אחד הסיפורים האחרונים בספר 'מועדון האהבות של רחוב אמסטרדם'. הסיפור עוסק באישה נשואה הבורחת מהלחצים בבית למפגשי סקס אנונימיים, הטוענים מחדש את מצבירה אהבתה ותשוקתה לבעל החוקי. סמלי למוטיב הפמיניסטי שמדובר באישה הבורחת במאהב ולא בגבר הבורח במאהבת. המפגש מתרחש בבית קפה בכיכר 'הבימה':

הזמנתי ויסקי עם קרח, וככה ישבתי שם [...] לא הייתי שתיינית כזאת גדולה וזה השפיע עלי יותר חזק מהצפוי. אולי גם המצברוח הנואש שלי הצטרף לעסק. לאט לאט הרגשתי חמימות מתפשטת בבטן וקולות מתפשטת בראש. אנשים ישבו ובילו סביבי, צחקו בעליזות, שתו, אכלו, ריכלו, וראיתי, לא ייאמן, שהנה יש עדיין חיים גם מחוץ לחיותולים. ואז, במלוכסן, ראיתי אותו נכנס. עוד לפני שהספקתי לחשוב בהיגיון היתה לי איזו תחושת בטן מוזרה, שיכורה, כאילו אמרתי לעצמי: אין ספק, הוא בדיוק הטיפוס שלי. גובה בינוני, שיער כהה, מבט אינטליגנטי, תנועות חדות, נמרצות, קצת חסרות סבלנות, מישהו שיש לו כל הזמן דברים יותר טובים לעשות ועושה לך חשק שאת תהיי הדבר הכי טוב שיש לו לעשות לפחות לשעה קלה. נעצתי בו עיניים בלי בוש, כמו אישה נועזת שיושבת לבדה ומחפשת ריגושים. הוא הסתכל קצת סביבו, כאילו הוא מחפש משהו או מישהו, ואז פשוט ניגש ישר לשולחן שלי, נעמד מעלי, בלי להגיד שלום, בלי כלום. 'מותר לשבת?'

יובהר מיד: האסרטיביות הפוסט-פמיניסטית אינה וולגרית וזנתית, כפי שמנסים להציגה השמרנים, בתוכם 'נשים מספחתות', אלא סקסית עם 'שיק', שכמו מסמנת לגבר: אני אישה, טוב לי עם הנשיות שלי, אני יפה ומושכת, אך לא 'יפה ואופה', לא 'קולב' ולא שפחת מין נרצעת לבעלה. אני כמוך, גם 'לוקחת' ולא רק 'נותנת'. אני חכמה ומשכילה לא פחות ממך ובעלת קריירה משלי, ואני אבחר את הגבר המתאים לי, שיצטרך לעמוד בסטנדרטים הגבוהים שלי כאישה חכמה ומנסה. מיניות מוחצנת, מלאת ביטחון, היא אפוא אחד הביטויים בדגם הפוסט-פמיניסטי. ג'רי האלוול, מנהיגת להקת ה'ספייס גירלז', תימצתה את התפיסה הזאת באירוניה כאשר אמרה: 'להסיר את החזייה זה יותר אפקטיבי מלשרוף אותה'.

מיניות מוחצנת היא מרכיב מרכזי במודל הפוסט-פמיניסטי בין השאר משום שהסקסולוגיה גילתה לעולם שטווח ההנאה של נשים מסקס גדול מזה של הגברים (ראו להלן גם בשער 'החזית המשפחתית') ומשום שנשים צעירות החלו להתייחס לסקס-אפיל שלהן כיתרון המאפשר להן 'לתמרן' את הגבר לצורכיהן. קל להן לתמרן את הזכרים משום שמדובר בנשים אסרטיביות, משכילות, פיקחיות וחדורות ביטחון עצמי, ומשום שהפסיכולוגיה חשפה וחושפת את המאצ'ואיזם ומקורותיו, ומשום שהולכת ומשתרשת התפיסה, המופצת בספרים וכתבות עיתונות, שגברים הם קצת 'פודלים' המזילים ריר על כל ישבן נשי, או 'ילדים נצחיים' הכמהים לעצמעים, לכיבושים ולהתגוששות אינפנטיליות. הדגמה לרוח זו אפשר למצוא בכתבה הומוריסטית בשם 'שירת דבורה' שפירסמה אסנת יגר, סטודנטית צעירה, בעיתון הסטודנטים של אוניברסיטת חיפה. יגר סוקרת שלושה סוגי זכרים שאפשר 'לצוד כדי שיחממו אותנו בחורף':

האפשרויות שעומדות בפנינו מצטמצמות ל-3 מערכות יחסים עיקריות עם בני המין השני (ולמען האמת זה יותר כמו שתיים וחצי), כשההבדל

העיקרי ביניהן היא רמת האינטימיות. נפתח באוביקט הראשון - הידיד [...] התנאי מספר אחד להצלחת מערכת יחסים מסוג זה הוא שישירור אפס מתח מיני בין הבחורה והאוביקט. מה שאומר שהוא צריך להיות ממש ממש מכוער, ואני מתכוונת לרמה כזאת ששום מידה של קסם אישי לא תצליח לגרום לנו לראות מעבר לפרונקלים... זה לא הכרחי, כמובן. מספיק שהאוביקט יהיה בחור רגיש (כלומר בכיין), שאוהב להקשיב ולהחמיא, בחור נחמד, אתם יודעים, מהסוג שאוהב לעזור לזקנות לחצות את הכביש, ובקיצור, מקסים. [...] האוביקט הבא קרוי בפי כל היזיד: כינוי זה הוא בעצם ראשי תיבות של ידיד למטרת זיונים, אבל אני נאלצת לפקפק בפרשנות שלו, לפחות מהצד של הבחורה. הבחורה הממוצעת (בתנאי שהיא לא ממש יצור דוחה, שמי שמסתכל עליו יותר מדי עלול להתעוור) יכולה, בפוטנציאל, למצוא לפחות 20 בחורים בשבוע שהיו מתיים לזיין אותה. זוהי בעצם התוצאה של חוסר הבררנות המשועשעים בקרב הזכרים השפלים. אם כן, נשאלת השאלה מדוע הבחורה, שבעצם הייתה יכולה לזיין ללא היכר לו רק חפצה בכך, תסתפק בבחור אחד כשהמטרה היחידה בקשר עמו היא זיונים חוזרים ונשנים. והתשובה (אלא אם כן הוא ממש, אבל ממש איכותי) היא, לא. ובקיצור, אם בחורה מאמצת לעצמה 'יזיד' היא מן הסתם מוצאת בו משהו מעבר לסקס שמושך אותה. האוביקט השלישי והמשמעותי ביותר לדעתי (וזו הדעה שקובעת כאן...) הוא החבר, או במילים אחרות, האהבה הנוכחית. [...] טיפ לבחורות: אל תצפו לקבל בחזרה מבן זוגכן אפילו חצי ממה שאתן נותנות, כי אתן תתאכזבו בכל פעם מחדש. תזכרו שלא אוהב ליבכן אין הרבה זמן להשקיע בכך, הוא עסוק בדברים יותר מהותיים, כמו לחטט באף למשל.

האישה הפוסט-פמיניסטית אינה מוכנה עוד לקבל תכתיבים מהגבר והיא לא מתביישת להגיד לו את זה 'בפרצף', כלומר בסגנון מחוספס ואיחוי שפעם נחשב בבלתי נשי. הזמרת סי הימן, פוסט-פמיניסטית בעצמה, ביטאה זאת באחד מלהיטיה, 'לא עובדת בשביל אף אחד' (מילים: חן עפרון) בדיסק 'סי הימן ולהקה מקומית' (1987). המחשה לקו המחשבה הזו אפשר למצוא בלקסיקון הפמיניסטי המשעשע 'תהיי גבר', שכתבו שתי עיתונאיות צעירות, עמליה הדר ודפנה לוי-נוביץ. על גב העטיפה כתובות המחברות:

תהיי גבר. מספיק עם ההיסטריה הזאת; למה את תמיד נותנת לרגשות שלך לנצח; למה את תמיד חייבת להגיד את המילה האחרונה; שימי זין על העולם; מה את עושה מכל דבר כזה עניין; את יודעת מה הבעיה שלך? אין לך ביצים! מה זאת כל האוניה הזאת עם הרגשות, כשאפשר לגרוב במקום!?

אתר האינטרנט 'בנות', שהושק בשנת 2000, הוא עד היום פלטפורמה פופולרית מאוד של שיח פוסט-פמיניסטי, באמצעות הסיפורים המפורסמים בו, הצטים והפורומים (ניכרת בו השפעה מסדרת הטלוויזיה 'קס והעיר הגדולה'). במדור הפורומים באתר, המכונה 'רפובליקת הבנות', מרבית הגולשות החליף ביניהן בדיחות (רובן גסות ובסגנון גברי מאוד), אמרות כנף משעשעות ומילות עידוד על מה שהן מכנות 'זוגיות וזיונים, זיונים בזוגיות וזוגיות בלי זיונים'. להלן כמה דוגמאות:

'כואב לי הראש' פא-סה אחותי, לבנות יש את התשובה החדשה להמנעות מיידית מסקס. הרגישי חופשייה לשתף אותו במחלות שלך: 1. פטריה וגימית ענקית שיושבת לך בדיוק עכשיו בכוס 'אבל אל תדאג זה לא מדבק'. 2. דלקת בדרכי השתן שמסרבת להתרפא. 3. חששות לעגבת??? 4 וגם נורא מגרד לי בתקופה האחרונה.

מין מזדמן. אנחנו בעד. היי חופשייה לעשות ככל העולה על רוחך, אל תדאגי מה יגידו עליך החברה אנחנו בטוח נפרגן.

אתן מכירות את הגברים האלה המשואים והנה באת ורק רק איתך הוא בגד בה בפעם הראשונה ומחר הוא כבר הולך להתגרש... ויהי איתך לנצח נצחים. הנצח הזה נמשך עד אחרי הזיון או כמה... שבמהלך כולם הוא ממש בהליך הסופי של לעזוב את הבית ולקנות לכם וילה על חוף הים... אבל משרד הביטחון ברגע האחרון התערב וביקש אותנו להיות סבלני עד אחרי המשימה של חייו שאולי אחריה הוא לעולם לא יחזור... תתפללו עבורו. ואני אומרת שתכניסי אותו להריון ואז נראה את הגבר...

לא צריך פמיניזם, רק שיוויון - על כל ירידה שלי, ירידה שלו; בנות, הם תמיד ירצו לדעת על הקודמים שלהם, וחוששים מהשוואה; לאחר הסופרלטיבים שאת חולקת ליביצעו מהרי והוסיפי שאת אומרת את זה לכולם; שנייה לפני שאת יורדת, אל תשכחי לבקש כל משאלה שעולה בדעתך, הוא יסכים, תאמיני לי...

גברים הם כמו פלאפון, קלים להשגה, קשיי קליטה, ומתנתקים ללא התרעה.

תופעת הפוסט-פמיניזם אינה ייחודית לישראל, אף שנראה לי שבארץ היא בולטת ושכיחה במיוחד. על ממדי התפשטותה של תופעה זו בעולם בשנים האחרונות, ניתן ללמוד מסקר מקיף שערך השבועון הצרפתי Elle בקרב אלפי נשים ברחבי העולם. הסקר מצא פרופיל חדש של ערכים ודימוי עצמי נשי בהשוואה לעבר, או לפחות לסטריאוטיפ השגור. למשל, ייחוס משקל רב לקריירה ולמין וגם אי-חשש לותר על הבעל, אפילו אם משמע להיות לבד. ואכן, אחד ממאפייניו המעניינים של הפוסט-פמיניזם הוא התהוות 'אחוות נשים' חדשה (שעליה עמדו לעיל), המסייעת להשתחרר מהתלות בבן זוג ונטייה גוברת של נשים לצאת ולבלות בגפן או לחלופין בצוותא עם חברות. זה מפתה לצאת בלי גבר לא רק משום שזה מגביל פחות, אלא גם משום שלא פעם הן מעדיפות בילוי משותף עם נשים מבילוי בחברת גברים. כתבה שפורסמה ב'טיים'ס' הולנדי סוקרת את התופעה:

מחקר שוק שנערך לאחרונה אישר את השורה הידועה מתוך שיר שסידי לאופר שרה פעם 'בנות רוצות רק לכיף'. כדי להפוך את התופעה לרשמית, נולד בבריטניה המונח *Sassy (Single Affluent Successful Sensual Young)* - רווקה, בעלת אמצעים, מצליחה, חושנית וצעירה. סקר שנערך בקרב אלף נשים בגילאי 25-35 מצא ששלוש מחמש נשים סימנו את התיבה שלידה נכתב 'לעשות כיף, וכמה שיותר', כמטרה מספר אחת בחייהן, לפני נישואים ואימהות. [...] מסעדות עמוסות כיום בשולחנות של נשים בלבד, תיאטראות ובתי קולנוע מלאים בקהל של נשים בלבד, וחברות נסיעות לא מצליחות לספק נופי ספא או חופשות סלסה בקובה כדי לרצות את האישה המודרנית שמחפשת תענוגות. [...] עברו הימים בהם החבר הכי טוב הסייע את הכלה והחתן לאלום. היום לימוזינה אוספת את הכלה, אחרי שבילתה סוף שבוע מענג על חשבון חברותיה, הנתנה מיינות טובים ומאכלי גורמה במסעדות, ויצאה לשופינג ברחבי פריז או ניו יורק. ג'ואן ג'קנינס מחברת הייעוץ 'ג'קנינס לייף סטייל' אומרת: 'זה שינוי קיצוני מאוד. האימהות שלהן גילו זהירות, הן חסכו כסף למען ילדיהן, ואילו הנשים האלה חושבות שמגיע להן לפנק את

הופעת ה'גברנשי' והלגיטימיזציה להומוסקסואליות

כפי שכבר הזכר לעיל בדיון על הגבר הרגיש, גם אצל הבנים מתרחשת מהפכה חרישית שאפשר לכנותה בשם 'פוסט-גבריות' או 'יוניסקסיות'. גברים רבים, בעיקר צעירים, מתחילים 'להתחבר' ליסוד הנשי באישיותם, ועל כל פנים נרתעים פחות מבעבר מלאמץ לעצמם גיטונים שנחשבו בעבר לנשיים. הם עונדים עגילים, מושחים את שערם בג'ל וצבעים אותו לבלונד, מבליים שעות במספרה, לובשים מכנסיים צבעוניים, גם ורודים ואדומים, שנחשבו בעבר צבעים מסמני נשיות, מסירים את שער הגוף, מתאפרים פה ושם, מנשקים ומחבקים זה את זה, ללא רתיעה גופנית כבעבר, במפגשי חברים ('מה נשמע אחי') וגועים בבכי ברגעי משבר.

מהפכני במיוחד מבחינת הגבר הישראלי, בעיקר בני הטיפש-עשרה, הוא העיסוק הגובר בטיפוח הני העצמי, עיסוק שנחשב בעבר לנשי ולכן לבלתי מקובל. את הגבר שטיפח את הופעתו החיצונית נהגו בארץ לכנות בלגלוג 'הומו' (תופעה מקובלת גם בארצות אחרות). דומה כי מפגשי הצעירים הפכו באחרונה לטקס משעשע של 'נפנוף נוצות' הדדי ו'לקרנבל' ססגוני של לבוש ותסרוקות. עצם טיפוח הסקסאפיל אצל גברים היא תופעה חדשה בארץ, שכן הסקסיות נחשבה לתכונה משמעותית רק כשמדובר בנשים. התפיסה השלטת היתה שגברים הם הבוחרים את הנשים, ולא להפך, ולכן הופעתם החיצונית איננה כה עקרונית. אביב גפן, גיבורם של בני הדור הצעיר, היה בין הראשונים שביטא וקידם בגיטו את הלגיטימציה הניתנת היום לגברים להשקיע במראה החיצוני ובעיקר את הלגיטימציה לשלב סממנים יוניסקסיים בהופעתם (איפור, שיער ארוך משוך בג'ל, חולצות רשת ועוד). המחשה למוסכמה החדשה - הרחוקה כמזרח ממערב מהאסקסיות של תנועת הנער הציונית - הוא המדור 'שוטפים את העיניים' שהחל להתפרסם ב-1999 במוסף 'זמנים מודרניים' של 'ידעות אחרונות'. המדור הציג תמונה של 'החתיך התוך' בדרך שאיפיינה בעבר את הצגת 'החתיכה התרנית'. גם הדרך המילולית שבה איפין העיתון את הצעירים שנבחרו להופיע במדור (הופיעה בו רשימת של צבע העיניים, המזל, סוג האפטר-שייב כיוצא באלה) וכן התחומים שבהם נתבקש ה'פיוף' להעניק לעצמו ציונים (בשול, רגישות, חמנטיקה) משקפים את חוץ היוניסקסיות. ועוד המחשה: באוגוסט 1996 יצא בארץ לראשונה לוח שנה שבכל אחד משנים עשר דפיו מתאר 'יפה ישראלי אחר'. הדוגמנים הצטלמו בחוף הים בפוזות של דוגמניות עירום. בלוח שפורסם בקוויסקים פורטו מתחת לתצלומי של כל דוגמן שמו, גילו, המזל שלו, הצבע והמאכל המועדפים עליו, תחביבו והסרט והספר שהוא 'דלוק' עליהם. אפנת היוניסקסיות איננה ייחודית כמובן רק לישראל. ה'אקונומיסט' הקדיש לה מאמר גדול שבו נכתב בין השאר:

בעת שנשים מפורסמות מצטלמות עם סיגרים (דמי מור על שער כתב העת האמריקני *Cigar Aficionado*, דיאן קיטון, בט מידלר וגולדי הון בכרזה לסרט חדש שלהן, *The First Wives Club*) או זוכות בעיטורים על גבורה בקרב (השחקנית מג ראיין כגיבורה בסרט *Courage Under Fire*), גברים שריריים מתלבשים ככלות (כוכב הכדורסל דניס רודמן) או נכנסים להיריון (ארנולד שוורצנגר בסרט 'ג'וניור'). [...] כיצד מגיבים הגברים על פלישת הנשים אל הטריטוריה המסורתית שלהם? ובכן, על ידי הליכה למניקוריסטית ולסלון התסרוקות. [...] השוק למוצרי צביעת שיער גבריים גדל ב-15%-20% בשנה, לדברי דיאנה טמפל, אנליסטית בחברת 'סלומון ברודרס'. חברות קוסמטיקה כמו 'אסתי לאודר' חונקות מערכות מוצרים מיוחדים לגברים. ואין פלא. בכתבת שער, מעריך הגיליון הנוכחי של *Fortune* שגברים אמריקאים מוציאים 9.5 מיליארד דולר כדי להיראות טוב יותר. [...] כל אלה מראים, כי באמריקה אחת ההבחנות הבסיסיות ביותר בניסיון האנושי - זו שבין גברים ונשים - נעשית יותר ויותר מטושטשת.

דור הביניים המשכיל, בגילאי 30-50, תורם אף הוא לביסוס ה'חז-לשוניות' המינית. הולכות ומתרבות בשנים האחרונות הנשים המתעקשות להשאיר את שם משפחתן 'מן הבית' לצד שם הבעל, כאות לעצמאותן ולאי-תלותן, ומקצתן אף מחליפות את המילה 'בעלי' במילה 'בן זוג' או 'אישי'. הבנות הנולדות למשפחות הללו זוכות לראשונה בתולדות החברה הישראלית בשמות זכריים כמו גל, דניאל, ליאור, ואפילו עומרי - שמות המנטרלים את אחת התוויות המגדריות הראשונות שאדם זוכה לו בילדותו. הבעלים מאמצים פה ושם, כמו בניהם אף שבהיסוס מה, התנהגויות שנחשבו בעבר 'נשיות': הם קולעים צמה דקה בפדחתם, צובעים שיער שהלבין, מבליים יותר זמן בחנויות הלבשה והנעלה, שומרים על דיאטה (מנהג שבעבר נחשב אף הוא לנשי), ומנסים לקיים (לא תמיד בהצלחה) אורח חיים שוויוני יותר במשפחה, על פי מודל 'הגבר הרגיש' והאב האימהי'.

התופעה שבה ומתאמתת בסקרים שונים שהתפרסמו בעיתונות בשנים האחרונות. כך, למשל, בסקר מיוחד של מכן גיאוקרטוגרפיה שנערך בהזמנת המוסף 'שלך' של 'ידעות אחרונות' נמצא כי 28% מהגברים בני 18-24 ו-4%-7% מקרב גברים מעל גיל זה עשויים לצבוע את שערם; 13% בוכים לעתים קרובות עד תמיד בפרידה מחברה; 42% ישוחחו בפתיחות עם בנות זוגם (גברים הנטים לשוחח בפתיחות עם גברים אחרים הם לא נשואים וצעירים בני 18-24); 45% מהגברים יודעים ואוהבים לבלש; 36% מהגברים הם שוויוניים - עובדים בבית במידה שווה לנשאר המבוגרים בבית; כשליש (35%) מוכנים לצאת לחופשת לידה, במקום נשותיהם. רובם (89%) דוגלים בשוויון. 55% 'מסכימים מאד' ו-32% 'מסכימים' עם המשפט 'צריך להיות שוויון בין המינים'. שיעורם של הגברים הלא שוויוניים גדול יותר בקרב הדתיים (20%) בהשוואה לחילונים ולמסורתיים (9%). 40% מהגברים אוהבים בחורות שמחזרות אחריהם בגלוי, ואפילו טוענים שזה מחמיא להם. למי מהגברים יותר מחמיא שבחורות מחזרות אחריהם? לא נשואים, בני 45-54, חילונים ובעלי הכנסה של 6,000 שקל ומעלה. כ-36% מצהירים שהם מתלבשים לפי צו האופנה. ככל שעולים הגיל ורמת ההשכלה, כן יורדת רמת האופנתיות של הנשאלים. מעצבי הבגדים עצמם מחזקים את המגמה הזאת באמצעות הדגמים שהם מוציאים לשוק. כך, למשל, מעצב-העל קלווין קליין הגדיר את המודל של בגדיו: 'לא עוד המאצ'ו המחוספס השוביניסטי, השתלטן, האגרסיבי, החזק, סמל הסקס של פעם [...] אלא אב דואג מאד, מסור, מעורב בגידול ילדיו. הוא עובד קשה, יודע לשלב בין קריירה ומשפחה, חזק אבל מאד רגיש, רציני וסקסי כאחד'.

בסקר אחר שנערך עבור חברת המטבחים 'רגבה' ושדק את הרגלי השימוש, הצריכה והתפעול של המטבח נמצא שעול הבית מוטל עדיין בעיקר על האישה והיא זו המפקדת על רוב עבודות הבישול, הניקיון, הקניות ושטיפת הכלים. אולם הפער בתחום זה כבר אינו גדל כבעבר. כך, למשל, 32% מהגברים הצהירו שהם נוהגים לרוחץ כלים. 10% מהם 'מלהטטים' בבישול ארוחות גורמה, בעיקר לאורחים. חשוב להדגיש, המודל החדש

של הגבריות המרוכנת, הפוסט-ציוני בעליל, הוא עדיין נחלת מיעוט קטן באוכלוסייה, אך הוא זוכה לתהודה חיובית ונרחבת בתקשורת, באמנות, בבידור, באקדמיה ובאופנה, ולפיכך צפוי להתפשט ולהעמיק שורשים בחברה הרחבה.

טשטוש ההבחנה המגדרית הוא אחת הסיבות החשובות לשינוי המתחולל בשנים האחרונות ביחסה של האליטה הישראלית המשכילה לתופעת ההומוסקסואליות. בדומה לארצות מערביות אחרות, גם בישראל מסתמנת בשנים האחרונות עלייה בסובלנות כלפי הומוסקסואלים ולסביות בקרב שכבה מובילה זו. היא מתבטאת קודם כול בחקיקה חדשה ובפסיקות תקדימיות של בית המשפט העליון. המשפטן, אלון הראל שסקר את השינויים הללו כתב במאמר: 'כל הבוחן את השינויים במעמד המשפטי של הומוסקסואלים והלסביות בישראל מאז שנת 1988 עומד נפעם לנכח היקף השינוי. [...] דומה שרק השם "מהפכה משפטית הומוסקסואלית" יכול לתאר נכונה את השינויים המשפטיים הגורפים שעברה שיטת המשפט הישראלית בשנות התשעים'. המהפכה הזאת מתבטאת גם בשינוי במדיניותו של צה"ל ביחס לחיילים הומוסקסואלים: תחילה, ב-1993, עודכנו הוראות הקבע ביחס אליהם, שביטלו את ההגבלה על גיוסם וקידומם ואת ההנחיה לדחוף על חייל בעל נטייה הומוסקסואלית לענף בריאות הנפש; מאוחר יותר, ב-1998, בוטלה כליל הוראת הקבע הנוגעת להומוסקסואלים.

גם בתחום התרבות הפופולרית ניתן להבחין בנקל בסימנים של ראשיתה של תמורה ביחסה של החברה להומוסקסואלים ולסביות. כך, למשל, הפופולריות של הזמרת דנה אינטרנשונל (גבר שעבר שינוי מין) שייצגה את ישראל באירוויזיון בהצלחה רבה (1997) ושל להקת הדראג 'בנות פסיה' שכיכבה בתוכניות הטלוויזיה (בעיקר בשנת 2000), וכך גם קיום מצעד 'יום הגאווה' השנתי בתל אביב (צעדה מכיכר רבין לאורך רח' אבן גבירול המסתיימת בהפינג בפארק הירקון) הנערך (מאז 1993) בחסות עיריית תל אביב ובהדרגה גם בחסותן של חבחות מסחריות (הוא נעשה עם השנים פסטיבל סוגו המושך אליו גם 'סטרייטים' רבים) ומצעד הגאווה השנתי בירושלים (נערך ברח' יפו מאז 1997) שנתמך גם הוא על ידי העירייה. לכבוד המצעד שנערך בתל אביב בשנת 2000 פורסם 'ידיעות אחרונות' כתבה נרחבת שבכותרתה נכתב: 'אירועי חודש הגאווה שנפתחו השבוע יהיו הגדולים והמרשימים ביותר בהיסטוריה של הקהילה הומוסקסואלית בישראל. במרכזם יעמוד מצעד הגאווה, בהשתתפות עשרות אלפי אנשים. במקביל יותר ויותר פוליטיקאים יוצאים מגדרם כדי לגלות הזדהות ותמיכה בקהילה ובמאבקה. יחד בתקווה'. הנימה האוהדת הזאת אופיינית, כמדומני, לכתבות רבות על הומוסקסואלים שהופיעו בעיתונות בשנים האחרונות. יתרה מזו, העיתונאים נוטים לגנות את אפליית ההומואים והלסביות ואת התוויות והדעות הקדומות שהודבקו להם, ומעניקים להם בכך הכרה רשמית וחותם של לגיטימיות מוסדית. דומה שגם קהילת הומוסקסואלים חשה היום יותר בטוחה בעצמה מבעבר ומאבקה נעשו אסרטיביים יותר. יש לה כבר אגודות משלה (קל"ף ועוד) ועיתונים משלה ('הזמן הוורוד', 'אנה פרנק' ועוד), אתרי אינטרנט, מועדוני חברים ואתרי בילוי ושדולות במוסדות ציבוריים (למשל, הוועד למען ההומואים והלסביות בעיריית תל אביב). יותר ויותר אנשים (בהם גם ידוענים) גם מעזים היום 'לצאת מהארון' ולהתגאות בזוהרם ההומוסקסואלית. צריך לסייג ולהדגיש שעדיין חב הציבור הישראלי שטוף בדעות קדומות כלפי הומוסקסואלים ולסביות והדבר מסב עוגמת נפש רבה ולעתים קרובות סבל של ממש לציבור זה. עם זאת, אין מה להשוות בין מצבם של ה'גאים' וה'גאות' היום בחברה הישראלית למצבם בעבר ודומה שהמצב רק הולך ומשתפר.

את הסובלנות החברתית הגדלה כלפי הומוסקסואליות, בארץ כבעולם, אפשר לתלות במספר גורמים: בדמוקרטיזציה ובהומניזציה של החברה, בליברליזם ובאקטיביזם השיפוטי של מערכת המשפט, במהפכת הסקס והמתרונות המינית, בהתפתחות הרגישות לזר ולשונה בתקשורת ובאמנות, ובנטייה הגוברת של קבוצות מיעוט לפעול בנחישות במגמה לשפר את מעמדם וזכויותיהן. אולם, כאמור, דומה שגם להשתלטות האידיאולוגיה הפמיניסטית ומודל 'הגבר הרגיש' או 'הגבר הנשי יותר' תפקיד בתהליך הזה. אפשר לנסח פה מעין חוק סוציולוגי: ככל שמודל המאצל נעשה דומיננטי פחות בחברה, כן רמת הסובלנות כלפי הומוסקסואלים עולה, ולהפך.

חיברות למודל מגדרי חדש

עד כה עסקתי בעיקר בשינוי קליפת ההתנהגות החיצונית, ונשאלת השאלה האם גם הגרעין הקשה-הפנימי-הנפשי של ההתנהגות המגדרית משתנה או עומד להשתנות. התשובה היא ככל הנראה כן, אף שקשה לדעת אל נכון האם ועד כמה אכן ישנתם בעתיד הנטיות הגבריות והנשיות. תחזית זו מבוססת בין השאר על שינויים המתרחשים בשנים האחרונות בכלל החיברות המגדרי בארץ. המודעות הגוברת בישראל לכוחם של המסרים הסמויים בעיצוב תפיסות העולם, בעיקר בתקופת הגיל הרך, והרגישות הגדלה לנושא הפמיניסטי, הביאו להחלפה הדרגתית ועקיפה של מדף המוצרים הישן, הנוגע בשווייזם גברי, במדף חדש של מוצרים שעוצב על פי המודל הפמיניסטי החדש. הדוגמה הבולטת ביותר לתהליך זה היא ספרות הילדים. מאמצע שנות השמונים החלו להתפרסם בארץ סיפורים מתורגמים ומקוריים שנכתבו בכונה תחילה לחנך לביקורת על המודלים המגדריים הישנים ולאיימוץ מודלים חדשים, ברוח הפמיניזם. כך, למשל, ספרה של סלינה הייסטינגס, 'גאון האביר והגבירה המגעילה' (ספרית פועלים, 1985) וספרה של גיל הראבן, 'אגדה חדשה' (עם עובד, 1986), המהווים ביקורת על המעשייה המסורתית שהיתה אחד מכלי האינדוקטרינציה החשובים לשעתוק העליונות הגברית. כך כותבת הראבן באגדה הפמיניסטית שיצרה:

אך רזמרין לא רצתה לשמוע איך נסיכות צריכות להתנהג. היא רצתה לרכוב על סוס בשדות. היא רצתה להתאמן עם השומרים בשימוש בחרב: היא רצתה שיקרו לה דברים [...] הנסיכה היתה מאד לא מרוצה מכל מה ששמעה. לחכות לנסיכים [...] הם רוצים שאני, הנסיכה רזמרין, אשב בחלון ואשליך פרחים וממחטות לנסיכים? עציצים אני אשליך עליהם [...] ממחטות? את כל סל הכביסה אני אזרוק עליהם.

הספר מסתיים בהפי אנד' שונה לחלוטין מזה המקובל באגדות השווייטיות:

ואמנם באותו שבוע נחגגה ברב שמחה חתונתם של הנסיכה רזמרין והנסיך מיוון. הם חיו יחד שנים ארוכות, יחד בשלום, יחד מלחמו, יחד למדו ושוטטו בשדות. הם גידלו קקטוסים יחד וטיפלו בדקרון יחד, ויחד כתבו גם ספר מדעי על דרקונים. הנסיכה לא תמיד היתה מנומסת ועדינה והנסיך לא תמיד היה אמיץ לב. אפילו הדקרון לא תמיד היה מחונן ומפעם לפעם היה יורק מעט אש. אבל לרוב הם היו הגיוניים מאד, וחיו באושר רב.

מגמת הפמיניזציה של ספרות הילדים הואצה ממחצית שנות התשעים ואילך והיתה לאחת המגמות הבולטות בספרות הזו בארץ. מה יותר סמלי לתהליך זה מאשר העובדה שבמהדורה המחודשת של ספרי חסמב"ה (סדרת הילדים הפופולרית ביותר בשנות השישים והשבעים, הכוללת את מעלילה והרפתקאותיה של חברת 'סוד מוחלט בהחלט') שהוצאה ב-2001, תיקנו העורכים כמה מדפוסי המגדר 'שאינם תקינים פוליטית' במהדורה הישנה. כך למשל, במהדורה החדשה ירון ז'הבי, המנהיג הגברי מאוד של החבורה הצעירה שוטף כלים ולא רק תמר סגנית.

גם במגנוני חיברות מתגלים סימנים של תמורה. כך, למשל, בתחום הקולנוע שבו מופיעות בשנים האחרונות יותר ויותר נשים עצמאיות, אסרטיביות ובעלות קריירה משלהן. אפילו סצינות המין הקולנועיות, שהתאפיינו בעבר בגישה שוביניסטית מובהקת, נדחקות מהבמה לטובת סצינות מין המייצגות מודלים שוויוניים יותר. כך, למשל, בסרטו של דובר קוסשויילי 'חתונה מאוחרת' שעלה לאקרנים בנובמבר 2001 זכה לתשבחות רבות, האישה היא המכוננת את סצנת הסקס ונותנת לגבר הנחיות, שהוא משתדל לעמוד בהן.

שדה הפרסומות בטלוויזיה המסחרית (ערץ 2), שחשיבותו לעיצוב תפיסות מגדריות גדולה, מגלה גם כן סימני שינוי. אמנם חב הפרסומות, כפי שמוכיחים מספר מחקרים, עדיין נגועות בשוביניזם גברי, כלומר מציגות את האישה בעיקר כאובייקט מיני ועל כל פנים בתפקידי משנה; אולם בשנים האחרונות, ובעיקר משנת 2000 ואילך, ניכרת מגמה איטית של שינוי, כאשר יותר ויותר דמויות של נשים המשדרות עצמאות, אינטליגנטיות, אסרטיביות וסטטוס מקצועי גבוה משולבות בפרסומות השונות. העיתונאית נטית זומר כתבה על התופעה כבר בראשית התהוותה ב-1997:

אם לא שמתם לב, אז בשנה האחרונה בתשדירי הפרסומות נשים מוצגות כקרייטיות מחויטות שמנהלות את העולם, וגברים מחתלים, רוחצים את התינוק בשמפו מיוחד לאמבט, ושוטפים את הריצפה בפרסומות לנוזל חדש של סנו. בפרסומות של "לוראל" יורדת הגברת בעלת בלורית השיער ממטוס מנהלים, עם תיק מנהלים, בדרכה למסיבת עיתונאים. ב'קסטרו', יעל אבקסיס המשוחררת לא נבהלה מסוטה שחושף בפניה, ומחזירה חשיפה תוך חיך.

גם המגמה הפוסט-פמיניסטית החדשה של הלעה חנינית על הגבר מסתננת ליותר ויותר פרסומות (למשל, הפרסומות 'רפי תפנק אותי'). אפשר לשער שעל הפמיניזציה ההדרגתית של הפרסומות משפיעה העובדה שנשים רבות נמצאות היום בתעשייה זו. זאת ועוד, פרסום הוא מקצוע ש'היד שלו היא על הדפוק', כלומר, קולט מהשטח אותות של שינוי ומיישם אותם בקמפיינים החדשים.

התמורה בשיח על גבריות ונשיות כאחד ניכרת בעיתונות הנשים בישראל, שגם היא כלי חיברות מגדרי חשוב. מבחינת תכנים, העיתונות הזאת, שהעיתונאית בילי מוסקונה-לרמן הגדירה אותה כ'שיח חברות', עדיין מדגישה את תפקידי הרעיה-האם ונשאים מסורתיים, כמו קוסמטיקה, אופנה ובישול, אך לשיח הנשי נוספו בהדרגה כתבות העוסקות במישורן ובעקיפין בקריירות של נשים, בדיכוי ואפליית נשים בידי גברים (למשל, המדור 'שף של גבי ניצן ב'לאשה', שכל כולו מניפסט נגד דיאטות ותרבות הדיאטות).

החיברות למודל ההתנהגות הפוסט-פמיניסטי נעשה היום בגיל צעיר מאוד, בעיקר דרך הטלוויזיה. למשל, באמצעות הווידאו-קליפים בערוצי המוזיקה הלוועזיים. אלכס קוז'ניסקי כתב ב'ניו יורק טיימס' על תופעת האסרטיביות המינית של הזמרות המופיעות בערוצים הללו, שצערות בעולם המערבי ובישראל צופות בהם בשקיקה. בין השאר כתב:

בקליפים רבים האשה היא כמעט מצ'ואיסטית בחיפוש שלה אחר מין, ומפגינה בגלוי את הנאתה מהעניין. 'דסטניז צ'ילד', בשירן 'נשים עצמאיות', הודיעו לגבר במקצב הראפ: 'אני מצלצלת לך לנייד רק כשאני מרגישה לכבד/ כשזה נגמר, בבקשה קום ותלך מכאן'. מלות הלהיט של אלייה וטימבלנד מ-2001, 'Are you That Somebody?', "מציירות נערה טורפנית: 'ילד, התסכלתי עליך כמו נחש בשמים/ ילד, אתה הטרף שלי'.

דוגמה סמלית לאופן שבו מתחנכות בנות צעירות אפשר למצוא מצויה במילות הסיכום של אחד ממדריכי המתבגרות שיצאו לאור בשנים האחרונות:

אנחנו לא חיים בעולם מוזהב, אבל עדיין יותר טוב לנו מאשר לאמהות שלנו. [...] השינוי האמיתי, והוא עוד יבוא, יקרה בזכותך (תופים, בבקשה). את לא מוכרחת לברך כל בוקר 'ברוך שעשני אישה', אבל כדאי מאוד שתחשבי ככה. ומי שינסה לעשות לך רע, לקחת ממך את מה שמגיע לך, למנוע ממך תקוות שאצל בני זרמות חופשי או סתם להקטין אותך לגודל של מחזיק מפתחות, תזכירי לו מיד שהגודל הטבעי שלך די דומה לשלו. יש חוקים, כללים ונהלים שיוכלו לעזור לך להילחם באפליה ובפגיעה בזכויות על רקע מיני, אבל כל אלו הם כמו מכונת אדומה פתוחה, בלי דלק - בלי הרצון וההתלהבות של הנהג, האוטו לא יטוס קדימה. בקיצור, אם זה לא יצא, כנראה שאת לא מספיק רוצה. ויאללה, ריכלנו מספיק. תני גז, המפתחות בפנים.

המהפכה הפמיניסטית ושחיקת התרבות הציונית - סיכום

לכאורה לא צריך להיות קשר בין עליית האתוס הפמיניסטי לשחיקת התרבות הציונית. בפועל אכן קיים קשר כזה. ביקורת על השליט. הפמיניזם מבוסס על חשיבה ביקורתית, החושפת מניפולציה חברתית של שליטים. לכן, ככל שהחברה הישראלית נעשית מודעת למניפולציה הגברית - ובשנים האחרונות מודעות זו הולכת וגוברת - כן מתחזק בה, ככלל, היסוד הביקורתי-חברתי הפורץ את מעטה התמימות וההרמוניה.

מתיימרים מהאב הגדול

התרבות הציונית, בדומה לתרבויות לאום אחרות, היתה פטריארכלית במהותה. בראשה עמדה אוליגרכיה גברית שטיפחה את הציותנות ואת

ההערצה כלפיה. בן גוריון היה לא רק מנהיג אלא דמות-אב כול יכולה. לכן, ככל שהפמיניזם מתפשט בחברה הישראלית, כך הוא מפורר את היסוד הפטריארכלי, שהיווה חלק מצביונה התרבותי.

הפמיניזם כמעצב סגנון חיים

סגנון החיים הצברי (דפוסי שפה, לבוש, בילוי, חיזור ועוד) היה תמצית התרבות הציונית ונעשה לאחד מסמלי התקופה המעצבת של ישראל. הצעירים בימינו פיתחו סגנון חיים חדש המושפע, בין השאר, מהמודל הפמיניסטי. השינוי בולט במיוחד בקרב הצעירות הישראליות. כאשר הטיפוס המיוחד של הג'דע, הקיבוצניקית וחניכת תנועת הנוער, נעלם, נעלמו אתו גם היסודות התרבותיים הקשורים בו.

'הגבר הציוני' בהיפוך משמעות

כיוון שהתרבות הציונית התבססה על הרואיקה גברית ועל תרבות מאצ'ואית של לוחמים, הלגלוג על המאצ'ואיזם בכלל ועל המאצ'ו הישראלי בפרט, הוא בעקיפין לגלוג גם על התרבות שיצרה אותם. במילים אחרות: הצגת הגבר הציוני באור שלילי תרמה להצגת התרבות הציונית באור שלילי. גם המיתולוגיה הצה"לית, המבוססת על הרואיקה גברית, נפגמת בשל הירידה בקסמו של המאצ'ו.

העידון של חוויית הכיבוש

מודל 'הגבר החדש' הוא אנטי-לוחמני ביסודו, ותורם אפוא בעקיפין לירידה במוטיבציה לשרת בכוחות הביטחון - שיחת שהאתוס הציוני רואה בו את תמצית הפטריאטיזם. פחות ופחות גברים צעירים רוצים להביע את עצמם באמצעות התנהגויות כוחניות, והדבר מקזז מכוח המשיכה של צה"ל. יתרה מזו, המיתולוגיה הציונית כוללת מיתוסים רבים של כיבוש ('כיבוש ההר', 'כיבוש העבודה', 'כיבוש המשלט', 'כיבוש השממה' וכו'), אך במודל הגבריות החדשה נעשה ניסיון לעדן את הצורך הגברי בחוויית הכיבוש. אפשר לטעון, ברוח הגישה הפרוידיאנית, כי כאשר המוטיבציה הגברית המסורתית 'לכבוש את האישה' מתעדת, גם המוטיבציה לכבוש שטחים מתעדת.

ביטול חלוקת העבודה בין עורף לחזית. בתולדות התרבות הציונית כלולות גם תולדות שליטת הגבר הישראלי בחברה: בממשל, בכלכלה, בצבא, בילדים ובאישה. כאשר נוצר מודל חדש של נשיות וגבריות, הוא שינה בהכרח את התרבות הציונית, שהתבססה על חלוקת עבודה בחרה בין עורף לחזית, שנציחה חלוקת עבודה מגדרית. הבנת תפקוד האימהות, מורות, אחיות, פקידות ומזכירות, והבנים תפקודו כלוחמים, מפקדים מנהלים ומנהיגים. עלייתו של הפמיניזם בישראל שוברת אפוא את החלוקה הסכמתית הזאת ומשנה בכך מן היסוד את התרבות הציונית.

פמיניזציה של הנרטיב הלאומי ההיסטורי

הפמיניזם תרם להתפתחות גישה היסטוריוגרפית והיסטוריוסופית חדשה של הציונות בשני מובנים: ראשית, הוא חידד את הטענה, המוצדקת בעליל, שההיסטוריוגרפיה של הציונות, שנכתבה בעיקר בידי גברים אשכנזים בעלי זיקה למפא"י, הקטינה ואף העלימה את פועלן של קבוצות אחרות (ובתוכן נשים), שתרמו להתפתחותה של החברה הישראלית. שנית, דומה שנקודת המבט ההיסטורית בארץ עברה מעין פמיניזציה ונעשתה 'נשית' יותר במהותה, בעיקר עם הצטרפותן והתבססותן של חוקרות במדעי הרוח והחברה. בנקודת מבט נשית כוונתי לכתיבה ספרותית-פסיכולוגיסטית יותר, שהיא גם נוקדנית, אליטיסטית ויבשה פחות וגם 'צבעונית' וממוקדת יותר בממד הפרסונלי (הדמויות הפועלות) של הדרמה ההיסטורית.

מאמרים נוספים שעשויים לעניין אותך

- האידיאולוגיה והתרבות היאפית בישראל
- קולך
- יום האישה הבינ"ל במסורת החסית

מילות מפתח

ישוב-ציוני | שוויון | מעמד-האישה | פישמן-מימון | מגדר | זכות-האישה | יוצ"ו | גולדה-מאיר | לימודי-נשים | אליס-מילר | קרייריזם-נשי | תקרת-הזכוכית | חיברות | שחרור-האישה | חע"ן | זכות-סוציאלית

[לדף המאמר באתר <<](#)